

ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

HISTORY
JOURNAL

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ
ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

OF YURIY FEDKOVYCH
CHERNIVTSI
NATIONAL
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Foundation year 1996

№ 2/2021 (54)

№ 2/2021 (54)

ІСТОРИЯ

HISTORY
SCIENCES

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2021

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2021

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
*Журнал входить до переліку наукових фахових видань
України з історичних наук категорія «Б»*
Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03. 2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПР від 05.02.2016 р.
Журнал індексується науково-метричною базою Index Copernicus
Веб-сайт: <http://hj.chnu.edu.ua>

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2021. № 2. 140 с.
<https://doi.org/10.31861/hj2021.54>
ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

Тематика наукового вісника охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У збірнику публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, російською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Филипчук, канд. іст. наук, наук. редактор (Чернівці, Україна);
Олександр Добржанський, д-р іст. наук, заст. наукового редактора (Чернівці, Україна);
Василь Ботушанський, д-р іст. наук, заступник наукового редактора (Чернівці, Україна);
Богдан Боднарюк, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Степан Борчук, д-р іст. наук (Івано-Франківськ, Україна);
Юрій Макар, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Анджеї Гіль, д-р іст. наук (Люблін, Польща);
Роман Дрозд, д-р іст. наук (Слупськ, Польща);
Лізавета Дубінка-Гуца, канд. іст. наук (Копенгаген, Данія);
Оксана Каліщук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Мирослав Кметь, д-р іст. наук (Банська Бистриця, Словаччина);
Ігор Крючков, д-р іст. наук (Ставрополь, Росія);
Антоній Мойсей, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Штефан Пурич, д-р іст. наук (Сучава, Румунія);
Олександр Руснак, канд. іст. наук (Чернівці, Україна);
Олександр Сич, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Людмила Стрільчук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Вікторія Тельвак, канд. іст. наук (Дрогобич, Україна);
Сергій Троян, д-р іст. наук (Київ, Україна);
Володимир Фісанов, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Михайло Чучко, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, відповідальний редактор (Чернівці, Україна).

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, тел. +38-050-538-51-10.
E-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua

Published by Academic Council
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Academic Journal Category «B»
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 409 dated 17.03.2020
Certificate of registration KB № 21905-11805IIP dated 05.02.2016
The journal is indexed by scientific-metric base Index Copernicus
Website: <http://hj.chnu.edu.ua>

History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi :
Ч-49 Chernivtsi University, 2021. № 2. 140 p.
<https://doi.org/10.31861/hj2021.54>
ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Oleksandr Fylypchuk, PhD in History, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Olexandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Bohdan Bodnariuk, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stepan Borchuk, Doctor of History (Ivano-Frankivsk, Ukraine);
Yuriy Makar, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Andrzej Gil, Doctor of History (Lublin, Poland);
Roman Drozd, Doctor of History (Slupsk, Poland);
Lizaveta Dubinka-Guscha, PhD in History (Copenhagen, Denmark);
Oksana Kalishchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Myroslav Kmet', Doctor of History (Banska Bystrica, Slovakia);
Igor Kriuchkov, Doctor of History (Stavropol, Russia);
Anthonii Moisey, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stefan Purich, Doctor of History (Suceava, Romania);
Oleksandr Rusnak, PhD in History (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Sych, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Lyudmila Strilchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Victoria Telvak, PhD in History (Drohobych Ukraine);
Serhiy Troyan, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);
Volodymyr Fisanov, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mychailo Chuchko, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mykola Huivaniuk, PhD in History, Executive Editor (Chernivtsi, Ukraine).

Editorial Address: 58012, Chernivtsi, Kotsiubynskiy Str. 2, Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, College of History, Political Science and International Studies, Tel. +38-050-538-51-10
Email: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Громакова Н. ПОЛЬСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА	6–16
Hromakova N. POLISH SOCIO-POLITICAL MOVEMENT IN THE UKRAINIAN LANDS: REGIONAL SPECIFICS	6–16
Воротняк І. МЕНТАЛЬНІСТЬ БУКОВИНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.	17–25
Vorotniak I. THE MENTALITY OF THE BUKOVYNIAN PEASANTRY OF THE 18th – EARLY 20th CENTURY	17–25
Прищепя О. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ МОДЕЛІ ОСВІТИ У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.)	26–33
Pryshchepa O. IMPLEMENTATION OF THE STATE ENLIGHTENMENT MODEL OF EDUCATION IN THE CITIES AND TOWNS OF RIGHT-BANK UKRAINE (FIRST THIRD OF THE 19th CENTURY)	26–33
Добржанський О., Цьмух П. РОДИННЕ ДЕРЕВО СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО	34–44
Dobrzhanskiy O., Tsmukh P. THE FAMILY TREE OF STEPAN SMAL-STOTSKY	34–44
Дубінський, В. Федьков О. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ В РОБОТІ ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКИХ З'ЇЗДІВ І КОНФЕРЕНЦІЙ РСДРП У 1905–1907 рр.	45–55
Dubinskiy V., Fedkov O. PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATIC UNION IN THE WORK OF THE GENERAL IMPERIAL CONGRESSES AND CONFERENCES OF THE RSDLP IN 1905–1907	45–55
Королько А. ВОЄННІ ДІЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРІЙСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ПОКУТТІ В 1914–1915 рр.	56–77
Korolko A. MILITARY ACTIONS AND ACTIVITIES OF THE RUSSIAN AND AUSTRIAN ADMINISTRATIONS IN POKUTTYA IN 1914–1915	56–77
Христан Н., Герегова С. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КІНЕМАТОГРАФІЧНОЇ ПОСТПАМ'ЯТІ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ НА ПРИКЛАДІ ФІЛЬМУ «П.К.П.»	78–86
Khrystan N., Herehova S. REPRESENTATION OF CINEMATOGRAPHIC POSTMEMORY ABOUT SYMON PETLIURA ON THE EXAMPLE OF THE MOVIE «P.K.P.»	78–86
Руснак О., Томаш В. РОЗВИТОК ЛІСОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	87–95
Rusnak O., Tomash V. DEVELOPMENT OF FOREST INDUSTRY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION IN THE INTERWAR PERIOD	87–95

Доброчинська В. РАДЯНІЗАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ РІВНЕНЩИНИ (1939–1941 pp.)	96–105
Dobrochynska V. SOVIETIZATION IN THE EDUCATIONAL SPACE OF THE RIVNE REGION (1939–1941)	96–105
Борчук С., Санкович М. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ПРИКАРПАТТІ У ПЕРІОД ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ	106–112
Borchuk S., Sankovych M. COLLECTIVIZATION IN PRYKARPATTIA DURING THE SECOND SOVIETIZATION OF WESTERN UKRAINIAN LANDS	106–112
Рубанець М. ГАЗЕТА «РАДЯНСЬКА БУКОВИНА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1946–1947 РОКІВ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ	113–123
Rubanets M. NEWSPAPER «SOVIET BUKOVYNA» AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HOLODOMOR OF 1946–1947 IN CHERNIVTSI REGION	113–123
Паска Б. ДИСИДЕНТИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ НА СТОРІНКАХ САМВИДАВНОГО ЧАСОПИСУ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» (1970–1972 pp.)	124–133
Paska B. DISSIDENTS OF IVANO-FRANKIVSK REGION ON THE PAGES OF THE SELF-PUBLISHED MAGAZINE «UKRAINIAN HERALD» (1970–1972)	124–133
IN MEMORYIUM	
Холодницький В. ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ПАВЛОВИЧА БРИЦЬКОГО (1931 – 2020)	134–139
Kholodnytskyi V. IN MEMORY OF PETRO PAVLOVYCH BRYTSKYI (1931 – 2020)	134–139

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 6–16
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 6–16
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.6-16>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:321(436+470+571)

© Наталя Громакова* (Київ)

ПОЛЬСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

Дослідження присвячене з'ясуванню регіональної специфіки розвитку польського громадсько-політичного руху в українських теренах упродовж XIX ст. Авторка дійшла висновку, що перебування у складі різних держав із відмінними стратегіями розв'язання «польського питання» зумовлювало різні можливості для поляків, що визначалися тією роллю, яка відводилася цим територіям істеблішментом Австрії, Пруссії чи Росії.

Для монархії Габсбургів терени Східної Галичини упродовж всього XIX ст. залишалися периферією, яка мала для зручності управління елементи самостійності, а центр визнавав польське домінування в регіоні.

Поразка Листопадового повстання 1830-1831 рр. стала поворотним пунктом урядової політики щодо розв'язання «польського питання». Від загравання з польською елітою регіону влада переходить до політики остаточної інкорпорації та інтеграції, що унеможливило практично будь-які спроби громадської активності поляків. Зусилля російських урядовців були спрямовані на знищення польського домінування в регіоні, що, згідно з ментальною картографією імперських чиновників і російської громадськості, уособлював історичну серцевину російського національно-державницького проекту.

Ключові слова: «польське питання», національний проект, громадсько-політичний рух, регіональна специфіка, ідентичність.

Nataliia Hromakova (Kyiv)

POLISH SOCIO-POLITICAL MOVEMENT IN THE UKRAINIAN LANDS: REGIONAL SPECIFICS

Abstract. *The research focuses on a comprehensive study of the regional specifics of the Polish socio-political movement in the Ukrainian lands during the «long» 19th century. The distribution of lands of the former Commonwealth between Austria, Russia and Prussia according to the*

* к.і.н., доцент, докторант кафедри цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

PhD in History, Associate Professor, Doctoral Student, Department of Civilizational History and Archaeology of Central and Eastern Europe, National Pedagogical Dragomanov University.
orcid.org/0000-0002-74194-0917
e-mail: natalyabucha1308@gmail.com

decisions of the Congress of Vienna in 1815 began a new page in the history of the struggle of Poles for the revival of their own statehood. The policy of St. Petersburg, Vienna or Berlin on Polish citizens influenced on the level of consolidation of Poles, determined the organizational forms and program requirements, regional features of their activities. This affected both tactical goals and readiness for radical methods of struggle (uprisings, conspiracies, etc.), and also led to the daily practices of the Polish community, which ranged from latent opposition to the assimilation of a dual identity.

It should be emphasized that the potential opportunities for social activity of Poles in Ukraine were determined by the role assigned to these territories in state-building projects and mental mapping of the Austrian or Russian establishment. For the monarchy of the Habsburgs, the territories of Eastern Galicia throughout the 19th century remained a periphery that had elements of independence for ease of management, and Vienna's government officials recognized Polish dominance in the region. This, in turn, created a favourable environment for the development of public activities, the creation of various cultural and social centres and in general the cultivation of Polish identity.

Instead, the status of the Poles of the Right Bank of Ukraine was transformed during the nineteenth century from flirting with the Polish elite of the region to the policy of final incorporation and integration, which made virtually any attempt at their public activity impossible. The authorities' efforts were aimed at eradicating Polish influence in the South-Western Territory, according to the ideas about the historical core of the Russian national-state project.

Thus, being part of various state systems with different imperial strategies led to the regionalization of the movement hampered the finalization of the Polish project and the consolidation of the Poles into a single modern nation.

Keywords: «Polish question», national project, socio-political movement, regional specifics, identity.

Постановка наукової проблеми та її значення. Польський національно-визвольний рух виступав вагомим чинником модернізації імперських структур Австрії, Пруссії та Росії упродовж XIX – початку XX ст. Боротьба поляків набувала різних форм та методів, пройшла тривалий шлях структурно-організаційного й ідеологічного оформлення, але упродовж усього періоду кінцевою метою залишалось виборення власної державності. Однією з характерних особливостей польських змагань стала регіональна специфіка, що позначилася як на цілях та завданнях, так і на практичній діяльності учасників руху.

Водночас польський визвольний рух відіграв важливу роль у кристалізації українського національного проєкту, оскільки саме українські терени стали ареною зіткнення між урядовими структурами і польськими діячами, які відстоювали своє право на домінування у Східній Галичині чи на Правобережній Україні. Отже, з'ясування регіональних особливостей опозиційної діяльності поляків дозволить встановити чинники, що зумовлювали розбіжності і водночас сприяли модернізації руху та формуванню польської національної ідентичності упродовж XIX ст.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Дослідженню становища поляків під владою Австрії та Росії у XIX – на початку XX ст. присвячено чимало наукових публікацій останнього часу. Серед них – праці Д. Бовуа^{1,2}, Л. Вульфа^{3,4}, І. Вушко⁵, М. Рольфа⁶, в яких зосереджено увагу на стосунках між урядовими структурами та регіональними елітами, передусім поляками. Вітчизняні дослідники – Б. Гудь⁷, В. Венгерська⁸, Ю. Земський⁹, Ф. Стеблій¹⁰ та ін. фокусують увагу на окремих аспектах життя польської спільноти. Опрацювання наявної наукової літератури та історичних джерел актуалізує завдання дослідження регіональних особливостей громадської діяльності поляків, визначення

чинників, що зумовлювали обрання стратегій збереження власної ідентичності в умовах інтеграції Східної Галичини і Правобережної України до імперських структур Австрії та Росії.

Метою дослідження є з'ясування регіональної специфіки польського громадсько-політичного руху в українських землях упродовж XIX ст. Відповідно до мети були сформульовані завдання:

- охарактеризувати чинники, що вплинули на регіоналізацію діяльності польських діячів;
- проаналізувати особливості громадської активності поляків у Східній Галичині та Наддніпрянщині;
- на основі компаративного аналізу визначити спільні риси та відмінності практичної діяльності учасників руху в українських теренах.

Виклад основного матеріалу. У науковому дискурсі з проблем польського визвольного руху упродовж «довгого» XIX ст. за останні роки панівні позиції посіла теорія модернізації, крізь призму якої аналізуються суспільні явища та процеси зазначеного періоду. Водночас, на наш погляд, комплексне вивчення проблематики неможливе без урахування теоретико-методологічних напрацювань історичної регіоналістики і ментальної картографії, що надають необхідний інструментарій для з'ясування регіональної специфіки польського руху, а також здійснення компаративного аналізу історичних явищ і процесів.

Методологічною основою нашого дослідження стали теоретичні напрацювання сучасної вітчизняної дослідниці Я. Верменич, яка запропонувала визначення регіону як певної соціокультурної спільноти «з історично сформованими механізмами відтворення, самопізнання й самовираження». Ці спільноти продукують власні типи світовідчуття й світорозуміння, регіональні настрої та уподобання, що виступають фундаментом регіональної ідентичності¹¹.

Запропоноване визначення акцентує увагу на соціокультурних і психологічних особливостях спільноти, отже, тісно пов'язане з ментальними характеристиками – вкоріненими стереотипами і символами, поведінковими моделями, груповою пам'яттю, поділом на «своїх» та «чужих» тощо. Але водночас ментальність тісно пов'язана із просторовими координатами, оскільки спільнота не може існувати поза межами території, яку усвідомлює як власний життєвий простір. Осмислення власної території є важливим чинником формування регіональної ідентичності, що набуває характеру ментального картографування. Географічний простір усвідомлюється як сукупність культурно-історичних символів і кодів, традицій і тяглості буття етнічної спільноти, відтак – регіональний простір набуває сакрального, екзистенціального, навіть онтологічного значення¹².

Варто зазначити, що як Східна Галичина, так і Правобережна Україна були територіями пограниччя, де кількісно переважали українці, а домінантні позиції посідали поляки. Крім того, третьою силою виступав імперський істеблішмент Австрії та Росії, що прагнув усунути польські впливи на українське населення. Це, безумовно, позначилося на суспільних трансформаціях, що відбувалися упродовж XIX – початку XX ст. і супроводжувалися пошуком компромісу з Віднем та конфронтацією із Санкт-Петербургом. Отже, застосування інструментарію історичної регіоналістики та ментальної картографії сприятиме визначенню чинників, що зумовлювали відмінності у практичній діяльності учасників польського громадсько-політичного руху в українських землях.

Рішення Віденського конгресу 1815 р. остаточно закріпили поділ земель колишньої Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією. Причому українські терени, що колись належали Польській державі, опинилися під владою Відня і Санкт-Петербурга, що зумовило різні стратегії їхньої інтеграції до відповідних державних структур.

Політика Габсбургів у «Королівстві Галиції і Лодомерії» характеризувалася пошуком компромісу і здобуттям лояльності поляків в обмін на надання преференцій в соціально-економічній та соціокультурній сферах. Бюрократизація імперської управлінської системи в регіоні усувала польську аристократію на периферію політичних процесів, що ознаменувало витіснення традиційної річпосполитської політико-правової моделі, в основу якої було покладено етос громадського служіння як одну з визначальних рис шляхетської ментальності. Проте поляки забезпечили собі право залишатися поляками, а не австрійцями¹³.

Але в той же час слабкість австрійських урядових структур в Галичині спонукала Відень до співпраці із польською шляхтою через призначення її представників на посади до місцевої адміністрації. Попри сподівання австрійських урядових кіл забезпечити лояльність поляків і водночас залучити їх на службу імперським інтересам, результат виявився протилежним. Галицька провінційна адміністрація, що об'єднувала професійну австрійську бюрократію нижчої ланки та місцеве польське шляхетство, усвідомила свою регіональну окремішність і прагнула обмеження втручання центрального уряду в регіональні справи, а також розширення своїх управлінських повноважень.

Галицькі землі перетворилися на простір транснаціональної конвергенції, що сприяло витворенню нової провінційної ідентичності, в якій регіональні інтереси переважали над національними і навіть імперськими. І в цьому, на наш погляд, проявилися традиції колишньої річпосполитської шляхетської ментальності. Відмінність полягала у тому, що нова регіональна еліта формувалася не лише з місцевої польської шляхти, але й кооптувала до своїх лав австрійське чиновництво, чиї життєві інтереси були пов'язані з Галичиною. Важливу роль у цих процесах відіграло взаємопроникнення елітарних культур – австрійської імперської та польської провінційної. Культура перетворює Галичину на простір перехресних ідентичностей, внаслідок взаємодії яких постає нова ідентичність – провінційна. В епоху зародження націоналізму та невизначеності його ідеології провінційна ідентичність дозволяла накреслити контури польської перспективи в межах галицького геополітичного простору. Провінційна ідентичність складалася із лояльності династії в обмін на збереження станово-корпоративних прав та привілеїв місцевого соціуму, що разом ґрунтувалося на взаємодоповненні різних мов і літератур¹⁴. За правління австрійського губернатора Галичини князя Августа фон Лобковіца (1826-1832) було створено кафедру польської мови та літератури в університеті Лемберга (Львова), збудовано бібліотеку Оссолінського, яка перетворилася на головний осередок польського культурного та політичного життя¹⁵.

Втім, упродовж всього XIX ст. польська аристократія Галичини мусила захищати свої традиційні привілеї від зазіхань із боку монархії. Централізація загрожувала шляхетській незалежності, аграрна реформа підважила її економічні привілеї, а зростання імперської бюрократії зруйнувало монополію польської регіональної еліти на місцеву владу. З іншого боку, здійснюючи суспільні перетворення у Галичині, передовсім в її східній частині, австрійська влада повинна була постійно пам'ятати про тісні контакти місцевої польської громади з поляками, що мешкали під владою Пруссії та Росії. Від самого початку «Галичина як проблемна територія постала з суміші зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників. Поразки польських повстань 1830-1831 та 1863-1864 рр. і хвиля антипольських репресій у Російській імперії змушували польських патріотів перенести центр своєї діяльності до австрійської Галичини. Тут стосунки між польськими освіченими класами та Віднем переходили виразну еволюцію від конфлікту до колаборації»¹⁶.

Вагомим аргументом на користь лояльності Габсбургам був страх селянських заворушень. Під час Краківського повстання 1846 р. і «Весни народів» 1848-1849 рр. польські повстанці опинялися віч-на-віч із бунтівними селянами. І хоча націоналістичні

гасла ставали зручним зряддям опору землевласників урядовій політиці і тиску на місцеву адміністрацію, втім, попри своє принагідне фрондування, вони залишалися міцним осердям Габсбурзької монархії¹⁷.

Натомість демократично налаштована частина польських патріотів прагнула до порозуміння з народними масами, відмовляючись від станово-корпоративної солідарності на користь національної.

Проголошення Австрії конституційною монархією 25 квітня 1848 р. декларувало демократичні права і свободи (особи, друку, зібрань, совісті і віросповідань тощо), гарантії національно-культурних прав народам імперії. В цей час в урядових колах обговорювалися проекти щодо надання Галичині широкої автономії і поділу її на дві провінції за етнічною ознакою. І якщо перший зустрів суцільну підтримку поляків, то другий – запеклий опір, оскільки Східна Галичина усвідомлювалася як невіддільна складова польського етнічного простору¹⁸. Відносна слабкість імперських структур дозволяла галицьким полякам усвідомлювати провінцію як плацдарм для відродження у невизначеному майбутньому незалежної Польської держави, через що до кінця існування імперії вони чинили відчайдушний опір будь-яким спробам її поділу.

На хвилі демократизації та революційного піднесення полякам також вдалося домогтися часткового впровадження польської мови у провінційних установах¹⁹.

Подальша модернізація державного простору у другій половині XIX ст. і зростання національної свідомості австрійських підданих зумовили делегування частини владних повноважень на користь регіональних еліт. Залучення нових акторів до реалізації урядових стратегій зумовило зростання заангажованості галицьких поляків у політико-правові моделі крайового управління, зокрема через відновлення доступу до посад у місцевій адміністрації і створення регіонального представницько-законодавчого органу – Галицького крайового сейму (1861 р.). З іншого боку, необхідність формування поліетнічної політичної спільноти як рушійної сили реалізації майбутнього державного проекту зумовила розбудову системи політичних та адміністративних установ, що легалізували становлення національних еліт як виразників національної ідеології.

Отже, представники польської громади залишалися потужною групою впливу у Галичині упродовж всього XIX ст. І якщо протягом першої половини століття вони відчайдушно намагалися зберегти свою національну окремішність і вищість в етнокультурній та соціально-економічній сферах, то після революційних подій 1848-1849 рр. в умовах ослаблення імперських урядових інституцій полякам вдалося досягти компромісу із центральною владою, а згодом закріпити за собою домінування у крайових політико-адміністративних структурах.

Польські піддані Романових, що мешкали на Правобережній Україні – теренах колишньої Київської Русі, а відтак – сакрального простору російського імперського націєтворення, мали надзвичайно обмежені можливості для збереження своєї польськості. Визнаючи за поляками культурне і соціально-економічне домінування в регіоні, російська влада керувалася станово-династичними принципами, «тому шляхта була передусім «поміщиками», а не «поляками», а етнічний склад населення практично не цікавив офіційний Петербург (хоча і надалі в імперській політиці становий підхід змагається з національним)»²⁰.

Конструювання простору Російської держави на засадах нової імперської доктрини передбачало остаточну інкорпорацію українських і білоруських земель колишньої Речі Посполитої як єдиного соціокультурного простору «православної цивілізації». Урядова політика у західних губерніях поєднувала традиційні стратегії військово-бюрократичної експансії і протекціонізму стосовно регіональної еліти, в цьому випадку – польських землевласників, із впровадженням нових форм

соціальної мобільності, посиленням русифікації через політико-правові обмеження регіональних національних меншин. До польського Листопадового повстання 1830-1831 рр. політика стосовно Правобережної України була спрямована на пошук механізмів забезпечення лояльності польської еліти регіону. Збереження окремих традиційних особливостей адміністративно-правової системи на території Київської, Подільської і Волинської губерній до кінця 1830-х років переслідувало мету – забезпечення лояльності та «вірнопідданства» польського населення²¹.

За цих обставин громадська діяльність поляків Правобережжя зосереджувалася на розбудові мережі навчальних закладів. Фундатор польської елітарної освіти граф Т. Чацький доклав чимало зусиль для перетворення Кременецького ліцею на осередок польськості. Його зусилля знайшли підтримку у місцевої польської еліти, що, користуючись із наданих царатом переваг, використовувала освіту «задля власної користі»²².

«До 1830 р. вищі школи в краю були польські; в важніших центрах, як Кременець, Умань, Бердичів, Київ були польські друкарні, виходили польські книжки й періодичні видання, гостювали польські театри. В польській літературі й науці правобережна Україна грала дуже видну роль, доставчала значного числа робітників, в тім числі деяких високоталановитих, що згадаємо лише таких першорядних, як Мальчевський, Залеский та Гошинський, і другорядних: Грабовського, Крашевського, Єжа, Корженьовського, Грозу, Чайковського, Олізаровського, Гославського, промовчуючи вже цілу плеяду поменьших. Треба було аж двох фактів великого історичного значіння – знесення кріпацтва 1861 і повстання 1863 р., щоб зломати на правобережній Україні сю перевагу польщини»²³.

Патерналізм шляхти, спрямований на освітню діяльність, поєднав у собі традиційне шляхетське уявлення про громадське служіння з прагненням відстояти свої позиції принаймні у соціокультурній сфері, що набувала важливого значення в умовах модерного націєтворення і боротьби за «душі». З іншого боку, в такий спосіб місцева еліта зберігала почуття гідності у власних очах й авторитет. Заможні землевласники і магнати з погордою ставилися до представників «вільних професій». Будучи шляхетного походження, але не маючи земельної власності, вчителі, правники, лікарі та інші представники «вільних професій» формували нову систему вартостей – знання та професійну компетентність, що відповідало вимогам часу. Саме завдяки активній життєвій позиції вони перетворювалися на нову еліту, що загрожувала традиційній системі цінностей землевласників, в основі якої була ідея ексклюзивного права на політичну свободу і громадянські права народу-шляхти²⁴.

Польська молодь здобувала вищу освіту у Віленському університеті, де долучалася до конспіративної діяльності студентських товариств. Із 166 осіб, причетних до діяльності Товариства філаретів, що діяло в університеті у 1820-1823 рр., вісімнадцять були вихідцями з Наддніпрянщини²⁵. Аналіз соціального складу дозволяє зробити висновок, що серед учасників товариства переважали представники незаможної шляхти, чий батьки не мали земельної власності, і для яких здобуття освіти було одним з небагатьох шансів зробити успішну кар'єру.

На початку 1820-х років у Києві, Бердичеві, Луцьку, Рівному та інших містах Волині і Поділля розгортає свою діяльність Патріотичне товариство, метою якого було відновлення Польської держави. Серед його учасників – вихідці з Правобережжя М. Ворцель, Т. Падура, Л. Собанський, П. Мошинський, Г. Олізар та ін. Товариство налагодило контакти з Південним товариством декабристів, розробляло спільні плани виступу проти царату. Розгром декабристів спричинився до викриття Патріотичного товариства і розправи над його учасниками²⁶.

Після Листопадового повстання 1830-1831 рр. ситуація кардинально змінилася. Санкт-Петербург вважав небезпечною будь-яку діяльність, спрямовану на збереження етнокультурної специфіки регіону: «іноземний напрямок може проявлятися не лише у

замахах на порушення встановленого порядку недобромисними діями та навіюваннями, але й у звичайних громадських стосунках, якщо у них проявляється намір до послаблення руських начал та руської народності...»²⁷.

На територію Правобережжя були поширені загальноімперські правові норми, впроваджено російську мову у діловодство. Державою заохочувалося залучення на місцеву службу російського чиновництва і колишніх військових. Запроваджувалася обов'язкова військова служба вихідців з польських шляхетських родин в незахідних губерніях імперії²⁸. Заборонялася будь-яка громадська діяльність, що виходила за межі російської монархічної доктрини «православ'я, самодержавство, народність».

Д. Бовуа дійшов висновку, що головною причиною затухання громадсько-політичного і суспільного життя польської спільноти західних губерній Російської імперії стала політика репресій, що тривала від поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр. і до кінця правління Миколи I. Переслідування та розправи над польськими активістами, декласація шляхти, утиски католицької і знищення уніатської церкви, позбавлення майнових та інших прав, заслання на Кавказ та у глиб Росії, знищення польських культурно-освітніх осередків, жорстока цензура тощо – все це були реалії тодішнього повсякдення польських підданих Романових. Така політика не могла не позначитися на морально-психологічному стані поляків. Вона спричинила кардинальні зрушення на ментальному рівні польської еліти, посилені суспільними трансформаціями часу. Руйнація традиційної системи вартостей, що поєднувала шляхетський солідаризм, усвідомлення важливості своєї політичної та суспільної ролі, готовність жертвувати своїм життям і майном заради спільних інтересів і водночас погорда щодо інших суспільних верств, заперечення праці та професійних компетентностей як соціального капіталу, – все це посилювало відчуття розгубленості і розчарування, а часто і страху щодо можливих репресій серед польської шляхти.

М. Рольф теж підкреслює гнітючість суспільних настроїв у польському середовищі: «В цілому запанувала атмосфера недовіри щодо польських дворян взагалі і до виборних посадовців зокрема. У період після 1831 року жандарми Третього відділення, надзвичайно активні у західних губерніях, регулярно розкривали реальні чи вигадані види діяльності, що нагадували про повстання. Традиційно існуюча опозиція між дворянством і державною владою тепер все більше інтерпретувалася як національна. Петербург поставив собі за мету домогтися максимального контролю над місцевою адміністрацією, і домагався він цього за рахунок різкого скорочення виборних посад, що призвело до помітного обмеження прав дворянства на участь в управлінні на місцях і в судочинстві»²⁹.

В основі урядових стратегій деполонізації Правобережжя упродовж XIX – початку XX ст. можна знайти спроби поєднати державні та національні інтереси в рамках нової імперської ідеології. Інструментами деполонізації стали закони, що обмежували права власності поляків на землю (1865, 1884, 1887 рр.) і заохочували переселення чиновників та колишніх військових з російських губерній, а також освітня політика, яка позбавляла представників етнічних меншин не лише права навчатися рідною мовою, але й запроваджувала численні обмеження щодо кількості польських студентів в університетах. Поляки позбавлялися можливості використовувати аматорські культурні установи й навчальні осередки для виховання національно-патріотичних почуттів молоді.

Урядовою стратегією боротьби з «полонізмом» Західних губерній стало відтермінування запровадження земств. Зважаючи на вплив місцевої шляхти, імперська адміністрація небезпідставно побоювалася, що земські органи перетворяться на осередки громадської діяльності польських патріотів, надавши їм додаткові соціально-економічні та соціокультурні важелі впливу.

З метою встановлення контролю за громадською діяльністю, зокрема функціонуванням благодійних товариств, законом від 12 січня 1862 р. Міністерство внутрішніх справ

зобов'язувалося надавати дозволи і затверджувати їх статuti. Але патерналістсько-охоронний характер урядової політики стосовно громадської діяльності виявився у впровадженні чисельних обіжників та інструкцій, що ускладнювали реалізацію громадської ініціативи і створювали правові підстави для відмови у реєстрації або закриття товариств³⁰.

Висновки. Дослідження становлення польського руху в українських землях у ХІХ ст. дозволяє стверджувати, що попри спільні риси і тенденції розвитку, існували доволі суттєві регіональні відмінності, зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. До зовнішніх варто віднести, насамперед, специфіку урядової політики щодо розв'язання «польського питання» й особливості модернізації державних структур, у складі яких опинилися поляки. Внутрішні чинники були пов'язані з ідейно-організаційним оформленням руху, а також польською історичною традицією.

Провідною ідеєю польського громадсько-політичного руху в усіх «заборах» залишалася боротьба за відновлення польської державності, що вимагало об'єднання зусиль усіх поляків. Відбувалися пошук стратегій опозиційної діяльності, формулювання поточних завдань, апробація різних методів і форм роботи. І хоча упродовж всієї першої половини ХІХ ст. перевага надавалася змовницько-конспіративній діяльності, втім спроби об'єднати зусилля і підняти загальнопольське повстання часто наштовхувалися на консерватизм місцевих землевласників, які, налякані загрозою селянських виступів і небезпекою конфіскацій майна, воліли принаймні позірно демонструвати свою лояльність і приховувати національні почуття. Це була спільна риса польських землевласників Східної Галичини та Правобережжя.

Усунені на периферію громадсько-політичного життя, поляки активно занурювалися у культурницьку та освітню діяльність, що дозволяло їм зберігати власне почуття гідності і дотримуватися етосу громадського служіння, плекати свою польськість.

Утім, визначальним чинником розгортання громадської активності польської спільноти, на нашу думку, все ж таки залишалися умови, що формувалися внаслідок імперських стратегій інтеграції приєднаних земель. І якщо польська громада Наддніпрянщини опинилася в епіцентрі російської імперської націоналізації простору, що загрозувало не лише втратою політичних позицій і соціокультурного домінування, але й гальмувало розвиток національної ідентичності, їхні одноплемінники у Галичині були більш успішні у протистоянні германізації, а з часом навіть здобули національно-культурну автономію.

¹ Д. Бовуа, *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 pp.* [Russian Authorities and the Polish Nobility in Ukraine. 1793-1830], Львів, Кальварія, 2007, 296 с.

² Д. Бовуа, *Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 pp.* [Triangle of the Right Bank: the Tsar, the Nobility and the People. 1793-1914], Київ, ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2020, 872 с.

³ L. Wolff, «*Kennst du das Land?*» *The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro*, URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Wolff_Larry/Kennst_du_das_Land7_The_Uncertainty_of_Galicia_in_the_Age_of_Metternich_and_Fredro_anhl.pdf?

⁴ L. Wolff, *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford, Ca, Stanford California Press, 2010, 486 p.

⁵ I. Vushko, *The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867*, Yale University Press, 2015, 328 p.

⁶ М. Рольф, *Польские земли под властью Петербурга. От Венского конгресса до Первой мировой* [Polish Lands Under the Rule of St. Petersburg. From the Congress of Vienna to the First World War], Москва, «НЛО», 2020, 576 с.

⁷ Б. Гудь, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст.* [From the History of Ethno-Social Conflicts.

Ukrainians and Poles in the Dnieper Region, Volhynia and Eastern Galicia in the 19th – First Half of the 20th Century] / Авторизов. пер. з польськ. А. Павлишина, Харків, Акта, 2018, 482 с.

⁸ В. Венгерська, *Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.)* [Ukrainian Projects and Nation-Building in the Romanov and Habsburg empires (Late 18th – Early 20th Centuries)], Житомир, ПП Євенок О.О., 2013, 448 с.

⁹ Ю. Земський, *Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст.* [Polish, Russian and Ukrainian Elites in the Competition for the Right Bank Ukraine in the Mid-19th Century], Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2011, 350 с.

¹⁰ Ф. Стеблій, *1848 р. «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу»* [1848 «We, the Galician Ruthenians, Belong to the Great Rus' People»], in «Проект «Україна». Австрійська Галичина» / Авт.-упоряд. М. Литвин; Гол. ред. О. Красовицький, Харків, Фоліо, 2016, 410 с.

¹¹ Я. Верменич, *Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири* [The Historical Regionalism: New Paradigmatic Guidelines], in «Український історичний журнал», 2016, № 2, с. 138-162, с. 153.

¹² Я. Верменич, *Ментальний простір українського порубіжного соціуму: стереотипи та пастки міфотворення* [Mental Space of Ukrainian Border Society: Stereotypes and Traps of Myth-Making], in «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей» / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий, Київ, Інститут історії України НАН України, 2020, Вип. 25, с. 45-46.

¹³ I. Vushko, *The Politics of Cultural Retreat*, p. 104-105.

¹⁴ L. Wolff «*Kennst du das Land?*»

¹⁵ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАЛ), ф. 146 Галицьке намісництво, оп. 1, *спр. 1193 Листування з Надвірною канцелярією, віце-президентом князем Лобковіцем та ін. про використання бібліотеки Оссолінських, вищу освіту та ін. навчально-просвітницькі питання*, 38 арк.

¹⁶ Я. Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886)* [A Prophet in His Homeland. Franko and His Community], Київ, Критика, 2006, с. 33-34.

¹⁷ А. Тейлор, *Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини* [Habsburg Monarchy 1809-1918. History of the Austrian Empire and Austria-Hungary], Львів, ВНТЛ-Класика, 2002, с. 25.

¹⁸ Ф. Стеблій, *1848 р. «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу»*, с. 53-54.

¹⁹ ЦДАЛ, ф. 146, оп. 1, *спр. 1598. Листування з Міністерством юстиції і губернським віце-президентом про часткове впровадження польської мови в установах Галичини*, 46 арк.

²⁰ А. Портнов, *Час відкритих можливостей: польські мемуаристи першої третини XIX ст. про населення включених до Російської імперії областей колишньої Речі Посполитої* [Time of Open Opportunities: Polish Memoirists of the First Third of the 19th Century about the Population of the Regions of the Former Rzeczpospolita Included in the Russian Empire], URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/440Portnov.pdf>

²¹ В. Венгерська, *Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів*, с. 57.

²² Д. Бовуа, *Російська влада і польська шляхта в Україні*, с. 228.

²³ І. Франко, *Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст.* [New Reasons for the History of Polish Society in Ukraine in the 19th Century], URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Franko/Novi_prychynky_do_istorii_polskoi_suspilnosti_na_Ukraini_v_XIX_v/

²⁴ Д. Бовуа, *Російська влада і польська шляхта в Україні*, с. 243.

²⁵ Ф. Вержбовський, *К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819-1823 гг.* [On the History of Secret Societies and Circles among Lithuanian-Polish Youth in 1819-1823.], Варшава, Тип. Варшавского учебного округа, 1898, с. 81-94.

²⁶ І. Лісевич, *Патріотичне товариство* [Patriotic Society], URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21STR=Patriotychne_tovarystvo

²⁷ Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАК), КМФ№ 12, оп. 1, *спр. 22 Проект інструкції Київського, подільського і волинського генерал-губернатора про запровадження у приєднаних від Польщі губерніях управління аналогічного управлінню у центральних губерніях Росії*, арк. 38-38 зв.

²⁸ *Полное Собрание Законов Российской империи, собрание 2 (1825-1881 гг.)* [Complete Collection of the Laws of the Russian Empire, Collection 2], т. 27 (1852), № 26190, URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php

²⁹ М. Рольф, *Польские земли под властью Петербурга*, с. 56.

³⁰ ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, оп. 858, *спр. III Справа про закриття Польського гурта Київського економічного інституту за націоналістичну діяльність*, арк. 13.

References

1. D. Bovua, *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini. 1793-1830 rr.* [Russian Authorities and the Polish Nobility in Ukraine. 1793-1830], Lviv, Kalvariia, 2007, 296 s.
2. D. Bovua, *Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793-1914 rr.* [Triangle of the Right Bank: the Tsar, the Nobility and the People. 1793-1914], Kyiv, TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 2020, 872 s.
3. I. Franko, *Novi prychnyky do istorii polskoi suspilnosti na Ukraini v XIX st.* [New Reasons for the History of Polish Society in Ukraine in the 19th Century], URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Franko/Novi_prychnyky_do_istorii_polskoi_suspilnosti_na_Ukraini_v_XIX_v/
4. Ya. Hrytsak, *Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856-1886)* [A Prophet in His Homeland. Franko and His Community], Kyiv, Krytyka, 2006, 632 s.
5. B. Hud, *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraintsy y poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni y u Skhidnii Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.* [From the History of Ethno-Social Conflicts. Ukrainians and Poles in the Dnieper Region, Volhynia and Eastern Galicia in the 19th – First Half of the 20th Century] / *Avtoryzov. per. z polsk. A. Pavlyshyna*, Kharkiv, Akta, 2018, 482 s.
6. I. Lisevych, *Patriotychne tovarystvo* [Patriotic Society], URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21STR=Patriotychne_tovarystvo
7. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoi imperii, sobranie 2 (1825-1881 gg.)* [Complete Collection of the Laws of the Russian Empire, Collection 2], т. 27 (1852), № 26190, URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
8. A. Portnov, *Chas vidkrytykh mozhyvostei: polski memuarysty pershoi tretyny XIX st. pro naseleattia vkluchenykh do Rosiiskoi imperii oblastei kolyshnoi Rechi Pospolytoi* [Time of Open Opportunities: Polish Memoirists of the First Third of the 19th Century about the Population of the Regions of the Former Rzeczpospolita Included in the Russian Empire], URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/440Portnov.pdf>
9. M. Rolf, *Polnskye zemly pod vlastiu Peterburha. Ot Venskoho konhressa do Pervoi myrovoi* [Polish Lands Under the Rule of St. Petersburg. From the Congress of Vienna to the First World War], Moskva, «NLO», 2020, 576 s.
10. F. Steblii, 1848 r. «My, rusyny halytski, nalezhymo do velykoho ruskoho narodu» [1848 «We, the Galician Ruthenians, Belong to the Great Rus People»], in «Proekt «Ukraina». Avstriiska Halychyna» / *Avt.-uporiad. M. Lytvyn; Hol. red. O. Krasovytskyi*, Kharkiv, Folio, 2016, 410 s.
11. A. Teilor, *Habsburzka monarkhiia 1809-1918. Istoriia Avstriiskoi imperii ta Avstro-Uhorshchyny* [Habsburg Monarchy 1809-1918. History of the Austrian Empire and Austria-Hungary], Lviv, VNTL-Klasyka, 2002, 268 s.
12. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Kyievi (dali – TsDIAK), KMF№ 12, op. 1, spr. 22 Projekt instruktsii Kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora pro zaprovadzhennia u pryednanykh vid Polshchi huberniiakh upravlinnia analohichnoho upravlinniu u tsentralnykh huberniiakh Rosii*, арк. 38-38 зв.

13. TsDIAK, f. 442 Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv, op. 858, spr. 111 Sprava pro zakryttia Polskoho hurta Kyivskoho ekonomichnoho instytutu za natsionalistychnu diialnist, ark. 13.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Lvovi (dali – TsDIAL), f. 146 Halytske namisnytstvo, op. 1, spr. 1193 Lystuvannia z Nadvirnoiu kantseliariieiu, vitse-prezydentom kniazem Lobkovitsem ta in. pro vykorystannia biblioteky Ossolinskykh, vyshchu osvitu ta in. navchalno-prosvitnytski pytannia, 38 ark.
15. TsDIAL, f. 146, op. 1, spr. 1598. Lystuvannia z Ministerstvom yustytzii i hubernskym vitse-prezydentom pro chastkove vprovadzhennia polskoi movy v ustanovakh Halychyny, 46 ark.
16. V. Venherska, Ukrainski proekty ta natsiietvorennia v imperiiakh Romanovykh ta Habsburhiv (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Ukrainian Projects and Nation-Building in the Romanov and Habsburg empires (Late 18th – Early 20th Centuries)], Zhytomyr, PP Yevenok O.O., 2013, 448 s.
17. Ya. Vermenych, Istorychna rehionalistyka: novi paradyhmalni oriientyry [The Historical Regionalism: New Paradigmatic Guidelines], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2016, № 2, s. 138-162, 416 s.
18. Ya. Vermenych, Mentalnyi prostir ukrainskoho porubizhnoho sotsiumu: stereotypy ta pastky mifotvorennia [Mental Space of Ukrainian Border Society: Stereotypes and Traps of Myth-Making], in «Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei» / Hol. red. V. Smolii, vidp. red. V. Danylenko, red.-uporiad. V. Shvydkyi, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2020, Vyp. 25, s. 45-46.
19. F. Verzhbovskiy, K istorii tainykh obshchestv i kruzhkov sredi litovsko-polskoi molodezhi v 1819-1823 gg. [On the History of Secret Societies and Circles among Lithuanian-Polish Youth in 1819-1823.], Varshava, Typ. Varshavskoho uchebnoho okruha, 1898, 106 s.
20. I. Vushko, The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772-1867, Yale University Press, 2015, 328 p.
21. L. Wolff, «Kennst du das Land?» The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro, URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Wolff_Larry/Kennst_du_das_Land7_The_Uncertainty_of_Galicia_in_the_Age_of_Metternich_and_Fredro_anhl.pdf?
22. L. Wolff, The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture, Stanford, Ca, Stanford California Press, 2010, 486 p.
23. Yu. Zemskiy, Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX st. [Polish, Russian and Ukrainian Elites in the Competition for the Right Bank Ukraine in the Mid-19th Century], Khmelnytskyi, «Polihrafist-2», 2011, 350 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 7–25
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. № 2. 2021. pp. 7–25
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.7-25>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 39:316.64] (477.85) (=161.2) «177/19»

© Іван Воротняк* (Чернівці)

МЕНТАЛЬНІСТЬ БУКОВИНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА XVIII – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У пропонованій статті автор фокусує увагу на психологічній характеристиці українського селянства Буковини в австрійський період. Сільське населення краю належало до традиційного доіндустріального суспільства, котре всі свої зусилля спрямовувало на виробництво та збереження продуктів харчування. Відповідно, цьому соціуму була абсолютно чужою західна ідея про те, що природа виступає пізнавальною системою, успішне вивчення якої дозволяє створювати ефективні технології для покращення власного добробуту.

Повсякденне життя засвідчує замкнутість буковинського селянства і наявність цілої низки упереджень стосовно морально-етичної поведінки та взаємодії з представниками інших етнічних спільнот, які компактно проживали на території краю. Духовний світ відображає стихійно-матеріалістичні погляди селян як на природу загалом, так і на окремі природні явища, господарство та побут.

Ключові слова: буковинське селянство, менталітет, консерватизм, інновації, етнічні стереотипи.

Ivan Vorotniak (Chernivtsi)

THE MENTALITY OF THE BUKOVYNIAN PEASANTRY OF THE 18th – EARLY 20th CENTURY

Abstract. *In this article, the author focuses on the psychological characteristics of the Ukrainian peasantry of Bukovyna in the Austrian period. The rural population of the region belonged to the traditional pre-industrial society, which directed all its efforts to the production and preservation of food products. Accordingly, this society was completely alien to the Western idea that nature acts as a cognitive system, the successful study of which makes it possible to create effective technologies to improve their own well-being. The mentality of the peasantry of the period under study was characterized by archaism and conservatism of views on working conditions. Striving forward to satisfy everyday needs, they were not pragmatic masters who were oriented towards the long term or interested in the problems of the market economy. On a subconscious level, the owners slowly perceived innovations that did not fit into the traditional system of their views on*

* к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2383-0202

e-mail: i.vorotnyak@chnu.edu.ua

methods housekeeping. Everyday life testifies to the isolation of the Bukovynian peasantry and the presence of a number of prejudices in relation to the moral and ethical behavior and interaction by representatives of other ethnic communities compactly living on the territory of the region. The spiritual world reflects the spontaneously materialistic views of the peasants both on nature as a whole and on individual natural phenomena, economy and everyday life.

Keywords: *Bukovynian peasantry, mentality, conservatism, innovation, ethnic stereotypes.*

Історія ментальностей, як одна зі складових інтелектуальної історії в її сучасному розумінні, передбачає вивчення базових психологічних і ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності і уявлень, розумових звичок індивідів і груп, що визначають їхню соціальну поведінку. На відміну від категорії соціальної свідомості, ментальність виходить до підсвідомої (несвідомої) сфери людської психіки, будучи своєрідною «призмою» сприйняття або «сіткою уловлювання» дійсності свідомістю індивіда. Вона не включає всього змісту свідомості певної спільноти в ту або іншу епоху, визначаючи швидше базові механізми його функціонування, фундаментальні прояви. Реконструкція змісту і структури масової свідомості дає змогу виявити його пріоритети, а це, своєю чергою, – відтворити проекцію ментальних установок, що визначають домінування тих або інших уявлень, а також переважаючих певних розумових конструкцій, обумовлених стійкими або такими, що формуються, стереотипами.

Європейські історики вже давно обґрунтували необхідність вивчення історії селянської ментальності. Перший ґрунтовний аналіз цього явища в історичному аспекті здійснили представники щонайменше трьох поколінь школи «Анналів». Найбільш відомими з них були Л. Февр, М. Блок, Ж. Лефевр (перше покоління), Ф. Бродель (друге покоління), Ж. Ле Гофф, Е. Леруа-Ладюрі, Р. Дарнтон. За допомогою психологів вони в контексті розроблюваних школою «Анналів» парадигм плідно працювали над проблемами морально-психологічного боку релігійного світогляду, вірувань селян, прихильності землеробського населення до патріархальних методів господарювання, консервативного характеру селянської психології, взаємозумовленості духовного складу простого народу й духовно-моральних домінант психології еліти суспільства. Один з представників цієї наукової школи Е. П. Томсон у 1971 р. вперше спробував простежити реакцію «докапіталістичної ідеології» селян на еволюцію ринкових відносин¹.

Одним з перших українських дослідників, хто зробив спробу здійснити аналіз менталітету українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., є черкаський історик Ю. П. Присяжнюк. На протигагу позитивістським та неопозитивістським, чи «стихійно позитивістським» підходам, які, як вважає вчений, продовжують переважати в сучасній українській історіографії селянства, він робить намагання використовувати методологію школи «Анналів», напрацювання історичної психології та антропології тощо. В полі зору науковця – селянська релігійність, ставлення до землі, праці, влади тощо². Однак деякі положення Ю. Присяжнюка викликають критичні зауваження з боку колег. Так, на думку О. В. Михайлюка, проблематичною вбачається трактування селянства як «історичної особистості», спроби віднайти «езотеричні особливості» «хліборобської людності», яка «сягає глибини віків» і фактично зводиться до «етнопсихологічної самобутності». Як вважає дослідник, дещо спрощено Ю. Присяжнюк трактує поняття «традиціоналізм», схильний до певної абсолютизації етноіндивідуальних ознак українських селян³.

Характеристиці ментальності населення Буковини в період перебування краю у складі Молдавського князівства присвячена стаття А. Гостюк та О. Козак⁴. На основі свідчень молдавських літописів Григорія Уреке, Мирона і Ніколая Костіних та «Опису Молдавії» Дмитрія Кантеміра, дослідникам вдалося з'ясувати, як представники еліти Молдавського

князівства у своїх творах висвітлили особливості світоглядних уявлень, стереотипів поведінки, уявлення про історію власного народу, характер релігійності, погляди на повсякденне життя, що були притаманні як вищим, так і нижчим верствам молдавського суспільства, в тому числі й мешканцям «Горішньої землі», яка з 1775 р. увійшла до складу імперії Габсбургів і в подальшому відома як Буковина. Загалом можемо констатувати: якщо ментальності українців Наддніпрящини та й інших історико-етнографічних регіонів України присвячено чималу кількість новітніх досліджень, то менталітет буковинців вивчений недостатньо, тому розглядувана тема потребує ґрунтовного наукового вивчення. Предметом нашої статті є соціопсихологічна характеристика українського селянства Буковини в період перебування краю у складі Австро-Угорської імперії, висвітлення таких аспектів, як ставлення до праці, взаємовідносини в громаді та з іновірцями, народна мораль і особливості світогляду.

Тогочасне українське населення Буковини, як і інших регіонів України, можна віднести до традиційного суспільства, котре базувалося на сільському господарстві, тобто на виробництві та збереженні продуктів харчування. Цьому суспільству була абсолютно чужою західна ідея про те, що природа є пізнавальною системою, успішне вивчення якої дозволяє створювати могутні технології. Світогляд, на якому трималося це суспільство, не передбачав інтенсивного пізнання і засвоєння природи. Він базувався, швидше, на стійкому співробітництві між природою і суспільством, в ході якого природа не тільки приносить суспільству скромні, хоча й постійні продукти харчування, але одночасно ніби санкціонує, виправдовує суспільний устрій та служить його відображенням⁵.

Перші свідчення про місцевих сільських жителів знаходимо у донесенні Галицькому генеральному командуванню від 14 лютого 1781 р. глави окупаційних властей – австрійського генерала Карла фон Енценберга. Він, зокрема, характеризував буковинських селян як людей, не при звичаєних до дисципліни, порядку і господарства. Причому причину цього він вбачав у тому, що селяни не мали власної садиби і поля, а будували свій будинок на чужій землі, яку в будь-який час міг відібрати поміщик. Далі генерал пропонував своє бачення розв'язання цієї проблеми: «Якщо б ці причини усунути і дати селянину власну землю, яку можна передавати в спадщину, він будував би свій будинок краще і устатковував би дорожче. В результаті цього сільське населення Буковинської округи, подібно до інших більш облаштованих країв, з часом стало б прихильним до господарських справ і до кращого обробітку власної землі...»⁶. Так само характеризував стан господарства і водночас місцеве селянство представник молдавського боярства Василь Балш, який зазначав, що «землеробство в краї знаходиться в жалюгідному становищі, так що майже кожний селянин засіває лише таку кількість землі, збір з якої ледве може покрити його потреби протягом року»⁷.

Ці дані певною мірою переґукуються зі свідченнями колишнього воєводи Молдавського князівства Дмитрія Кантеміра. У своєму «Описі Молдавії» він так характеризував сільське населення Молдавського князівства (до 1774 р. територія Буковини називалася «Горішня земля», терени якої охоплювали Чернівецьку, Сучавську та Хотинську волості⁸): «вони не турбуються, щоб примножити достаток своєю працею, але задовольняються лише тим, що їм вистачає на прожиття на один рік, або як кажуть вони, до нового хліба»⁹.

Отже, місцеве селянство навряд чи можна було назвати працьовитим. Цю обставину можна вважати закономірністю, що була характерною не лише для буковинських русинів (українців). Наприклад, русини сусідньої т. зв. «руської Буковини» (частина території тодішнього Хотинського повіту: Грозинська, Клішківська та Рукшинська волості. – *Авт.*), за свідченням етнографа П. Нестеровського, «дуже важкі на підйом ... той хто відмовляється (від заробітку), продовжує у себе вдома філософськи жувати один черствий хліб чи їсти в дірявій, підбитій вітром хаті прогірклу мамалигу з квашеними огірками...»¹⁰.

Ставлення селян до праці ілюструє стаття, вміщена в часописі «Сельській господарь»: «Як має господар 4-6 фалеч білого хліба, що разом приходить, а челядь його складається лиш з четверо, шестеро пар рук, а в селі робітника важко знайти, бо кожний своє хапає, то він вже не годен свій хліб вчасно зібрати. Найтяжче за косаря; треба аби рано вийшов, і поле недалеко було; аби не накладав 15 разів люльку, а 30 разів запалював, направляв, шпортов, вигортов; аби коло снідання, обіду, полуднику їв, а не дрімав, і не одходив десять раз на бік, що поле фальчі або морг викосив за день. Але таких рідко, найбільше викошують наші косарі 25-30 пражин. На 4-6 фальч потрібно по 3-4-6 косарів на день класти, аби за два-три дні викосити. Та звідки їх взяти? Косаря звичайно найважче дістати, а доброго дуже рідко, для того треба не раз і якому п'яниці, що його вже корчмар з корчми літом вигонить, що лиш ледве косою махає, і по землі повзає, 40-50 крон і харч (ще й три рази горілки) дати, що до купи 80-90 крон робить...»¹¹.

Будучи консервативними, а також проявляючи недовіру до кожної новації, селяни дуже міцно трималися за звичаї своїх предків і їх майже неможливо було переконати в безпідставності таких переконань¹². Тільки тоді, коли ставало очевидним, що старий спосіб господарювання себе більше не виправдовує, вони починали скаржитися: «ей, якби я то був знав, що так буде, я був робив інакше – надумався по шкоді, набрав розуму по шкоді»¹³. Очевидно, виходячи з подібних обставин, свого часу глава крайової адміністрації Карл фон Енценберг звертав увагу на те, що землеробству Буковини потрібні «німецькі робочі руки» і «німецький спосіб господарювання». Важливим поштовхом для підвищення побутової і господарської культури серед місцевого населення, на думку Енценберга, було б включення трьох-чотирьох німецьких сімей до складу більших існуючих автохтонних поселень як культуризаційного зразка¹⁴.

Характеризуючи жителів гірської частини краю, варто відзначити їхню гостинність і привітність, вони завжди з радістю приймали гостей, відмовляючись брати за це плату¹⁵. За своєю вдачею гуцули відрізнялися від румунів жвавістю¹⁶, були гордими і цінували свободу¹⁷.

Заняття скотарством вплинуло на формування стереотипу заможного господаря: вони оцінювали своє майно за кількістю великої рогатої худоби, коней, овець, кіз і свиней. Коли керівництво громади визначало розміри податку, які повинні були сплачувати окремі її члени, то бралася до уваги саме кількість худоби. Через це в гуцульських прислів'ях досить часто згадуються домашні тварини: «Як бик звик, так і реве», «І коза ціла, і вовк не голодний»¹⁸. Серед гуцулів траплялися заможні господарі, майнові статки яких оцінювались від 20 до 30 тис. гульденів. Однак вони не цінували по-справжньому багатство. Основна їхня радість, за словами львівського дослідника Б. Гаке, «є те, що є можливість напитися досхочу горілки»¹⁹. Поряд з цим дослідники називають ще один суттєвий недолік у поведінці горян – їхні вільні моральні погляди, які були наслідком особливих гірських умов²⁰. Тому й не дивно, що поширеним явищем серед горян були венеричні захворювання, принесені сюди росіянами після останньої війни з Портою, що супроводжувалося надзвичайною розпустою серед місцевого населення. За свідченням Б. Гаке, один з горян утримував вдома невеличкий гарем²¹. Найбільш критичним у своїх судженнях про гуцулів був священник С. Воробкевич, який тривалий час працював парафіяльним священником в Руській Молдавиці: «гуцул загалом зледащільний чоловік, п'яниця, злодій, раб жидівський – рідко, дуже рідко знайдеш де ще чисту душу. П'янство, злодійство, куревство, лінивство, сварка – то свойства гуцулів. Моя парафія має п'ять кадастрових миль і близько 2500 душ – і велика річ, знайти 4-5 справедливих людей. Всі ідиферентні проти церкви, поступу і всього доброго»²².

Загальноприйнятою нормою для русинів (жителів рівнинної частини краю), як і гуцулів було зустрічати гостя біля дверей хлібом і сіллю, а коли гість відходив, господарі виряджали

його з їдою і випивкою до дверей, за ворота, навіть до краю села²³. Головною цінністю в русинів була земля. Садибні ділянки обгороджувалися парканами, межами, купами землі тощо. Змінити межу вважалося тяжким гріхом – за народними уявленнями, сусіди, які не живуть у злагоді через межу, на тому світі будуть рвати один одному волосся. Загальною ж власністю в селян вважалися: вода в струмках і річках разом з рибою, вигін, церква, дороги, криниці у полі, містки, каміння на річках, сухе дерево в лісі, колоски, що залишалися на полі після жнив, гриби, ягоди і малина, дичина в лісі²⁴.

Говорячи про осіб, які користувалися авторитетом серед селян, у першу чергу варто назвати поміщика. Селяни взагалі досить поштиво ставилися до панів, висловлюючи свою смиренність і відданість, але, за словами етнографа Л. Симигінювича-Штауфе, доки нужда не змусить їх – з великою неохотою виконують поміщицькі бажання²⁵. Вчителя селяни розглядали як основу для існування школи і, оскільки вони не любили її, то не дуже прихильно ставилися до вчителя. Важливими особами у селі були дяк або даскал, багаті, річисті господарі та старі відставні солдати²⁶. У разі хвороби селяни зверталися по допомогу не до лікаря, а до старих людей і відставних солдатів, які явно користувалися значно більшим авторитетом, ніж лікар²⁷.

Про те, як ставилися сільські мешканці до адвокатів, свідчить вислів: «Адвокат пише й пише, але завжди по твоїй шкірі», тому селяни в більшості випадків намагалися вирішити свої суперечки через сільського суддю або за допомогою іншого посередника, не звертаючись до суду. Душа клятвopорушника, за народними уявленнями, дістається чортові, але якщо хтось під час принесення клятви сховає під пахвою камінь, тому не зашкодить його брехлива клятва і кара за гріх у такому випадку впаде на камінь²⁸.

Серед буковинського селянства існувала ціла система морально-етичних поглядів та переконань. Згідно з народними поняттями, вбивство, яке скоїв п'яний, не є важким злочином, а ненавмисним злочином, який не повинен каратися²⁹. Вбивство сварливої жінки або єврея карається дуже м'яко, з чого очевидно низьке соціальне становище жінки і єврея. З іншого боку, до важких злочинів належали не поштиве ставлення до хреста, пограбування церкви і вбивство священника. Не менш святими для русина є батьки. Дитині, яка здійме руку на батька чи матір, вона повинна відсохнути, або ж повинен затьмаритися розум. Так само осуджувалося вбивство вагітної жінки. Пограбування тіла небіжчика чи оселі бідної вдови також каралося найсуворішим способом³⁰.

Досить важко русини сходилися з представниками інших націй, за винятком хіба що євреїв. Попри те, що євреї були постійним об'єктом насмішок і великої кількості анекдотів та розповідей, все ж селянин охоче звертався до них, цілком добровільно йшов у найми, виконував усі господарські роботи: орав поле, обробляв його, збирав урожай, постачав на базар їхній врожай тощо. На думку Л. Симигінювича-Штауфе, це пояснювалося трьома обставинами: «по-перше, впертий селянин вважає, що у дні його біди лише єврей був готовий прийти йому на допомогу; по-друге, він відчуває свою безпорадність і неможливість одержання підтримки від інших людей, а лише знову від спекулянта, який зараз використовує його фізичні сили, як раніше скористався з його фінансових можливостей і, нарешті, потретє, він знає, що продажем горілки займається в основному лише єврей. Горілка ж є тим нектаром, який вгамовує всі його страждання на цьому світі»³¹.

Особливістю національної самосвідомості буковинців було те, що вона базувалася на церковному ґрунті. Згідно з фаталістичними уявленнями селянина, його доля залишалася в Божих руках, тому він і не боявся небезпек, покладаючись на Бога³². Священною вважали русини клятву, зокрема якщо вона була висловлена в церкві на розп'ятті. Фальшиве свідчення у суді траплялося рідко, оскільки селяни вірили, що в того, хто неправдиво клянеться, відсохне права рука або в його помешкання вдарить блискавка, у будь-якому випадку його душа потрапить чортові в руки³³.

Сільський священник – панотець у більшості випадків був порадником для всіх, помічником у процесах, хворобах, шлюбних суперечках, причому неприятели часто підкорялися його вирокові³⁴. Негативно ставилися буковинські русини до тих, хто міняв віру, вважаючи їх такими, що не належать Богу³⁵. Втім, ставлення селянства до служителів культу не можна охарактеризувати однозначно. Попри глибоку релігійність буковинців і прихильне ставлення до своїх душпастирів, усе ж таки селяни намагалися якомога рідше звертатися до них, оскільки кожне таке звертання коштує йому курки або принаймні яйця³⁶. Якщо під час виконання церковних обов'язків місцевий священник уявлявся своїми прихожанами як особа, святішу за яку не можна собі уявити, бо все благословення йде від нього, то буквально за якусь годину він ставав для своєї пастви злим демоном, якщо зустріти його, йдучи на полювання або під час подорожі. Тому під час зустрічі зі священником селяни потай хрестилися і кидали вслід йому декілька соломин з воза або шпильку з одягу³⁷.

Поряд із яскраво вираженою релігійністю не можна не вказати і на певні відголоси язичницьких вірувань, забобонність буковинського селянства³⁸. Очевидно, цей факт вразив І. Продана, який з цього приводу зазначав наступне: «Українці Буковини зберегли дохристиянські звичаї та обряди: у них збереглися і колядки і весільні пісні, і поховальні обряди разом з давньоруською тризною; гуцули під час похорону все ще возять покійника на санях навіть влітку, як це було в часи Русі; у гуцулів не лише збереглися заклинання і заговори, але серед них славляться знахарі і чаклуни, які вміють не лише лікувати різні недуги, але й приворожувати серця і виганяти бісів»³⁹.

Так, серед гуцулів великим авторитетом користувалися носії езотеричних знань – градівники, знахарі, які спеціалізувалися на відвертанні природних стихій (грому, граду, блискавки і т. п.). Зокрема, відомий буковинський священник і етнограф-аматор В. Козаришук писав з цього приводу: «Спочатку гуцул звертався до священника, але коли молитва не була прийнята Богом, то в такому випадку, за народними віруваннями, тільки один знахар міг допомогти у скруті і гуцули зверталися до нього за порадою. Знахар, як вірили гуцули, на все знав раду дати, і радив білизну на річці не прати, і дощу чекати, і плювати в сторону хмар, щоб хмарників роздразнити. Деякі знахарі радили зарізати півня посеред села над рікою і поливати кров'ю воду, пустивши після цього півнячу голову за водою. Були й такі, що веліли всім жінкам в селі, заміжнім і дівчатам, роздягтися і вночі йти на межі села і там водою поливати межові копці (копанці). Що раз знахар скаже, то народом виконується свято»⁴⁰.

Іноді переконання про можливість чаклунського впливу на погодні умови доводили до курйозних випадків. Зокрема, під час будівництва залізниці на Буковині у 1865 р. люди пояснювали сухий рік чарівництвом будівельних підрядчиків з метою швидшого завершення робіт. Одного з них – англійця – спіймали і побили тільки за те, що він був помічений роздягнутим серед поля, коли приймав сонячні ванни. На думку селян, саме у такий спосіб він викликав посуху⁴¹.

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що менталітет буковинського селянства визначали такі риси, як архаїзм і консервативність поглядів на умови праці. Орієнтуючись на повсякденні матеріальні потреби, вони не були далекоглядними і задовольнялися невеликими результатами праці, мало переймаючись проблемами ринкової економіки. Підсвідомо буковинські селяни не сприймали жодних інновацій, які не «вписувалися» у традиційну систему їхніх поглядів на способи ведення господарства. Повсякденне життя засвідчує замкнутість буковинського селянства і наявність цілого ряду стереотипів з питань морально-етичної поведінки та міжетнічного спілкування. Духовний світ відображає стихійно-матеріалістичні погляди селян як на природу загалом, так і на окремі природні явища, господарство та побут.

¹ Ю. Присяжнюк, *Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)* [The Mentality of the Ukrainian Peasantry in the Conditions of Capitalist Transformation of Society (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Century)], in «Український історичний журнал», 1999, № 3, с. 23.

² Ю. Присяжнюк, *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.* [Ukrainian Peasantry of Dnieper Ukraine: Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Century], Черкаси, Вертикаль, 2007, 640 с.

³ О. Михайлюк, *Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації* [The Peasantry of Dnieper Ukraine in the First Decades of the 20th Century. (1900-1922): Socio-Cultural Transformations], Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Дніпропетровськ, 2009, с. 21.

⁴ А. Гостюк, О. Козак, *Молдавські літописи XV – XVIII ст. та опис Д. Кантеміра як джерело до реконструкції ментальності населення буковинського краю в епоху пізнього середньовіччя та раннього модерного часу* [Moldavian Chronicles of the 15-18th Centuries and Description of D. Kantemir as a Source for the Reconstruction of the Mentality of the Population of the Bukovyna Region in the Late Middle Ages and Early Modern Times], in «Буковинський історико-етнографічний вісник», Вип. 6, Чернівці, Прут, 2004, с. 157-161.

⁵ М. Юрій, *Соціокультурний світ України* [Socio-Cultural World of Ukraine], Київ, Кондор, 2004, с. 676.

⁶ *Споконвічна українська земля. Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали* [Native Ukrainian Land. Historical Connections of Northern Bukovyna with Russia and Dnieper Ukraine: Documents and Materials], Ужгород, Карпати, 1990, с. 43.

⁷ F. Ziegler, *Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur zeit osterreichische occupation*, II Bilderreiche, Die Jahre 1780 und 1781, Czernowitz, 1895, s. 7-58.

⁸ А. Гостюк, О. Козак, *Молдавські літописи*, с. 157.

⁹ Д. Кантемир, *Описание Молдавии* [Description of Moldavia], Кишинев, Карта молдовеняскэ, 1973, с. 151.

¹⁰ П. Нестеровский, *По русской Буковине (путевой набросокъ)* [Across Russian Bukovyna (Travel Sketch)], in «Исторический вестник. Историко-литературный журналъ», 1908, № 5, с. 672.

¹¹ *Сельській господарь* (Чернівці), 1878, 15 червня.

¹² *Die Bukowina. Eine Allgemeine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство*, Чернівці, Зелена Буковина, 2004, с. 120.

¹³ *Хлібороб* (Чернівці), 1912, 20 травня.

¹⁴ С. Осачук, «*Leben und leben lassen*» – «*Жити і давати жити іншим*». Під таким гаслом жили німці на Буковині у XIX – на початку XX ст. [«Live and Give Others to Live». Under this Slogan, the Germans Lived in Bukovyna in the 19th – early 20th Century], in «Свобода Слова», 2002, № 17.

¹⁵ В. Haquet, *Bucovina în prima descriere fizico-politică. – Călătorie în Carpații Dacici (1788-1789)*, Radauți, Septentrion, 2002, p. 101.

¹⁶ С. Витвицький, *Історичний нарис про гуцулів* [Historical Eessay about Hutsuls], Львів, Світ, 1993, с. 19.

¹⁷ Г. Купчанко, *Буковина и ее русские жители* [Bukovyna and its Russian Inhabitants], Вѣдень, Книгопечатня Фридриха Ясперса, 1895, с. 21.

¹⁸ R. Kaindl, *Die Huzulen in Die Österreichish-Ungarische Monarchie in Wort un Bild. Bukowina*, Wien, 1899, s. 276.

¹⁹ В. Haquet, *Bucovina în prima descriere fizico-politică*, p. 101.

²⁰ R. Kaindl, *Die Huzulen*, s. 273.

²¹ В. Haquet, *Bucovina în prima descriere fizico-politică*, p. 101.

²² Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 386. Маковей Осип (1867-1925), письменник, літературний критик, журналіст, громадсько-культурний діяч, оп. 1, *спр.* 38 *Маковей О. Стаття про життя та діяльність С. Воробкевича*, арк. 17.

- ²³ A. Manastyrski, *Die Ruthenen in Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort un Bild. Bukowina*, Wien, 1899, p. 254.
- ²⁴ A. Manastyrski, *Die Ruthenen*.
- ²⁵ L.A. Simiginowicz-Staufe, *Die Volkergruppen der Bukowina*, Czernowitz, Druck und Verlag von H. Czopp, 1884, s. 45.
- ²⁶ A. Manastyrski, *Die Ruthenen*.
- ²⁷ L.A. Simiginowicz-Staufe, *Die Volkergruppen der Bukowina*, s. 41.
- ²⁸ A. Manastyrski, *Die Ruthenen*, s. 255.
- ²⁹ A. Manastyrski, *Die Ruthenen*.
- ³⁰ A. Manastyrski, *Die Ruthenen*.
- ³¹ L.A. Simiginowicz-Staufe, *Die Volkergruppen der Bukowina*, s. 44.
- ³² *Die Bukowina. Eine Allgemeine Heimatkunde*, c. 102.
- ³³ *Die Bukowina. Eine Allgemeine Heimatkunde*, c. 106.
- ³⁴ A. Manastyrski, *Die Ruthenen*, s. 254.
- ³⁵ D. Dan, *Rutenii din Bucovina. Schița etnografică*, Cernauți, 1913, p. 51.
- ³⁶ L.A. Simiginowicz-Staufe, *Die Volkergruppen der Bukowina*, s. 45.
- ³⁷ L.A. Simiginowicz-Staufe, *Die Volkergruppen der Bukowina*.
- ³⁸ Т. Стринадко, *Ментальність буковинців за творами Юрія Федьковича* [The Mentality of Bukovynians Based on the Works of Yuriy Fedkovych], in «Буковинський історико-етнографічний вісник», Вип. 6, Чернівці, Прут, 2004, с. 207.
- ³⁹ И. Продан, *Буковинские очерки. Забытый русский уголок в Австрии* [Bukovynian Eessays. Forgotten Russian Corner in Austria], Харьков, Типографія «Мирный трудъ», 1914, с. 10.
- ⁴⁰ В. Козарищук, *Из буковинскихъ карпатскихъ горъ* [From Bukovynian Carpathian Mountains], in «Наука», 1890, № 1, с. 22.
- ⁴¹ Ю. Мисько, *Джерела до вивчення пережитків язичницьких вірувань на Буковині* [Sources for the Study of the Remnants of Pagan Beliefs in Bukovyna], in «Буковинський історико-етнографічний вісник», Вип. 2, Чернівці, 2000, с. 39.

References

1. D. Dan, *Rutenii din Bucovina. Schița etnografică*, Cernauți, 1913, 44 p.
2. *Die Bukowina. Eine Allgemeine Heimatkunde = Bukovyna. Zahalne kraieznavstvo*, Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2004, 488 s.
3. B. Haquet, *Bucovina în prima descriere fizico-politică. – Călătorie în Carpații Dacici (1788-1789)*, Radauți, Septentrion, 2002, 136 p.
4. A. Hostiuk, O. Kozak, *Moldavski litopysy XV – XVIII st. ta opys D. Kantemira yak dzherelo do rekonstruktsii mentalnosti naselennia bukovynskoho kraiu v epokhu piznoho serednovichchia ta rannoho modernoho chasu* [Moldavian Chronicles of the 15-18th Centuries and Description of D. Kantemir as a Source for the Reconstruction of the Mentality of the Population of the Bukovyna Region in the Late Middle Ages and Early Modern Times], in «Bukovynskiyi istoryko-etnohrafichnyi visnyk», Vyp. 6, Chernivtsi, Prut, 2004, s. 157-161.
5. R. Kaindl, *Die Huzulen in Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort un Bild. Bukowina*, Wien, 1899, s. 272-282.
6. D. Kantemir, *Opisanie Moldavii* [Description of Moldavia], Kishinev, Kartia moldoveniaske, 1973, 218 s.
7. Khliborob (Chernivtsi), 1912, 20 travnia.
8. V. Kozarishchuk, *Iz bukovinskih karpatskih gor* [From Bukovynian Carpathian Mountains], in «Наука», 1890, № 1, s. 21-25.
9. Н. Kupchanko, *Bukovina i ee russkie zhiteli* [Bukovyna and its Russian Inhabitants], Viden, Knihopечатnia Fridrikha Yaspersa, 1895, 52 s.
10. A. Manastyrski, *Die Ruthenen in Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort un Bild. Bukowina*, Wien, 1899, p. 228-271.
11. О. Mykhailiuk, *Selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900-1922 rr.): Sotsiokulturni transformatsii* [The Peasantry of Dnieper Ukraine in the First Decades of the 20th

- Century. (1900-1922): Socio-Cultural Transformations], Avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia doktora istorychnykh nauk, Dnipropetrovsk, 2009, 21 s.
12. Yu. Mysko, Dzherela do vyvchennia perezhlytkiv yazychnytskykh viruvan na Bukovyni [Sources for the Study of the Remnants of Pagan Beliefs in Bukovyna], in «Bukovynskiy istoryko-etnohrafichnyi visnyk», Vyp. 2, Chernivtsi, 2000, c. 38-39.
 13. P. Nesterovskiy, Po russkoi Bukovine (putevoi nabrosok) [Across Russian Bukovyna (Travel Sketch)], in «Istoricheskiy vestnik. Istoriko-literaturnyi zhurnal», 1908, № 5, c. 671-706.
 14. S. Osachuk, «Leben und leben lassen» – «Zhyty i davaty zhyty inshym». Pid takim haslom zhyly nimtsi na Bukovyni u XIX – na pochatku XX st. [«Live and Give Others to Live». Under this Slogan, the Germans Lived in Bukovyna in the 19th – early 20th Century], in «Svoboda Slova», 2002, № 17.
 15. I. Prodan, Bukovinskie ocherki. Zabytyi russkii ugolok v Avstrii [Bukovynian Eessays. Forgotten Russian Corner in Austria], Kharkov, Tipohrafiia «Mirnyi trud», 1914, 32 s.
 16. Yu. Prysiazhniuk, Mentalnist ukrainskoho selianstva v umovakh kapitalistychnoi transformatsii suspilstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The Mentality of the Ukrainian Peasantry in the Conditions of Capitalist Transformation of Society (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Century)], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1999, № 3, s. 23-33.
 17. Yu. Prysiazhniuk, Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian Peasantry of Dnieper Ukraine: Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Century], Cherkasy, Vertykal, 2007, 640 s.
 18. Selskii gospodar (Chernivtsi), 1878, 15 chervnia.
 19. L.A. Simiginowicz-Staufe, Die Volkergruppen der Bukowina, Czernowitz, Druck und Verlag von H. Czopp, 1884, 203 s.
 20. Spokonvichna ukrainska zemlia. Istorychni zviazky Pivnichnoi Bukovyny z Rosiieiu i Naddnyprianskoiu Ukrainoiu: Dokumenty i materialy [Native Ukrainian Land. Historical Connections of Northern Bukovyna with Russia and Dnieper Ukraine: Documents and Materials], Uzhhorod, Karpaty, 1990, 467 s.
 21. T. Strynadko, Mentalnist bukovyntsiiv za tvoramy Yurii Fedkovycha [The Mentality of Bukovynians Based on the Works of Yuriy Fedkovych], in «Bukovynskiy istoryko-etnohrafichnyi visnyk», Vyp. 6, Chernivtsi, Prut, 2004, s. 205-210.
 22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 386. Makovei Osyp (1867-1925), pysmennyk, literatrunyi krytyk, zhurnalist, hromadsko-kulturnyi diiach, op. 1, spr. 38 Makovei O. Stattia pro zhyttia ta diialnist S. Vorobkevycha, 80 ark.
 23. S. Vytvytskyi, Istorychnyi narys pro hutsuliv [Historical Eessay about Hutsuls], Lviv, Svit, 1993, 94 s.
 24. M. Yurii, Sotsiokulturnyi svit Ukrainy [Socio-Cultural World of Ukraine], Kyiv, Kondor, 2004, 738 s.
 25. F. Zieglauer, Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur zeit osterreichische occupation, II Bilderreiche, Die Jahre 1780 und 1781, Czernowitz, 1895, 176 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 26–33
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. № 2. 2021. pp. 26–33
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.26-33>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477): 37 (091) «1764/1917»

© Олена Прищеп* (Рівне)

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ МОДЕЛІ ОСВІТИ У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.)

Дослідження присвячене аналізу освітнього реформування у містах Правобережної України після приєднання цього регіону до Російської імперії унаслідок другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої та його вплив на перебіг міського культурного життя.

Акцентується, що модель освіти, яка постала після освітньої реформи Олександра I, спиралася на проєкт Речі Посполитої, реалізований в останній третині XIX ст. Унаслідок такого підходу наявна шкільна мережа у містах правобережних українських губерній була збережена й інтегрована до нового державного організму, демонструючи ефективність функціонування аж до середини 20-х років XIX ст.

Міські школи, тримаючи високий ступінь укорінення освітніх практик уже неіснуючої Речі Посполитої, задовольняли освітні і культурні запити регіональної шляхти. Однак учнівський контингент починав набувати виразнішого всестанового характеру через наявність дітей духівництва, міщан, різночинців і навіть вихідців із селян.

Унікальним явищем міського освітнього ландшафту Правобережжя була Волинська (Кременецька) гімназія, слугуючи взірцем просвітницької моделі школи. Демонструючи еталонні норми соціальної поведінки, нові ритуали повсякденних практик, цей навчальний заклад фактично виступав головним вогнищем освітньо-культурного життя як повітового Кременця, так і всього Правобережжя.

Власний вимір культурного життя мали навіть найменші за кількістю учнів повітові училища. Саме в таких, де навчалася значно більше дітей нешляхетського походження, частіше звучала й українська мова – принаймні в міжособистісному спілкуванні.

Державному контролю підлягали і приватні школи, серед яких випереджувальними темпами зростала частка дівочих пансіонів, що засвідчувало про зацікавленість шляхти мати поміж себе освічене жіноцтво.

І все ж поширення польської культури через мережу навчальних закладів у тривалій перспективі не могло задовольнити російську владу. Реалізація просвітницької моделі освіти на землях колишньої Речі Посполитої почала згортатися, враховуючи зміни в освітній політиці Російської імперії, які передбачали остаточну уніфікацію освітньої мережі.

Ключові слова: Російська імперія, олександрівська доба, Правобережна Україна, міські поселення, просвітницька модель освіти.

* д.і.н., доцент, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Olena Pryshchepa (Rivne)

IMPLEMENTATION OF THE STATE ENLIGHTENMENT MODEL OF EDUCATION IN THE CITIES AND TOWNS OF RIGHT-BANK UKRAINE (FIRST THIRD OF THE 19th CENTURY)

Abstract. *The article deals with the implementation of the education model in the towns of Right-Bank Ukraine in the first third of the 19th century. This model was based on the main ideas and achievements of the Polish-Lithuanian Educational Commission and provided for a combination of state control over educational institutions with the implementation of the educational idea of universal knowledge for everyone. Because of this approach, the existing school network was preserved and integrated into the new state mechanism. This network demonstrated its effectiveness until the mid-20s of the 19th century.*

The specificity of educational institutions in the Vilnius district and in particular in urban settlements of Right-Bank Ukraine was manifested in a longer duration of study than in other districts, a wider range of curricula with teaching subjects in Polish, and a higher level of teaching schools. Maintaining to a high level the educational practices of the already non-existent Polish-Lithuanian Commonwealth, first of all they satisfied the educational and cultural demands of the regional nobility. In general, the educational reform in Right-Bank Ukraine in the last third of the 19th century affected the intensification of cultural life in urban areas.

Keywords: *Russian Empire, Alexander's era, Right-Bank Ukraine, urban settlements, enlightenment model of education.*

Formulation of scientific problem and its significance. The spread of the ideas of the Enlightenment in Western Europe, namely, the belief in the limitless possibilities of the human mind, power of knowledge, achievements of mechanics and technology in the last third of the 18th century covered Central and Eastern Europe, in particular, the Polish-Lithuanian Commonwealth. This process coincided with the partitioning of its territories between neighbouring states.

The adherents of the Enlightenment in Western Europe – scientists, philosophers, artists – focused on the study of a human being and the world through the prism of scientific knowledge. They thought that this knowledge would inevitably lead to the understanding of the need for social progress. This required an active attitude to the world and the formation of new values in the society. The value of knowledge, and respectively, of education was among these values. The proponents of the Enlightenment believed that the state had to take care of the institutionalization of education.

At that time, the Enlightenment ideas were also recognized by the ruling elite of the Russian Empire. In particular, during the reign of Catherine II, imperial policy acquired distinct features of enlightened absolutism. Without setting the task of limiting absolute power, the empress sought to demonstrate concern for the national welfare. This was seen as the duty of the state to its people. At the same time, the interests and needs of the central government remained a priority. The introduction of the educational reform of 1786 on the basis of the «Charter of Public Schools» with the intention of opening main public schools in the provincial cities and small public schools in the district towns was dictated by state needs. After all, there was a shortage of well-educated officials in the empire. In addition, the desire to achieve the rise of production and trade required the spread of education among all segments of the population, including common people. In fact, it was a question of transferring education to the service of the state.

Such an educational model, capable of combining state control over educational institutions with the implementation of the Enlightenment idea of the universal access to knowledge for all who needed it, covered Left-Bank Ukraine (former Cossack Hetmanate). A new element in the

spread of education in the region, inspired by the Enlightenment ideas, was the opening of schools by individual local landowners¹.

However, this model did not actually extend to Right-Bank Ukraine. In Right-Bank cities and towns, between the first and second divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1773–1794), the state educational project of the Education Commission (Commission on National Education) was quite successfully implemented. Its advantages were the provision of education of a secular and public nature. The proposed three-level system of education provided for the hierarchical subordination of academic schools (district and sub-district) to the University of Krakow as the main school of the country, and parish schools made the lowest level.

Despite the ban on the Jesuit order (1773), in fact the network of former Jesuit schools and educational institutions of other monastic orders was preserved and subordinated to the Commission on National Education.

In contrast to the concept of Jesuit education, which no longer met the requirements of the Age of Reason, the Education Commission undertook to bring education closer to practical life. All educational institutions began to work according to the unified curricula that had undergone radical changes. Natural sciences and elements of physical education were introduced into the curricula, and teaching in the Polish language was approved. Preference was given to educating conscious citizens in the spirit of Christian morality and patriotism².

As for the organization of primary schools, or control over home and private education, in particular for girls, this did not happen. The Education Commission failed to make education accessible to the general population.

As time showed, this educational project in Right-Bank Ukraine demonstrated its efficiency even in the first third of the 19th century.

Analysis of recent research. At the turn of the 20th – 21st centuries, a significant contribution to the study of the history of education in Right-Bank Ukraine in the first third of the 19th century was made by French researcher Daniel Beauvois³. This stage of education development was analyzed in the monograph of the Polish historian Leszek Zasztowt, devoted to the Polish education in the Lithuanian and Rus lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth in the second third of the 19th century⁴. Among the publications of modern Ukrainian researchers on this issue, we can single out the works of Valentyna Shandra⁵, Oksana Karlina⁶, Svan Sesak⁷, Viktoriia Kolesnyk⁸, Anatolii Filiniuk and Alla Bondar⁹. The Volyn (Kremenets) gymnasium/lyceum as a phenomenon of the enlightenment model of a school close to the higher type was the research object of the collection of scientific works edited by Stanislav Makovskyi and Volodymyr Sobchuk¹⁰, and of a monograph of modern Polish scientist Andrzej Szmyt¹¹.

The aim and objectives. The aim of this article is to analyze the educational reform in the towns of Right-Bank Ukraine after this region became part of the Russian empire due to the second (1793) and third (1795) partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and its impact on urban cultural life.

Presenting main material. Before the incorporation of Right-Bank Ukraine into the Russian Empire (1793), 16 schools of higher level functioned in its urban settlements. They met the needs of education primarily of the nobility that due to high social status continued to dominate the society.

The organization of working schooling in the urban settlements of Right-Bank Ukraine during the reign of Alexander I was to be ensured by the educational reform, which was based on the main ideas and achievements of the Education Commission. As a result of this approach, the existing school network was preserved and integrated into the new state mechanism. It effectively functioned until the mid-20s of the 19th century.

At the same time, the educational, methodological and control functions of education authorities in Right-Bank Ukraine were concentrated in Vilnius University, which was the

centre of one of the six created educational districts with subordinate educational institutions. Legislatively defined types of educational institutions ensured the continuity and gradual transition from primary education (parish schools) to secondary (district schools and gymnasiums), and then higher education, which was obtained at universities. The legislation also substantiated the universal nature of education¹². However, as it turned out, it was impossible to implement this system within the existing feudal serfdom¹³.

At the beginning of the Russian educational reform of 1802, about two dozen educational institutions functioned in Right-Bank Ukraine. Most of them (13) were concentrated in Volhynia (Zhytomyr, Kremenets, Lutsk, Mezhyrich Koretskyi, Ovruch, Volodymyr, Dubrovytsia, Liubar, Zaslav, Berdychiv, Olyka, Zhydychyn, Derman). Four Polish schools were preserved in Podillia province: in Kamianets-Podilskyi, Vinnytsia, Nemyriv, and Bar. In Kyiv region, the reformers made use of only two district schools under the auspices of Basilians (in Uman and Kaniv)¹⁴.

As during the time of the Education Commission, the Roman Catholic and Uniate clergy continued to play an important role in organizing the educational process. In particular, the monasteries of the Piarists, the Barefoot Carmelites, and most of all the Basilian monastic order provided shelter and organized training in more than half of the existing educational institutions. Education here was carried out according to the same programs with secular schools, which emphasized their public character.

The first headmaster of the Vilnius educational district, Adam-Jerzy Czartoryski, and especially the Visitor of the three Ukrainian provinces, Tadeusz Czaski, did the most to preserve the educational traditions of the Education Commission in Right-Bank Ukraine. These high-ranking officials, together with other officials of Polish descent, managed to involve the gentry, the Catholic and the Uniate clergy in the financial support of educational institutions. Thus, children of the poor gentry were given access to education, and the chances of acquiring the knowledge necessary both in everyday life and for preserving their own identity increased.

During the first third of the 19th century, the total number of district schools in the right-bank provinces did not increase significantly. New educational institutions of this type were founded in Makhnivka in Kyiv region, Klevan, Berdychiv, Teofipol in Volhynia, and Medzhybizh in Podillia. Although the authorities did not realize the intention to open gymnasiums in the provincial centres, this highest type of school with Polish language of instruction was established in the district towns of Kremenets (1805, reorganized into a lyceum in 1818), Vinnytsia (1814), and in 1825, the sixth-grade district school in Mezhyrich Koretskyi, which was still maintained by the Piarists, acquired the rank of a gymnasium¹⁵. Finally, the Russian gymnasium was opened in Kyiv in 1809, because Polish influence did not dominate there.

It was not possible to open schools in every district town of the Right Bank due to the lack of finances and proper material base. It should be emphasized that district schools, maintaining a high level of educational practices of the already non-existent Polish-Lithuanian Commonwealth, satisfied the educational and cultural demands of the regional nobility.

Unlike the Education Commission, the educational reformers of the Alexander era tried to pay more attention to primary schools. Financial and material support of Roman Catholic parish schools by landowners and clergy proved to be effective in the towns. In 1818, there were already 127 such schools¹⁶. Children from Ukrainian families could also attend these schools, but they had difficulties studying in the Polish language. The Uniate clergy also engaged in charity, in particular, the monks of the Order of St. Basil the Great. Thus, through their efforts, the parish school was opened in Kremenets at the local Basilian monastery¹⁷. On the other hand, schools opened by the Orthodox clergy were the least represented in the educational network¹⁸. The opening of parish schools of various denominations contributed to the education of the poor among urban population.

The specificity of educational institutions, which were the legacy of the educational traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, in Vilnius district and in particular in towns of Right-

Bank Ukraine was manifested in a longer duration of study than in other districts and a wider range of curricula. At the same time, the Russian language was taught in the volume of foreign languages. For example, in the gymnasiums of Vilnius educational district, the education lasted six to seven years, and in the Volhynia gymnasium – ten. This was in contrast to the total duration of four years of gymnasium education in the rest of the educational districts in the Russian Empire.

In particular, Polish and Latin grammar, geography and arithmetic were studied in the first two grades at Podillia Gymnasium (in Vinnytsia); the curricula were adjusted to the curricula of district schools, which provided preparation for mastering a larger amount of knowledge in these disciplines and mastering new subjects. In the next four grades, the teacher of mathematics taught higher arithmetic, geometry and logic; the teacher of physics also taught science and chemistry; the teacher of law taught morality, history, and geography. In addition, two more teachers introduced students to literature – general, domestic (Polish) and ancient¹⁹.

Teachers and students demonstrated an example of the importance of education both for personal spiritual growth and for the implementation of the program of imperial power to train educated citizens. In the conditions of reforming all aspects of life, the state urgently needed such people. In district schools of Right-Bank Ukraine, in 1802–1817, there were up to 150 teachers (137–144), which was 45% of the total number of teachers in the entire Vilnius educational district. If we take into account the teachers of parish schools, then, at least, 230 people were engaged in teaching²⁰.

The high professional level of many educators was ensured by their long-term pedagogical experience, which they gained during the times of the Education Commission. At the same time, there was a rejuvenation of the teaching staff. Along with the experienced teachers, junior colleagues worked, among whom were many graduates of Vilnius University. This is how the continuity of the teaching profession was ensured. Although the corps of teachers failed to outline their own professional identity and was only in search of it, it still led to the formation of a professional urban intelligentsia – a group of people of book culture, who received a monetary reward for their work²¹.

The spread of education in the towns of Right-Bank Ukraine is evidenced by the growing number of students in educational institutions. If in 1802–1803 in three provinces, their number in district schools did not exceed 4 thousand people, in 1816–1822 more than five thousand children studied in schools of all types²². While inspecting Dubrovysia School in Volhynia in 1803, T. Czacki recorded the following: among its 150 students, children of noble origin predominated (80%), the rest (up to 30 people) were from other classes (townspeople, Uniate clergy). Thus, accepting for education mainly children from the nobility, this school through education attracted more and more townspeople to social communication²³.

Volhynia (Kremenets) gymnasium was a unique phenomenon of the urban educational landscape of the Right Bank. It was a model Enlightenment school, demonstrating the standard norms of social behaviour and new everyday practices. This educational institution was in fact the main centre of educational and cultural life of both the district town of Kremenets and the entire Right Bank²⁴.

In the first third of the 19th century, home education and private educational institutions were in constant demand among the citizens of Right-Bank Ukraine from the privileged strata of the society. If state control over homeschooling was still difficult to organize, private schools were already under government supervision. The imperial government took control of private educational initiatives. The main type of private schools was boarding schools. The share of girls' boarding schools grew at a faster pace, which testified to the gentry's interest in having educated women²⁵.

The educational institutions that emerged during the implementation of the state educational model of education changed the cultural face of the cities and towns of Right-Bank Ukraine.

Educational institutions became centres of urban cultural life. Attracting the townspeople, they also «poured out» their cultural potential beyond their walls. The distribution of books played an important role in school cultural communication. Textbooks, gift books, books borrowed from the school library were gradually becoming available to not only teachers and students, but also to those who were in contact with schools in various ways. Gymnasiums and schools of Right-Bank Ukraine for a long time used old textbooks approved for teaching during the activities of the Educational Commission, and if necessary, reprinted them²⁶.

Through the distribution of books, the provision of tutoring services, the organization of town wide cultural events, etc., educational centres were involved in the formation of urban educational and cultural environment.

Even the smallest county schools, such as Volodymyr-Volynskyi school, had their own dimension of cultural life. Due to the fact that they had more children of non-noble origin, the Ukrainian language was used more often, at least in interpersonal communication²⁷.

Conclusions. The emerging network of educational institutions was primarily aimed at the spread of Polish culture. This, in particular, provided for the inclusion of the Ukrainian people of the Right Bank in the Polish educational tradition, as stipulated by the language strategy in education during the Education Commission. In the long run, this could not satisfy the state power, interested in another cultural perspective, namely, the spread of the Russian culture. From the mid-20s of the 19th century, the changes started in Russia's policy. The implementation of the imperial enlightenment model of education in the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth began to collapse. Moreover, this provided for the final unification of the educational network. In general, the educational reform in Right-Bank Ukraine in the last third of the 19th century affected the intensification of cultural life in urban areas.

¹ В. Маслійчук, *Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст.* [Educational Initiatives in Left-Bank and Slobidska Ukraine of the Second Half of the 18th – Beginning of the 19th Centuries], Харків, Харківський приватний музей міської садиби, 2007, с. 8.

² О. Дзюба, *Едукаційна Комісія 1773–1794* [Education Commission 1773–1794], in «Енциклопедія історії України», Київ, Наукова думка, 2005, т. 3, с. 15–16.

³ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832* [Polish Education in the Lithuanian-Rus lands. 1803–1832]. *T. II. Szkoły podstawowe i średni*, Rzym; Lublin, 1991, 459 s.; Д. Бовуа, *Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914)* [Gordian Knot of the Russian Empire: Power, Nobility and People in Right-Bank Ukraine (1793–1914)], Москва, Новое литературное обозрение, 2011, 1008 с.

⁴ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej* [Education in the Lithuanian and Rus Territories of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth], Warszawa, Towarzystwo naukowe Warszawskie; Instytut Historii Nauki PAN, 1997, 456 s.

⁵ В. Шандра, *Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст.* [Network of Educational Institutions and Modernization of Educational Functions in Right-Bank Ukraine in the 30s of the 19th century], in «Волинські Афіни. 1805–1833», Тернопіль, Богдан, 2006, с. 63–72.

⁶ О. Карліна, *Місто Кременець у першій третині XIX століття* [The City of Kremenets in the First Third of the 19th Century], in «Волинські Афіни. 1805–1833», Тернопіль, Богдан, 2006, с. 11–22.

⁷ І. Сесак, *Навчальні заклади на Поділлі наприкінці XVIII – першій третині XIX ст.* [Educational Institutions in Podillia at the End of the 18th – the First Third of the 19th Centuries], in «Освіта, наука і культура на Поділлі», Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2011, т. 18, с. 3–15.

⁸ В. Колесник, *Польська і російська гімназії в поєзуїтських Мурах у першій половині XIX ст.* [Polish and Russian Gymnasiums in the Post-Jesuit Mury in the First Half of the 19th Century], in «Вінницькі Мури. Погляд крізь віки», Вінниця, Розвиток, 2011, с. 173–202.

⁹ А. Філінюк, А. Бондар, *Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.* [Development of Education and Educational Institutions in Podillia at the End of the 18th – First Half of the 19th Centuries], in «Освіта, наука і культура на Поділлі», Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2010, т. 16, с. 30–42.

¹⁰ Волинські Афіни. 1805–1833: збірник наукових праць [Volyn Athens. 1805–1833: Collection of Scientific Works], під ред. С. Маковського і В. Собчука, Тернопіль, Богдан, 2006, 302 с.

¹¹ А. Шмит, *Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст.* [Kremenets Lyceum as a Model Enlightenment School in the Territory of Ukraine in the First Half of the 19th Century], Кременець, 2012, 235 с.

¹² *Высочайше утвержденный устав учебных заведений, подведомых университетам. 1804. Ноября 5* [The Highly Approved Charter of Educational Institutions Subordinated to Universities. 1804. November 5], in: Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание 1-е., Санкт-Петербург, 1830. т. XXVIII, № 21501, стлб. 636.

¹³ В. Шандра, *Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст.*, с. 65.

¹⁴ В. Шандра, *Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст.*, с. 69.

¹⁵ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832*, s. 137.

¹⁶ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, s. 312.

¹⁷ О. Карліна, *Місто Кременець у першій третині XIX століття*, с. 19.

¹⁸ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, s. 314.

¹⁹ Омікрон. *Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї* [Vinnytsia Mury as a Source of Education in the Region], Вінниця, Розвиток, 2010, с. 36.

²⁰ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832*, s. 18, 92, 127–128.

²¹ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832*, s. 221.

²² Д. Бовуа, *Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914)*, с. 279.

²³ J. Hoffman, *Księga wizyt generalnych szkoły o. o. Pijarów w Dąbrowicy z lat 1782–1804* [Book of General Visits to the Piarist School in Dąbrowica, 1782–1804], in «Rocznik Wołyński», Równe, 1934, т. III, s. 287, 291, 293.

²⁴ А. Шмит, *Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст.*, с. 12.

²⁵ О. Прищепя, *Державне регулювання діяльності приватних пансіонів в міських поселеннях Правобережної України (перша половина XIX ст.)* [State Regulation of Private Boarding Schools in Urban Settlements of Right-Bank Ukraine (First Half of the 19th Century)], in «Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії», Чернігів, 2014, с. 211–225.

²⁶ О. Прищепя, *Основні канали поширення навчальної літератури у містах Волині (перша третина XIX ст.)* [Main Channels of Distribution of Educational Literature in the Towns of Volyn (First Third of the 19th Century)], in «Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування», Острог, Острозька Академія», 2015, вип. 3, с. 159–167.

²⁷ О. Левицкий, *К истории Владимир-Волинского базилианского училища* [On the History of Vladimir-Volynsky Basilian School], in «Киевская старина», 1892, октябрь, т. XXXIX, с. 121–122.

References

1. D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832* [Polish Education in the Lithuanian-Rus lands. 1803–1832]. Т. II. Szkoły podstawowe i średni, Rzym; Lublin, 1991, 459 s.

2. D. Bovua, Gordiyev uzel Rossiyskoy imperii: Vlast, shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukrainie (1793–1914) [Gordian Knot of the Russian Empire: Power, Nobility and People in Right-Bank Ukraine (1793-1914)], Moskva, Novoye literaturnoye obozreniye, 2011, 1008 s.
3. O. Dziuba, Edukatsiina Komisiia 1773–1794 [Education Commission 1773–1794], in «Entsyklopediia istorii Ukrainy», Kyiv, Naukova dumka, 2005. t. 3, s. 15–16.
4. A. Filiniuk, A. Bondar, Rozvytok osvity ta osvitnikh zakladiv na Podilli naprykintsi 18 – v pershiy polovyni 19 st. [Development of Education and Educational Institutions in Podillia at the end of the 18th – first half of the 19th centuries], in «Osvita, nauka i kultura na Podilli», Kamianets-Podilskyi, Oiium, 2010, t. 16, s. 30–42.
5. J. Hoffman, Księga wizyt generalnich szkoły o.o. Pijarów w Dąbrowicy z lat 1782–1804 [Book of General Visits to the Piarist School in Dąbrowica, 1782–1804], in «Rocznik Wołyński», Równe, 1934, т. III, s. 261–296.
6. O. Karlina, Misto Kremenets u pershii tretyni 19 stolittia [The City of Kremenets in the first third of the 19th century], in «Volynski Afiny. 1805–1833», Ternopil, Bohdan, 2006. s. 11–22.
7. V. Kolesnyk, Polska i rosiiska himnazii v poiezuyitskykh Murakh u pershii polovyni 19 st. [Polish and Russian Gymnasiums in the Post-Jesuit Mury in the first half of the 19th century], in «Vinnytski Mury. Pohliad kriz viky», Vinnytsia, Rozvytok, 2011, s. 173–202.
8. O. Levitskiy, K istorii Vladimir-Volynskogo bazilianskogo uchilishcha [On the History of Vladimir-Volynsky Basilian School], in «Kiyevskaya starina», 1892, oktyabr, t. 39, s. 121–122.
9. V. Masliichuk, Zdobutky ta iliuzii. Osvitni initsiatyvy na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini druhoi polovyni 18 – pochatku 19 st. [Educational Initiatives in Left-Bank and Slobidska Ukraine of the second half of the 18th – beginning of the 19th centuries], Kharkiv, Kharkivskyi pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 2007, 539 s.
10. Omikron. Vinnytski Mury – yak dzherelo osvity v kraї [Vinnytsia Mury as a Source of Education in the Region], Vinnytsia, Rozvytok, 2010, s. 36.
11. O. Pryshchepa, Derzhavne rehuliuвання діяльності приватних пансионів в міських поселеннях Правобережної України (перша половина 19 ст.) [State Regulation of Private Boarding Schools in Urban Settlements of Right-Bank Ukraine (first half of the 19th century)], in «Rosiiiska imperiia u 19 – na pochatku 20 st. Vlada i suspilstvo: mekhanizmy vzaiemodii», Chernihiv, 2014, s. 211–225.
12. O. Pryshchepa, Osnovni kanaly poshyrennia navchalnoi literatury u mistakh Volyni (persha tretyna 19 st.) [Main Channels of Distribution of Educational Literature in the Towns of Volyn (first third of the 19th century)], in «Volynska knyha: istoriia, doslidzhennia, kolektsionuvannia», Ostroh, Ostrozka Akademiia, 2015, vyp. 3, s. 159–167.
13. I. Sesak, Navchalni zaklady na Podilli naprykintsi 18 – pershiy tretyni 19 st. [Educational Institutions in Podillia at the end of the 18th – the first third of the 19th centuries], in «Osvita, nauka i kultura na Podilli», Kamianets-Podilskyi, Oiium, 2011, t. 18, s. 3–15.
14. V. Shandra, Merezha osvitnikh instytutsii ta modernizatsiia funktsii osvity v Pravoberezhnii Ukraini v 30-kh rr. 19 st. [Network of Educational Institutions and Modernization of Educational Functions in Right-Bank Ukraine in the 30s of the 19th century], in «Volynski Afiny. 1805–1833», Ternopil, Bohdan, 2006, s. 63–72.
15. A. Shmyt, Kremenetskyi litsei yak zrazok prosvitnytskoi modeli shkoly na terytorii Ukrainy u pershii polovyni 19 st. [Kremenets Lyceum as a Model Enlightenment School in the territory of Ukraine in the first half of the 19th century], Kremenets, 2012, 235 s.
16. Volynski Afiny. 1805–1833: zbirnyk naukovykh prats [Volyn Athens. 1805–1833: Collection of Scientific Works], pid red. S. Makovskoho i V. Sobchuka, Ternopil, Bohdan, 2006, 302 s.
17. Vysochayshe utverzhdenyyi ustav uchebnykh zavedeniy, podvedomykh universitetam. 1804. Noyabrya 5 [The Highly Approved Charter of Educational Institutions Subordinated to Universities. 1804. November 5], in: Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye 1-ye., Sankt-Peterburg, 1830. t.28, № 21501, stlb. 626–647.
18. L. Zasztowt, Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej [Education in the Lithuanian and Rus Territories of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth], Warszawa, Towarzystwo naukowe Warszawskie; Instytut Historii Nauki PAN, 1997, 456 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 34–44
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 34–44
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.34-44>
hj.chnu.edu.ua

УДК 929(477.8)Смаль-Стоцькі

© Олександр Добржанський* (Чернівці)

© Петро Цьмух** (Кременець)

РОДИННЕ ДЕРЕВО СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

У статті досліджується історія родини відомого ученого та громадського діяча С.Смаль-Стоцького. Відзначено, що батьки ученого були селянами середнього достатку. Він мав трьох братів і чотирьох сестер. Велику роль у його вихованні відіграли дідусь і бабуся по батьковій лінії. Простежити коріння С.Смаль-Стоцького можливо тільки до другої половини XVIII ст., бо більш давніх метричних книг по його рідному селу немає.

Велика увага приділена дослідженню розвитку сім'ї після того, як С.Смаль-Стоцький одружився з Емілією з родини Заревичів. Показано життєвий шлях кожного з їхніх дітей – Ірини, Романа, Нестора, внуків та правнуків. Родина Смаль-Стоцьких дала кілька відомих імен учених, громадських діячів. На жаль, жоден з дітей не зміг залишитися на українських землях, світові війни розкидали їх по різних країнах і континентах. Але їхні нащадки пам'ятають про С.Смаль-Стоцького, про що свідчать їхні спогади, листи, повідомлення в соціальних мережах.

Ключові слова: родина С.Смаль-Стоцького, Ірина, Роман і Нестор Смаль-Стоцькі, Остап і Юрій Луцькі.

Oleksandr Dobrzhanskyi (Chernivtsi)

Petro Tsmukh (Kremenets)

THE FAMILY TREE OF STEPAN SMAL-STOTSKY

Abstract. *This work is dedicated to the study of the family history of famous scientist and public figure, academician-founder of the Ukrainian Academy of Sciences Stepan Smal-Stotsky. The authors noted that its roots can be traced only from the second half of the 18th century, because there are no more ancient metric books on his native village of Nemyliv. The scientist's parents were middle-class peasants. His paternal grandparents played an important role in his upbringing.*

The focus of the article is paid to the development of families after S. Smal-Stotsky married Emilia from the Zarevych family. Her father was a priest in the village of Rozhniv in Galicia.

* д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Professor, Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. orcid.org/0000-0002-3817-188X

e-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

** дослідник-краєзнавець, Кременець.

researcher-local lore expert, Kremenets.

e-mail: petrotsmukh57@gmail.com

Stepan and Emilia Smal-Stotsky had three children. Daughter Iryna, and 2 sons, Roman and Nestor. Their fate was different. They were all successful, but each in his own way.

Roman Smal-Stocki (Smal-Stotsky) continued his father's business was a famous politician and philologist. But all his life he was alone, without establishing a family.

Daughter Iryna became a reliable assistant and support of her husband Ostap Lutskyi, who was an extraordinary person, an original poet, a prominent figure in the cooperative movement, a member of the Polish Sejm and Senate. His fate was tragic after the arrival of the Bolsheviks in Western Ukraine. He was arrested and died in the Gulag camps.

To a large extent, S. Smal-Stotsky's grandson Yurii Lutskyi, well known as a literary critic, Slavic scholar, author of many interesting research studies, as well as family memoirs, followed in his grandfather's footsteps. Born in 1919 in Galicia, he studied at the Universities of Berlin and Birmingham, and served in the British Army. After World War II, he moved to Canada. He had taught at the Universities of Toronto and Saskatchewan. His youngest daughter Khrystyna (great-granddaughter of S. Smal-Stotsky) is a professor of English philology. She named her son Stepan in honor of her great-grandfather.

The least information is available about Nestor Smal-Stocki (Smal-Stotsky), who first lived in Italy and then in Peru. His son and grandsons became civil engineers and kept the surname Smal-Stotsky.

As we can see, none of S. Smal-Stotsky's children was able to stay in Ukraine. World wars scattered them on different continents. But their descendants remember S. Smal-Stotsky, they are proud of him, as evidenced by their messages on social networks, letters, published memoirs.

Keywords: *Smal-Stotsky's family, Iryna, Roman and Nestor Smal-Stocki, Ostap and Yurii Lutskyi.*

Видатний український учений, громадський діяч, політик, академік-фундатор Української Академії Наук Степан Смаль-Стоцький прожив довге, сповнене багатьох подій життя. Розквіт його діяльності припав на Буковину, де він став творцем і одним з лідерів українського національного відродження, заявив про себе як вдумливий і оригінальний науковець – мовознавець, літературознавець, історик, популярний викладач, завідувач кафедри української мови та літератури Чернівецького університету. Доля розпорядилася так, що останні двадцять років свого життя Смаль-Стоцький провів на еміграції в Чехословаччині. Однак, де б не перебував видатний громадський діяч і учений, він завжди з любов'ю

й теплою ставився до своєї родини, батьків, дружини, дітей і онуків. Крім самого Степана Йосиповича, його родина дала кілька видатних постатей, відомих громадських діячів та учених.

Про родинне життя С.Смаль-Стоцького найперше дізнаємося з його автобіографій, першу з яких опубліковано в «Буковинському православному календарі» за 1894 р. з доповненнями О.Поповича¹. Другу він написав для «Просвіти» 1926 р.², коли був обраний почесним членом цього товариства. Значною мірою на основі цих автобіографій написані прекрасні спогади «Немолів», уперше опубліковані у львівському журналі «Вістник» за 1933 р.³. Цього ж року вони побачили світ окремою книжкою⁴, а пізніше декілька разів перевидавалися. Окремі відомості про родину Смаль-Стоцького знаходимо в метричних книгах Хмільницької парафії (с. Немилів), періодиці ХХ ст., спогадах сучасників.

У своїй «Автобіографії» 1894 р. С.Смаль-Стоцький писав: «Я родився на самого Стефана 1859-го року в селі Немолові (сучасна назва Немилів. – *Авт.*), повіту Каменецького (Кам'янецького. – *Авт.*) в Галичині, де тато мій є господарем; бували часи, що крім господарства займався ще й дяківством»⁵. Варто уточнити, що 1912 р. з Кам'янецького

повіту виділився Радехівський повіт, до якого увійшло й с. Немилів. Тому в пізніших автобіографіях і спогадах С.Смаль-Стоцький вказує с. Немилів Радехівського повіту.

Прізвище батька було Стоцький, але родину в селі називали «смалями». Степан Йосипович так писав у спогадах: «В Немолові розсіялися такі роди: Сайкевичі, Гаврищуки, Мельничуки, Стоцькі, Тарани, Харчуни, Палійчуки, Хомяки, Олексюки, Чорнії, Шнури (Шпури. – *Авт.*) і ин. Так вони писалися урядово в документах, але звичайно ніхто їх так в селі не називав. Сайкевичів звали совтисами, Гаврищуків ганчарами, Мельничуків горобцями, інших снігурами, наш рід звали смалями і т. д.»⁶. Звідси й виникло прізвище Смаль-Стоцький. Бо коли юний Степан вступив до бурси Ставропігійського інституту, батько записав його як Степан Смаль⁷. Тільки в документах цього інституту за 1874 р. вперше записано Стефан Стоцький Смаль⁸, а в списку учнів за 1876 р. вже як Стефан Смаль-Стоцький⁹.

Про свого батька Степан Йосипович згадував: «Батько мій з діда-прадіда там (с. Немилів. – *Авт.*) господар, але рід наш іде з Руденка-Куликова, де хтось із прадідів мав бути колись попом»¹⁰. Йосип Смаль-Стоцький народився 16 квітня 1842 р., був письменним, тому його періодично запрошували бути дяком місцевої церкви. Коли народився старший син Степан, йому було 17 років. Йосип прожив довге життя, помер 2 березня 1932 р. у віці 90 років¹¹. На той час мав 4 сини, 4 доньки, 32 онуки, 40 правнуків, 4 праправнуки.

Мати С.Смаль-Стоцького Катерина померла, коли йому було 3 роки. Вона була селянською дочкою з сусіднього села Середпільці, з роду Карпів. Степан Йосипович писав: «...її батька, а мого діда, називали там (в с. Середпільці. – *Авт.*) Цюцюра. Через маму посвоячилися ми з тим родом, з якого вийшли гарні люди»¹².

Після смерті дружини Йосип Смаль-Стоцький, якому було 20 років, одружився вдруге. Всього у Степана Смаль-Стоцького було три брати і чотири сестри (з них лише Настя – дочка від Катерини, першої дружини Йосипа Смаль-Стоцького).

Чималий вплив на виховання С.Смаль-Стоцького справили дідусь Андрій і бабуся Текля по батьковій лінії. Дідусь навчав Степана різним життєвим премудростям. Саме завдяки наполяганням діда Андрія юного Степана відправили навчатися спочатку до Радехова, а пізніше до Львова. Про бабусю Смаль-Стоцький писав: «Бабуня заступала мені мамину любов»¹³. Бабуся померла в 1875 р., а дідусь Андрій у 1877 р. Про його похорони С.Смаль-Стоцький згадував у «Немолові».

Як встановив за метричними книгами краєзнавець Володимир Матіяшук, 1855 р. у віці 73 років помер батько діда Андрія Іван (прадід С.Смаль-Стоцького)¹⁴. Батьками бабусі Теклі, тобто прадідом і прабабусею С.Смаль-Стоцького, були Теодор Харчун (1784 р. н.) і Анастасія Панас (1786 р. н.). Найдавнішим відомим предком С.Смаль-Стоцького по лінії бабусі, як відзначає В.Матіяшук, був Петро Харчун, котрий помер 21 липня 1820 р. у віці 78 років¹⁵.

Зрозуміло, що встановлення більш давніх коренів С.Смаль-Стоцького є проблематичним, бо відомостей дуже мало. Найдавніші метричні книги по Немолову датуються другою половиною XVIII ст.¹⁶. Однак цікавою є можливість простежити, як розвивалася родина С. Смаль-Стоцького від другої половини XIX ст. і до наших днів.

У вересні 1885 р. С.Смаль-Стоцький одружився з Емілією, дочкою о. Михайла Заревича, пароха в Рожнові Косівського повіту Галичини. Брат Михайла Федір Заревич (1835 – 1879), був одним з фундаторів народовського руху та української журналістики на західноукраїнських землях. Однак на час одруження племінниці він уже помер.

Відомо, що стараннями Михайла Заревича у 1898 році в Рожнові відбулася велика свята релігійно-духовна місія під проводом отця Андрея Шептицького. С.Смаль-Стоцький з дружиною та їхні діти неодноразово відвідували о. Михайла. Помер Михайло Заревич 1921 р.

Дружина Степана Смаль-Стоцького Емілія була активісткою українських громадських об'єднань на Буковині. У різні роки вона очолювала товариства «Мироносиці» та «Жіноча громада» в Чернівцях. Активно займалася благодійницькою діяльністю. Л.Бурачинська писала: «Емілія Смаль-Стоцька мала крім широкого розуміння громадських справ, такт, терпеливість і теплоту, що її випромінює добра українська суспільниця. Вона була зразком української матрони, а саме такої «матері потребував тоді жіночий гурт...»¹⁷. З 1912 р. Е.Смаль-Стоцька важко хворіла. Померла під час Першої світової війни в 1916 р. в Кракові.

Степан та Емілія Смаль-Стоцькі мали трьох дітей: дочку Ірину (Орисю) та синів Романа і Нестора.

Ірина народилася 1890 р., навчалася в господарській школі в Мюнхені, брала участь в діяльності молодіжних товариств. 25 жовтня 1910 р. вийшла заміж за Остапа Луцького, який на той час працював на Буковині, був близьким соратником і помічником С.Смаль-Стоцького.

Остап Луцький походив із шляхетського роду Самбірщини герба Сас – Луцьких-Вадюків. Народився 8 листопада 1883 р. в с. Лука Самбірського повіту Галичини. Його батько Михайло (сват С.Смаль-Стоцького) був власником земельного наділу і господарства в Луці Самбірського повіту, які отримав у спадок від татового брата (стрийка) Павла¹⁸. Освіту здобув у Самбірській гімназії. Юрій Луцький так описував свого діда Михайла: «...я добре зберіг в пам'яті його постать в 1930-х роках, коли я його бачив у Львові. Хоч низького росту, він був кремезний дідусь, який завжди вмів щось веселого розповісти»¹⁹.

Про свої дитячі та юні роки Михайло Луцький написав спогади, які опубліковані, щоправда, не повністю, Ю.Луцьким у журналі «Український історик» за 1990 та 1993 рр.²⁰. У них Михайло відзначає, що його батько Василь (дід О.Луцького) був власником землі в с. Велика Білина Самбірського повіту. Там його обрали префектом (шляхетським війтом). Але все господарство трималося на дружині та дітях. Василь мав чотирьох синів і три доньки. Помер 17 березня 1871 р. Михайло Луцький народився 22 жовтня 1858 р.²¹. у Великій Білині. 1883 р. він одружився на Михайлині, яка походила з німецького роду Шустер. У них народилося четверо синів і чотири дочки²². Помер М.Луцький 1944 р. в с. Криниця на Львівщині²³.

Остап Луцький був старшим сином. «Його ім'я в метриці було Станіслав, але коли він став змолоду писати вірші, то вибрав козацьке ім'я Остап (чи не з Гоголя) і таким остав до смерті»²⁴, – зауважував його син Ю.Луцький. Остап навчався в народній школі в Луці, закінчив гімназію у Самборі. Вищу освіту здобував у Львові, Празі й Кракові. В студентські роки захоплювався поезією. Був одним з чільних діячів літературного угруповання «Молода муза».

У 1907 р. запрошений до Чернівців редагувати газету «Буковина». Про це він згадував так: ««Буковину» редагував я дуже короткий час. Всього пів року: від лютого 1907 до кінця липня цього ж року... Вважав я отже своїм обов'язком, щоб і в час мого ведення сеї часописи вона все держалась на тій висоті, на якій передав мені її тов. Весоловський»²⁵. Далі він зазначав: «Як всього, що живе на Буковині так і душею часописей наших був очевидно в першій ряді проф. Стоцький»²⁶. Хоча О.Луцький припинив редакторство газети, але залишився на Буковині, обіймаючи різні посади. У 1909-1911 р. був секретарем створеної С.Смаль-Стоцьким політичної партії «Руська рада». Водночас активно працював у кооперативному об'єднанні «Союз руських хліборобських спілок «Селянська каса»», деякий час очолював його. Він активно співпрацював із С.Смаль-Стоцьким, неодноразово бував у нього вдома. Тут і познайомився з Іриною Смаль-Стоцькою.

Під час Першої світової війни О.Луцький служив у австрійському війську, був призначений ад'ютантом архикнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). Брав активну участь у визвольних змаганнях. Разом з групою військ В.Вишиваного та Українськими Січовими

Стрільцями перебував на Півдні України після укладення Берестейського миру, про що залишив щоденникові записи²⁷.

У міжвоєнний період сім'я О.Луцького проживала у Галичині. Вони купили мале господарство у Волі Довголуцькій на Стрийщині. У них народилося двоє дітей – Юрко й Марта. 1928 року сім'я Луцьких перебралася до Львова.

Остап Луцький досить швидко став відомим діячем українського кооперативного руху в Польщі. Ю.Луцький писав: «Батько мій був організатором нашої кооперації (директором Ревізійного Союзу Українських Кооперативів)... Можна також сказати, що він був ідеологом кооперації і старався дати їй світоглядову базу»²⁸. Остап Михайлович належав до Українського Національно-Демократичного Об'єднання. Двічі – в 1928 і 1930 роках – він обирався депутатом польського сейму, а в 1935 р. став сенатором польського сенату. «В сеймі він був прекрасним оратором (і не тільки там) і мав багато польських приятелів, які бажали порозуміння з українцями», – писав Ю.Луцький²⁹.

Про Ірину Смаль-Стоцьку її син Ю.Луцький згадував: «Мама, якої метрикальне ім'я було Ірина, але всі її звали Орисею, любила Гуцулію (чи то в Рожнові, чи на Буковині, хоч вона завжди вважала себе буковинкою), знала багато фольклору і добре вишивала»³⁰. Коли Луцькі перебралися до Галичини, Ірина займалася вихованням дітей та домашніми справами. Ю.Луцький писав: «Мати займалася господарством і була тому щаслива»³¹.

Коли розпочалась Друга світова війна, О.Луцький залишався у Львові, не бажаючи евакуюватися з міста, слабо уявляючи, що таке більшовицька влада. 4 жовтня 1939 р.³² він був заарештований агентами НКВС. Особлива нарада НКВС СРСР засудила Остапа Луцького, за нібито участь в антирадянській терористичній організації, до виправних робіт на 8 років. Він був відправлений до концентраційного табору в Котласі. Помер 3 жовтня 1941 р. у Севостулагу (Северо-восточное управление лагерей)³³. Місце поховання невідоме.

Ірина Смаль-Стоцька перебралася після Другої світової війни до Німеччини, де перебувала разом з братом Романом в таборі для переміщених осіб, а потім виїхала до Канади. Проживала із дочкою Мартою в Торонто. Померла 1977 р.

Син Ірини Смаль-Стоцької і Остапа Луцького Юрій Луцький став відомим ученим-літературознавцем, видавцем, перекладачем. Народився 11 червня 1919 р. в Янчині Перемишлянського повіту Галичини. Навчався у Львівській академічній гімназії, після чого в 1937-1939 рр. продовжив навчання в Берлінському університеті. 1939 р. переїхав до Англії, навчався у Бірмінгемському університеті. З 1943 по 1947 р. служив у Британській армії. Потім виїхав до Канади. 1953 р. захистив докторат у Колумбійському університеті. Викладав у Торонтському та Саскачеванському університетах, очолював філію Канадського інституту українських студій (КІУС) в Торонтському університеті. Автор кількох десятків наукових праць з літературознавства та історії України.

Був одружений на шотландці з походження Мойрі Мек Шейн (лютий 1944 р.), мав трьох дочок – близнючок Наталку та Анну (народилися 3 травня 1945 р.) і Христину (народилася 19 червня 1956 р.). Помер 2001 р. Дочка Наталка працювала професором мистецтвознавства, померла в січні 2002 р. Анна була соціальним працівником у Ванкувері, а Христина – професор англійської мови в університеті Делхаузі в Галіфаксі (Нова Шотландія, Канада). З трьох дочок Ю.Луцького тільки Христина має дітей: доньку Джулію 1987 р. н. і сина Степана, названого на честь свого прапрадіда, 1991 р. н.³⁴ Про своїх нащадків Ю.Луцький писав: «Мої діти й онуки добрі і талановиті люди, вони виростили у зовсім іншому світі. Деколи вони мене критикували за те, що я не навчив їх української мови. Моя відповідь – можуть самі навчитися. Чому я цього не зробив, важко сказати. Були й ідеологічні причини – моя шира зневага до українського гетта...»³⁵. Варто зауважити, що Ю.Луцький був послідовним противником політики багатокультурності в Канаді, сповідував переконання про необхідність національної асиміляції, називав діаспору «українським геттом».

Юрій Луцький опублікував чимало матеріалів про свого батька Остапа Луцького, крім того, залишив чудові спогади, родинну хроніку «На перехресті» з підзаголовком «про батька, діда, і ще дещо СПОГАДИ непоштового, але вдячного нащадка»³⁶, а також спогади і щоденникові записи «На сторожі» та «Роки сподівань і втрат»³⁷.

У цих спогадах він з великою повагою згадує свого діда С.Смаль-Стоцького. «Це була доволі сувора людина, з німецьким вихованням і життєвими стандартами... Дідо заохочував мене до серйозної науки і радив, що читати. Надсилав також мені свої праці про Шевченка. В останньому листі від нього, який я зберіг, він писав: «Завжди старайся бути доброю людиною, не тільки добрим українцем»³⁸.

Оцінюючи дослідження С.Смаль-Стоцьким творчості Т.Шевченка, Ю.Луцький писав: «Шевченкознавчі студії діда тепер, може перестарілі у постмодерністичній перспективі. Але важко заперечити, що Шевченко був таки «співцем незалежної України», як його охрестив мій дід»³⁹.

Син Степана Смаль-Стоцького Роман народився 8 січня 1893 р. у Чернівцях. Його перша автобіографія датується 1916 р. У ній він зазначав, що спочатку закінчив народну школу, а згодом у 1911 р., Другу гімназію в Чернівцях, у якій навчання велося німецькою та українською мовами⁴⁰. З дитячих років Роман мав тверді національні переконання, які проніс через усе життя. Про це він з гордістю згадував уже в поважному віці, перебуваючи далеко від рідних місць. Зокрема, писав таке: «Вже в студентський час, як гімназист у Чернівцях я просяк був впливом мого батька, автора «Буковинської Руси» та ентузіаста Шевченка, тим почуттям безперервності нашої державної традиції... З цими традиціями я пішов у життя і вони виявляють те, що на протязі десятиліть я робив і ще тепер роблю...»⁴¹

По закінченні гімназії Роман продовжив справу батька і зайнявся філологічними студіями. Він навчався у Віденському університеті, а також у Лейпцигу і Мюнхені. Слухав лекції відомих німецьких професорів. Почав публікуватися в німецьких філологічних журналах. 1915 р. захистив докторат у Мюнхенському університеті⁴².

В роки Першої світової війни Р.Смаль-Стоцький став членом Союзу Визволення України, політична програма якого повністю відповідала уявленням Романа Степановича щодо можливих наслідків Першої світової війни для українців. Він активно працював у таборах військовополонених у Раштатті, Вецлярі, Зальцведелі. З 1916 р., після обрання до центрального керівництва СВУ, перебував у Берліні. Тому не випадково, що після утворення Західноукраїнської Народної Республіки у грудні 1918 р. Романа Смаль-Стоцького призначено послом при німецькому уряді у Берліні. У 1919 р., після «злуки» УНР та ЗУНР, було створено єдине посольство УНР, в якому Р.Смаль-Стоцький залишився радником. У 1921 р. він став послом та уповноваженим міністром Української Народної Республіки у Берліні і залишався на цій посаді аж до ліквідації посольства в 1923 р.

У 1923-1924 рр. Р.Смаль-Стоцький працював професором Українського Вільного Університету в Празі. У 1923 та у 1925 роках він виїжджав до Англії, де стажувався в інституті славистики Кембриджського університету, а також виступав з лекціями в коледжах Лондонського і Кембриджського університетів.

З 1926 р. і аж до початку Другої світової війни Р.Смаль-Стоцький перебував у Варшаві, працював професором Варшавського університету, був секретарем та редактором Українського Наукового Інституту. Важливою ділянкою його роботи в цей час стала участь в Уряді Української Народної Республіки в екзилі. В різний час він займав посади міністра культури, заступника і міністра закордонних справ, віце-прем'єра.

Впродовж 1928-1939 років Роман [Йосипович Степанович] очолював клуб «Прометей» у Варшаві. Він був одним з найбільш активних учасників прометеївського руху в Польщі, який ставив за мету добитися визволення поневолених народів Радянського Союзу шляхом розвалу цієї більшовицької імперії.

У 1939-1945 роках Р.Смаль-Стоцький викладав у Карловому університеті в Празі⁴³, з 1945 р. перебував у Німеччині, в американській зоні окупації, в таборі для переміщених осіб недалеко від Франкфурта, а в 1947 р. емігрував до США⁴⁴. За океаном став професором університету Маркета в Мілуокі, штат Вісконсин, де викладав історію та філологію. Заснував Слов'янський інститут у цьому університеті⁴⁵. Був Президентом Головної Ради Наукових товариств ім. Т. Шевченка, очолював товариство ім. Т. Шевченка в США. Останнє місце роботи Р.Смаль-Стоцького – на посаді професора в Католицькому університеті у Вашингтоні⁴⁶. Він не був одружений, не мав дітей. Помер 27 квітня 1969 р.

Про свого дядька Романа Юрій Луцький писав у своїй родинній хроніці з неприхованою іронією, особливо через його бажання безперервно повчати свого племінника. «(Роман не пив і вважав, що половина нещастя українців походить від їхньої любові до горілки), але сказав мені, як в 1920-1921 рр. в Берліні мусив учити інших службовців амбасад сидіти при столі, орудувати вилками і т. п. Він завжди любив бути інструктором. І тепер я став його об'єктом»⁴⁷. Але Юрій Остапович відзначав свого дядька як викладача та людину цілеспрямовану, яка із задоволенням допомагає іншим. «У Мілвокі Роман мав своїх пильних і вірних студентів, яким допомагав. Щойно пізніше я довідався, що під час війни Романові удалося через його зв'язки з Червоним Хрестом в Швейцарії висилати пачки своїм бувшим колегам у Варшавському університеті. За те його опісля сенат університету, вже за комуністичної Польщі, запросив назад до Варшави (і він, зрозуміло, відмовив)... в Канаді, приїхала до мене бува студентка Романа з Мілвокі, неукраїнського походження, і сказала, що вона пише маленький мемуар про Романа. Вона навіть виписала собі ксерокопію його дисертації з Ляйпцігу про українські прикметники. Мене це дуже зворушило»⁴⁸, – писав Ю.Луцький.

У Романа Смаль-Стоцького були значні ідейні розбіжності з племінником Юрієм, особливо щодо становища української еміграції в США та Канаді. З цього приводу останній зазначив у своїх спогадах: «Я був надто просякнутий «чужим», не українським світовідчуженням, наукою й вихованням, отриманим в Англії та США, щоб не бачити короткозорості і марноти зусиль діаспорних наших вчених (включно з дядьком Романом Смаль-Стоцьким, з яким я розпрощався в 1950-х роках)⁴⁹.

Другий син Степана Смаль-Стоцького Нестор народився 16 вересня 1895 р. Як і старший брат, спочатку навчався в народній школі, а потім в Другій гімназії м. Чернівці, яку закінчив 1913 р.⁵⁰. Після Першої світової війни потрапив до Італії, працював у Міжнародному інституті сільського господарства в Римі, займався публіцистичною та перекладацькою діяльністю. Одружився на італійці Іді. 1941 р. в Римі в них народився син Георгій (Юрко). Після Другої світової війни Нестор Смаль-Стоцький із сім'єю перебрався в Перу, проживав у будинку на вул. Корасирос у Лімі. Тут він, у міру можливостей, намагався підтримувати контакти з українською емігрантською громадськістю. Так, в додатку до тижневика «The Ukrainian Weekly» «Студентське слово» повідомлялося, що Нестор Смаль-Стоцький прийняв представників української делегації VIII міжнародної конференції студентів, яка проходила в Лімі з 15 по 25 лютого 1959 р. Один з відвідувачів записав: «Відразу гарне враження зробили на нас гуцульські вироби та дереворити, що прикрашували головну гостинну кімнату⁵¹. Господар бідкався, що українського життя в Перу немає, бо українців дуже мало, деякі одиниці цілковито загубилися серед перуанців. «Про якусь нашу громадську діяльність і думати не можна», – зауважував він⁵². Помер Нестор Смаль-Стоцький 21 липня 1984 р. в Лімі⁵³ у віці 89 років.

Внук С.Смаль-Стоцького Георгій зазначав у одному з листів: «Я майже не знаю української мови, але я пам'ятаю від свого батька, що на Великдень всі кажуть «Христос воскрес» і відповідати треба «Воістину воскрес»⁵⁴. Він працював інженером з будівництва в Лімі. Має двох дітей. Петро – 1967 р. н. і Стефанія – 1971 р. н. Його син Петро також

будівельник. Одружений з Росію Патрісією. Має сина Алессандро Стефано. Дочка Георгія Стефанія має двох дочок – Ніколь і Міа. Отже, тільки по лінії молодшого сина Нестора збереглося прізвище Смаль-Стоцький.

Як бачимо, доля дітей Степана та Емілії Смаль-Стоцьких склалася по-різному. Всі вони були успішними, але кожен по-своєму. Роман Смаль-Стоцький продовжив справу свого батька, був відомим політиком і філологом. Але все життя був сам, не створивши сім'ї. Дочка Ірина стала надійним помічником і опорою свого чоловіка Остапа Луцького, який був непересічною особистістю, оригінальним поетом, видатним діячем кооперативного руху, депутатом польського сейму і сенату. Доля його склалася трагічно після приходу більшовиків до Західної України.

Значною мірою шляхом свого діда пішов онук С.Смаль-Стоцького Юрій Луцький, добре відомий як літературознавець, славіст, перекладач, автор багатьох цікавих наукових досліджень, а також спогадів про родину. Його молодша дочка Христина (внучка С.Смаль-Стоцького) – професор англійської філології.

Найменше відомо про Нестора Смаль-Стоцького, який спочатку проживав в Італії, а потім в Перу. Його син і онуки стали інженерами-будівельниками.

На жаль, як бачимо, жоден з дітей Степана Смаль-Стоцького не зумів залишитися на українських землях. Світові війни розкидали їх по різних континентах. Але їхні нащадки пам'ятають про С.Смаль-Стоцького, гордяться ним, про що свідчать їхні повідомлення в соціальних мережах, листи, опубліковані спогади.

¹ Др. Степан Смаль-Стоцький [Dr. Stepan Smal-Stotsky], in «Буковинський православний календар на рік звичайний 1894», Чернівці, 1893, с. 47- 56.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ у Львові), ф. 348. Товариство «Просвіта», оп. 1, *спр.* 779. Листи до товариства «Просвіта» за 1926 р., арк. 73-89.

³ С. Смаль-Стоцький, *Немолів* [Nemoliv], in *Вістник* (Львів), 1933, №2, с. 86-89; №3, с. 187-189; №4, с. 267-272; №5, с. 338-346.

⁴ С. Смаль-Стоцький, *Немолів*, 44 с.

⁵ Др. Степан Смаль-Стоцький, с. 47.

⁶ С. Смаль-Стоцький, *Немолів*, с. 3.

⁷ ЦДІАУ у Львові, ф. 129. Львівський ставропігійський інститут, оп. 2, *спр.* 1304. Листи до дирекції бурси Ставропігійського інституту, арк. 38-39.

⁸ ЦДІАУ у Львові, ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, оп. 2, *спр.* 1333. Спис і класифікація учеників на год 1874, арк. 5.

⁹ ЦДІАУ у Львові, ф. 129. Львівський ставропігійський інститут, оп. 2., *спр.* 1334 Спис і класифікація учеників на год 1876, арк. 5.

¹⁰ ЦДІАУ у Львові, ф. 348, оп. 1, *спр.* 1, арк. 73.

¹¹ С. Смаль-Стоцький, *Немолів*, с. 3, 43.

¹² С. Смаль-Стоцький, *Немолів*, с. 4.

¹³ ЦДІАУ у Львові, ф. 348, оп. 1, *спр.* 1, арк. 73.

¹⁴ В. Матіяшук, *Родовід Степана Смаль-Стоцького* [Genealogical Tree of Stepan Smal-Stotsky], in «Народна справа» (Радехів), 1992, 6 серпня, с. 3.

¹⁵ В. Матіяшук, *Родовід Степана Смаль-Стоцького*, с.3.

¹⁶ Докл. див. *Каталог метричних книг греко-католицьких парафій (1686-1968)* [Catalog of Metric Books of Greek Catholic Parishes (1686-1968)], Львів, 2019, с. 363.

¹⁷ Л. Бурачинська, *Жіночі організації Буковини* [Women's Organizations in Bukovyna], in «Буковина. Її минуле і сучасне», Париж-Філадельфія-Дітройт, 1956, с. 835.

- ¹⁸ М. Луцький, *Історія мого роду* [History of My Family], in «Український історик», 1993, №1-4, с. 181-184.
- ¹⁹ Ю. Луцький, *Вступ* [Introduction], in «Український історик», 1990, № 1-4, с. 178.
- ²⁰ М. Луцький, *Історія мого роду*, 1990, №1-4, с. 178-185; 1993. № 1-4, с. 177-184.
- ²¹ М. Луцький, *Історія мого роду*, 1990, №1-4, с. 181.
- ²² А. Качор, *Остан Луцький (пам'яті визначного українського громадського діяча)* [Ostap Lutsky (in Memory of a Prominent Ukrainian Public Figure)], Вінніпег, 1952, с. 6.
- ²³ Ю.Луцький, *Вступ*, с. 178.
- ²⁴ Ю.Луцький, *На перехресті* [At the Crossroads], Луцьк, 1999. с. 12.
- ²⁵ *Спомини колишніх редакторів «Буковини». IV Остан Луцький* [Memoirs of «Bukovina» Former Editors 4, Ostap Lutskyi], in «Додаток до числа 6-го «Буковини», 1909, 6 січня, с. 5.
- ²⁶ *Спомини колишніх редакторів «Буковини»*, с.5.
- ²⁷ О. Луцький, *Щоденник з України 1918 р.* [Diary from Ukraine 1918], in «Сучасність», 1985, с. 89-99.
- ²⁸ Ю. Луцький, *На перехресті*, с. 28.
- ²⁹ Ю.Луцький, *На перехресті*, с. 27.
- ³⁰ Ю.Луцький, *На перехресті*, с. 21.
- ³¹ Ю.Луцький, *На перехресті*, с. 19.
- ³² *Муза і чин Остапа Луцького* [Muse and Rank of Ostap Lutskyi] / Упорядники В. Деревінський, Д. Ільницький, П. Ляшкевич, Н. Мориквас, Київ, Смолоскип, 2016, с. 837.
- ³³ *Муза і чин Остапа Луцького*.
- ³⁴ *Лист Христини (дочки Ю. Луцького) до П. Цьмуха січень 2009*, [Khrystyna's Letter (Yu. Lutskyi's Daughter) to P. Tsmukh], in «Особистий архів П. Цьмуха».
- ³⁵ Ю. Луцький, *Роки сподівань і втрат: Щоденникові записи 1986-1999 років* [Years of Expectations and Losses: Diary Records 1986-1999], Львів, 2004. с. 42.
- ³⁶ Ю. Луцький, *На перехресті*, Луцьк, 1999, 159 с.
- ³⁷ Ю. Луцький, *На сторожі: Друга частина спогадів* [On Guard: The Second Part of Memories], Київ, Критика, 2000; Ю. Луцький, *Роки сподівань і втрат. Щоденник, записи 1986-1999*.
- ³⁸ Ю. Луцький, *На перехресті*, с. 22.
- ³⁹ Ю. Луцький, *На перехресті*, с. 22.
- ⁴⁰ ЦДІАУ у Львові. Ф.382. Юліан Романчук, оп. 1. Листи до Ю. Романчука, *спр. 47*, арк. 13.
- ⁴¹ В. Радзикович, *Професор доктор Роман Смаль-Стоцький* [Professor Dr. Roman Smal-Stotski], in «Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка», т. CLXXVII, Нью-Йорк-Париж, 1963, с. 11.
- ⁴² В. Радзикович, *Професор доктор Роман Смаль-Стоцький*.
- ⁴³ Л. Назаренко, *Українські слависти в еміграції в Чехословаччині* [Ukrainian Slavists in Emigration in Czechoslovakia], in «Слов'янський світ: Зб. наук. пр.», Київ, 2009, Вип. 7, с. 19.
- ⁴⁴ *Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГА СЗР України)*, ф. 1, *спр. 9813. Выписка из письма №872/к от 7 апреля 1950 г. литер «А» в адрес Начальника 1 управления МГБ СССР, генерал-майора тов. Утехина*, арк. 34.
- ⁴⁵ В. Радзикович, *Проф. д-р Роман Смаль-Стоцький*, с. 15.
- ⁴⁶ *Невіджалувана втрата* [Unrepaid Loss], in «Наше життя» (Нью-Йорк), 1969, № 6 (червень), с. 7.
- ⁴⁷ Ю. Луцький, *На перехресті*, с. 37.
- ⁴⁸ Ю. Луцький, *На перехресті*, с. 68-69.
- ⁴⁹ Ю. Луцький, *На сторожі*, с. 5.
- ⁵⁰ *Державний архів Чернівецької області*, ф. 940. К.К. Друга державна гімназія в Чернівцях, Оп. 1, *спр. 16. Табелі успішності і підготовки учнів I–VIII класів*, арк. 481.
- ⁵¹ А. Скульський, *Дещо про Перу і Ліму* [Something about Peru and Lima], in «Студентське Слово. The Ukrainian Weekly» (Джерсі Сіті), 1959, 4 квітня.

⁵² А. Скульський, *Дещо про Перу і Ліму*.

⁵³ *Свобода* (Нью-Йорк), 1985, 21 березня.

⁵⁴ *Лист Георгія Смаль-Стоцького від 24.12.2015* [Letter from Heorhii Smal-Stotskyi dated 24.12.2015], in «Особистий архів П.Цьмуха».

References

1. L. Burachynska, Zhinochi orhanizatsii Bukovyny [Womens Organizations in Bukovyna], in «Bukovyna. Yii mynule i suchasne», Paryzh-Filadelfiia-Ditroit, 1956, s. 835.
2. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti, f. 940. K.K. Druha derzhavna himnaziia v Chernivtsiakh, Op. 1, spr. 16. Tabeli uspishnosti i pidhotovky uchniv I–VIII klasiv, ark. 481.
3. Dr. Stepan Smal-Stotskyi [Dr. Stepan Smal-Stotsky], in «Bukovynskyi pravoslavnyi kalendar na rok zvychainyi 1894», Chernivtsi, 1893, s. 47- 56.
4. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy (HA SZR Ukrainy), f. 1, spr. 9813. Vypiska iz pisma №872/k ot 7 apreliia 1950 h. liter «A» v adres Nachalnika 1 upravleniya MHB SSSR, heneral-maiora tov. Utekhina, ark. 34.
5. A. Kachor, Ostap Lutskyi (pamiaty vyznachnoho ukrainskoho hromadskoho diiacha) [Ostap Lutsky (in Memory of a Prominent Ukrainian Public Figure)], Vinnipeh, 1952.
6. Kataloh metrychnykh knyh hreko-katolytskykh parafii (1686-1968) [Catalog of Metric Books of Greek Catholic Parishes (1686-1968)], Lviv, 2019, s. 363.
7. M. Lutskyi, Istoriia moho rodu [History of My Family], in «Ukrainskyi istoryk», 1990, №1-4, s. 178-185; 1993. № 1-4, s.177-184.
8. O. Lutskyi, Shchodennyk z Ukrainy 1918 r. [Diary from Ukraine 1918], in «Suchasnist», 1985, s. 89-99.
9. Yu. Lutskyi, Na perekhresti [At the Crossroads], Lutsk, 1999, 159 s.
10. Yu. Lutskyi, Na storozhi: Druha chastyna spohadiv [On Guard: The Second Part of Memories], Kyiv, Krytyka, 2000
11. Yu.Lutskyi, Roky spodivan i vtrat: Shchodennykovi zapysy 1986-1999 rokiv [Years of Expectations and Losses: Diary Records 1986-1999], Lviv, 2004.
12. Yu. Lutskyi, Vstup [Introduction], in «Ukrainskyi istoryk», 1990, № 1-4, s. 178.
13. Lyst Heorhiiia Smal-Stotskoho vid 24.12.2015. [Letter from Heorhii Smal-Stotski dated 24.12.2015], in «Osobystyi arkhiv P.Tsmukha».
14. Lyst Khrystyny (dochky Yu. Lutskoho) do P. Tsmukha sichen 2009, [Khrystynas Letter (Yu. Lutsky's Daughter) to P. Tsmukh], in «Osobystyi arkhiv P. Tsmukha».
15. V. Matyiashchuk, Rodovid Stepana Smal-Stotskoho [Genealogical Tree of Stepan Smal-Stotsky], in «Narodna sprava» (Radekhiv), 1992, 6 serpnia, s.3.
16. Muza i chyn Ostapa Lutskoho [Muse and Rank of Ostap Lutskyi] / Uporiadnyky V. Derevynskyi, D. Ilnytskyi, P. Liashkevych, N. Morykvas, Kyiv, Smoloskyp, 2016, s. 837.
17. L. Nazarenko, Ukrainski slavisty v emihratsii v Chekhoslovachchyni [Ukrainian Slavists in Emigration in Czechoslovakia], in «Slovianskyi svit: Zb. nauk. pr.», Kyiv, 2009, Vyp. 7, s. 19.
18. Nevidzhaluvana vtrata [Unrepaid Loss], in «Nashe zhyttia» (Niu-York), 1969, № 6 (cherven), s. 7.
19. V. Radzykevych, Profesor doktor Roman Smal-Stotskyi [Professor Dr. Roman Smal-Stotski], in «Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T.Shevchenka», t. SLXXVII, Niu-York-Paryzh, 1963, s. 11.
20. A. Skulskyi, Deshcho pro Peru i Limu [Something about Peru and Lima], in «Studentske Slovo. The Ukrainian Weekly» (Dzhersi Siti), 1959, 4 kvitnia.
21. S. Smal-Stotskyi, Nemoliv [Nemoliv], Lviv, 1933, 44 s.
22. S. Smal-Stotskyi, Nemoliv [Nemoliv], in Vistnyk (Lviv), 1933, №2, s. 86-89; №3, s. 187-189; №4, s. 267-272; №5, s. 338-346.
23. Spomyny kolyshnykh redaktoriv «Bukovyny». IV Ostap Lutskyi [Memoirs of «Bukovyna» Former Editors 4, Ostap Lutskyi], in «Dodatok do chysla 6-ho «Bukovyny», 1909, 6 sichnia, s. 5.

24. Svoboda (Niu-York), 1985, 21 bereznia.
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi (TsDIAU u Lvovi), f. 348. Tovarystvo «Prosvita», op. 1, spr. 779. Lysty do tovarystva «Prosvita» za 1926 r., ark. 73-89.
26. TsDIAU u Lvovi, f. 129 Lvivskyi stavropihiiskyi instytut, op. 2, spr. 1333. Spys i klasyfikatsiia uchenykyv na hod 1874, ark. 5.
27. TsDIAU u Lvovi, f. 129. Lvivskyi stavropihiiskyi instytut, op. 2, spr. 1304. Lysty do dyreksii bursy Stavropihiiskoho instytutu, ark. 38-39.
28. TsDIAU u Lvovi, f. 129. Lvivskyi stavropihiiskyi instytut, op. 2., spr. 1334 Spys i klasyfikatsiia uchenykyv na hod 1876, ark. 5.
29. TsDIAU u Lvovi. f. 382. Yulian Romanchuk, op. 1. Lysty do Yu. Romanchuka, spr. 47, ark. 13.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 45–55
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. № 2. 2021. pp. 45–55
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.45-55>
hj.chnu.edu.ua

УДК 329.14(477)«1905/1907»

© Володимир Дубінський* (Кам'янець-Подільський)

© Олександр Федьков** (Кам'янець-Подільський)

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ В РОБОТІ ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКИХ З'ЇЗДІВ І КОНФЕРЕНЦІЙ РСДРП У 1905–1907 рр.

У статті проаналізовано участь УСДС у діяльності Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), після входження до її складу 2 (15) лютого 1905 р. Це позначалося в активній роботі Спілки в загальноімперських з'їздах і конференціях РСДРП. На першому зібранні – меншовицькій Всеросійській конференції партійних працівників, яку провели навесні 1905 р., було визначено здобутки спілківців у роботі серед селянства. Також наголошувалося на скликанні конференції агітаторів разом з Організаційною комісією меншовиків для подальшої роботи в цьому напрямі та передруці російською мовою матеріалів, виданих уже українською. У листопаді 1905 р. представник УСДС П. Тучапський брав участь у II Всеросійській конференції меншовиків. Матеріали цього форуму засвідчували активну діяльність спілківців у селах більшості українських губерній Наддніпрянини. Посланець Спілки пропонував далі здійснювати теоретичне опрацювання аграрного питання та його висвітлення в партійній пресі. У роботі IV (об'єднавчого) з'їзду РСДРП (квітень-травень 1906 р.) брали участь три представники УСДС. Саме тоді завершився процес об'єднання Київської окружної організації та Спілки. Матеріали форуму засвідчували, що представники УСДС були проти вступу УСДРП до складу російської марксистської партії. У травні-червні 1907 р. спілківці проводили активну виборчу кампанію з метою збільшення свого представництва на V з'їзді РСДРП. Унаслідок проведених заходів на ньому Спілка склала одну з найчисельніших делегацій – 12 партійців. Вказане засвідчувало про перетворення УСДС в одну із найвпливовіших громад РСДРП.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка (УСДС), Спілка, Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), конференція, з'їзд.

* к.і.н., доцент кафедри всевітньої історії, перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, First Vice-Rector of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University.

orcid.org/0000-0003-0661-6802

e-mail: dubinskyw@kpnu.edu.ua

** д.і.н., доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

Doctor of History, Associate Professor, Head of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University.

orcid.org/0000-0003-4835-9445

e-mail: san.fedkov@ukr.net

Volodymyr Dubinskyi (Kamianets-Podilskyi)

Oleksandr Fedkov (Kamianets-Podilskyi)

PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATIC UNION IN THE WORK OF THE GENERAL IMPERIAL CONGRESSES AND CONFERENCES OF THE RSDLP IN 1905–1907

Abstract. *The article finds out that after joining the RSDLP 2 (15) February 1905, USDU participated in the activities of the latter, as evidenced, in particular, the active work of its representatives in the imperial conferences and congresses of the Russian Social Democratic Party. The first forum with the participation of a representative of the Union was the Mensheviks All-Russia Conference of Party Officials in the spring of 1905. The latter acknowledged the achievements of the allies in working among the peasantry and ordered them, together with the Mensheviks Organization Committee, to convene a conference of agitators who worked in the given direction and to reprint in Russian popular publications already published in Ukrainian. The representative of the USDU, P. Tuchapskyi, took part in the Second All-Russian Congress of Mensheviks (November 1905). The documentary materials of this forum testified to the continuation of the work of the unions in the villages of most of the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The delegate of the Union considered it was necessary to carry out theoretical insights into the agrarian question and its discussion in the party press. Three representatives of the USDU were present at the 4th (unifying) congress of the RSDLP (April-May 1906). It was then that the process of association of the Union and the Kyiv District Organization had also been completed. The minutes of the forum testified that USDU representatives opposed the USDRP's membership in the Russian Marxist Party. The union campaigned actively to increase its representation at the 5th Congress of the RSDLP in May-June 1907. Because of the events held at this forum, the union members formed one of the largest delegations, numbering twelve party members. The mentioned testified to transforming the USDU into one of the most influential communities in the Russian Marxist Party. At the same time, the participation of the organization in the Russian Social Democratic Party, the character of the activities of the organization, showed that it worked on a project that was presented to its creators as a «Russian socialist republic».*

Keywords: *Ukrainian Social Democratic Union (USDU), Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP), conference, congress.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Українська соціал-демократична спілка була однією з найвпливовіших політичних організацій, які діяли в Наддніпрянщині у добу Першої російської революції. Вона утворилася з ініціативи колишніх членів Револьюційної української партії, які після розколу останньої у грудні 1904 р. (січні 1905 р. за н.с.) та короткого періоду самостійного існування увійшли до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії. Ініціатори розколу та входження до складу РСДРП тісно взаємодіяли з представником останньої І. Біском, який свої дії узгоджував з керівництвом російських марксистів. У науковій і довідковій літературі трапляються твердження про УСДС як «партію»¹, хоча насправді вона була регіональною соціал-демократичною організацією, міцно інтегрованою до складу РСДРП. Дослідження питання про участь представників Спілки в конференціях і з'їздах російської марксистської партії уможливить показати її як громаду останньої, що діяла в українських губерніях Російської імперії.

Аналіз досліджень із проблеми засвідчує, що на сучасному етапі розвитку історичної науки Українська соціал-демократична спілка досліджувалася в контексті національного руху та історії української соціал-демократії. Ґрунтовну монографію підготував В. Головченко, який уперше висвітлив невідомі та слабо досліджені питання історії

української соціал-демократії. Проте цей автор помилково стверджував про входження УСДС до складу РСДРП у квітні 1905 р. (очевидно, малася на увазі Всеросійська меншовицька конференція, яка тоді відбулася). Водночас історик детально охарактеризував позицію Спілки у питанні щодо входження УСДРП до складу РСДРП, яке розглядалося на IV з'їзді останньої². Питання участі спілчан у форумах російської марксистської партії аналізувалося у монографії О. Федькова, в якій докладно проаналізовано історію УСДС³. Американський учений українського походження Т. Гунчак і відомий історик Г. Касьянов зазначали про тісний організаційний зв'язок УСДС з меншовицькою фракцією РСДРП, однак не розглядали питання її участі в з'їздах і конференціях останньої⁴. Про присутність представників Спілки на форумах РСДРП побіжно згадують сучасні російські історики С. Тютюкін⁵ та І. Урілов⁶. Отже, питання про участь посланців УСДС у конференціях і з'їздах РСДРП потребує спеціального вивчення; його з'ясування уможливить показати цю громаду як територіальний союз російської марксистської партії. Тому метою статті є з'ясування питання про участь спілчани у роботі з'їздів і конференцій РСДРП у 1905–1907 рр.

Виклад основного матеріалу. У літературі згадується Всеросійська конференція РСДРП в Або (сьогодні – Турку, Фінляндія), в якій, нібито, на початку 1905 р. брала участь УСДС. Про це зазначав автор першої праці з історії УСДС та її колишній діяч А. Ріш⁷. Він стверджував, що внаслідок перемовин на цьому форумі затвердили статут Спілки та прийняли умови її входження в РСДРП. При цьому дослідник посилався на проєкт УСДС, опублікований в органі російських марксистів «Искре» 15 грудня 1904 р.⁸. Проте відомо, що такої конференції не було, а групу колишніх рупівців прийняли до складу РСДРП 2 (15) лютого 1905 р. Згаданий уже російський меншовик І. Біск вважав за доцільне негайно долучити зазначених осіб до російської марксистської партії, щоб на наступній конференції вони виступали як представники української соціал-демократії та виконували роль протипагі РУП⁹. І справді, на наступному форумі спілчани вже перебували як члени російської марксистської партії.

На «Першій загальноросійській конференції партійних працівників» у квітні–травні 1905 р. зібралися прихильники меншовицької фракції РСДРП, зокрема й Спілки. Вони відмовилися від участі в III з'їзді російських марксистів, який скликали більшовики¹⁰. Конференція мала важливе значення для з'ясування статусу УСДС в партії. Остання названа серед «союзів» РСДРП, представники яких прибули на форум. Водночас визнавалися заслуги Спілки у роботі серед селянства українських губерній; за короткий термін вона зуміла налагодити друк і поширення популярних листівок і брошур, в яких викладались головні вимоги соціал-демократії, зокрема й в аграрному питанні¹¹. Відтак їй пропонувалося спільно з Організаційною комісією, керівним органом меншовиків, скликати спеціальну конференцію агітаторів, які вели роботу на селі, для розгляду практичних питань. Спілці пропонувалося також видрукувати російською мовою ті видання, які вийшли українською¹². Отже, конференція визнавала статус УСДС як партійного союзу, його заслуги в роботі серед селянства та доручала очолити цей напрям партійної роботи.

Відомий соціал-демократ і діяч УСДС П. Тучапський представляв цю громаду на Другій загальноросійській конференції меншовиків 22–24 листопада 1905 р., в якій брали участь близько тридцяти організацій РСДРП. Форум прийняв низку резолюцій, які ліквідували розбіжності з більшовиками в організаційних питаннях, і висловився за негайне об'єднання з меншовиками на місцях¹³. Представник Спілки доповів, що ця громада веде роботу винятково серед селянства Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської та Київської губерній. Серед першочергових завдань спілчани виділили створення комісії з аграрного питання з метою перегляду його, зокрема й у партійній програмі, та обговорення цього питання на сторінках партійної періодики¹⁴.

У листопаді 1905 р. – березні 1906 р. здійснювалися заходи, спрямовані на об'єднання двох організацій РСДРП: Спілки та Південного провінційного бюро. Пришвидження цього процесу відбулося напередодні IV (Об'єднаною) з'їзду РСДРП (10–25 квітня 1906 р.) і одним із аргументів прихильників консолідації називалася участь представників об'єднаних організацій у його роботі. У засіданнях брали участь як представники новоствореного союзу російських соціал-демократів – М. Меленевський і С. Завадський. Ще один представник УСДС П. Тучапський став почесним делегатом з'їзду¹⁵. В протоколах з'їзду громада, яку вони репрезентували, йменувалися «Київська окружна організація та Спілка»¹⁶. На цьому з'їзді, серед інших, розглядалося питання про умови об'єднання Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) з РСДРП. При обговоренні листа, надісланого від імені ЦК УСДРП, делегат Спілки, яка була конкуруючою організацією в українських губерніях Російської імперії, делегат останньої М. Меленевський відзначився скандальною заявою про нежиттєздатність української соціал-демократії і про те, що український пролетаріат зовсім обрусів і членам партії, що працюють серед нього, доводиться спершу навчити його української мови¹⁷. І хоча згодом спілчанський діяч заперечував сказане, зауважуючи, що говорив лише про міський пролетаріат¹⁸, проте, очевидно, його заява цілком вкладалася в логіку міжпартійної боротьби; спілчани та українські соціал-демократи, попри певну співпрацю, конкурували за впливи на селянство та робітництво в Наддніпрянській Україні.

Підготовка до V з'їзду РСДРП розпочалася в січні 1907 р., коли ще тривала думська кампанія з виборів до II Державної думи. 26 січня якийсь член ГК УСД Спілки повідомляв у Санкт-Петербург, що отримали розпорядження про надіслання звіту до майбутнього партійного форуму, однак виконати його до закінчення думських виборів немає можливості. У листі інформували також про перебіг думської кампанії у регіоні¹⁹. Безпосередня підготовка до загальнопартійного з'їзду розгорнулася в лютому 1907 р. Згідно з рішеннями Другої конференції російської соціал-демократії, ЦК РСДРП 1 (14) лютого надіслав листа «Ко всем партийным организациям». У ньому містився вироблений центральним органом порядок денний, норми і спосіб виборів делегатів. Більшовики та меншовики підготували свої проекти резолюцій і тактичні платформи²⁰. Вже на цьому етапі все свідчило, що міжфракційна боротьба триватиме й надалі. Українська соціал-демократична спілка в цьому протиборстві послідовно займала меншовицькі позиції.

ЦК РСДРП постійно тримав руку на пульсі виборчого процесу. Як один із прикінцевих актів, можна назвати лист ЦК у Конотопську організацію, в якому зазначалося, що вибори ще не закінчені і в «деяких місцях» перебувають на початкових стадіях. Проте обраним делегатам пропонувалося виїжджати на з'їзд лише після отримання телеграми та при собі мати акти про вибори з даними про кількість тих, що голосували, наявність меншості при обранні, спосіб виборів (прямі чи двоступінчасті), вибирання проведено самостійно чи разом з іншою організацією, чи відбувалося обговорення порядку денного на первинних виборчих зібраннях і скільки таких було²¹.

Добре обізнана у справах ЦК РСДРП особа, яка 23 лютого надіслала в Конотоп листа за підписом «Воробей», повідомляла, що з'їзд розпочнеться «не раніше кінця березня, а, можливо, й на початку квітня» й триватиме не менше двох тижнів (насправді дата початку засідань з'їзду постійно переносилася і, врешті, він розпочався 30 квітня й тривав до 19 травня²²) і для його підготовки необхідно ще здійснити «масу підготовчої роботи». За інформацією адресанта, члени ЦК лише наступної неділі мали виїхати в Росію для підготовки з'їзду²³. Водночас розгорталася робота на місцях.

В області Української соціал-демократичної спілки проводилися заходи з підготовки та проведення передз'їздівських конференцій, на яких мали обрати делегатів з'їзду. З'їздівська кампанія в цій області велася під керівництвом Головного комітету УСДС. Останній

відрядив у місцеві організації ряд партійних працівників. Так, для діяльності у «Сквирсько-Васильківський район» Спілки поїхав «Олександр», а в Черкаси – якась невідома особа²⁴. Проте 4 березня 1907 р. у Черкасах жандарми затримали сходку 20 членів місцевого осередку УСДС, «молодих людей євреїв і росіян», яка проходила під керівництвом колишнього народного вчителя М. Борзовського. Останній, за даними помічника начальника Київського ГЖУ в Черкаському повіті полковника Степанова, був саме тією особою, яку відрядив ГК Спілки для проведення підготовчих робіт із скликання загальнопартійного з'їзду РСДРП²⁵. Зазначена невдача не зупинила спілчан.

Представник Черкаської організації Спілки «Авраам» 16 квітня повідомляв ГК про готовність прийняти районний з'їзд, на якому передбачалося обрати делегата на V з'їзд РСДРП. Він повідомляв про сприятливі «поліцейські умови» та паводок, «яким ми думаємо скористатися для р[айонного] з[їзду]». «Авраам» інформував також, що є квартири та місця в готелях для 30 делегатів і помешкання для засідань. Він зазначав, що коли все буде готово для конференції, то відразу ж відправлять на Жилянську телеграму: «можливо»²⁶. Врешті, спілчани провели в Черкасах передвиборчу районну конференцію, на якій обрали делегата на V з'їзд РСДРП, за агентурними даними таємної поліції, місцевого працівника під псевдо «Грицько» або «Пантелей»²⁷.

Декілька засідань щодо виборів делегата на з'їзд від Сквирсько-Васильківського району УСДС зафіксовано в м. Фастові. 9–10 березня «відомий революційний діяч» під ім'ям «Ніколай» (Г. Ткаченко) скликав у Василькові зібрання, на якому з 30 членів організації були присутніми 15. Вони обрали «Тимчасовий Васильківський комітет» із чотирьох осіб і одного чи двох посланців на Сквирсько-Васильківську районну конференцію²⁸. Виборами делегатів на останню займалися також спілчани в Білій Церкві²⁹. Остання, за даними добре поінформованого пристава другого стану Васильківського повіту, відбулася 25 березня у Фастові, у квартирі члена Спілки Г. Шапіро, й на ній обрали делегата на загальнопартійний з'їзд³⁰.

Ясністю позначилася ситуація щодо виборів делегата від Волинського району УСДС. Як зазначав Г. Ткаченко, делегатом там планувалось обрати 11 березня Г. Долженка, який туди поїхав «і цілком ймовірно він буде обраний»³¹. Це, власне, й сталося. На конференцію Подільського району, що очікувалась 13 березня, мав поїхати сам Г. Ткаченко³².

Підготовчі роботи з виборів делегатів V з'їзду велись у соціал-демократичних організаціях Полтавської губернії. ГК відрядив туди «якогось інтелігента» М. Хорько, про що дізнались жандарми та повідомляли його прикмети³³. Про перебіг з'їздивської кампанії засвідчує низка джерел. Очільник Полтавського ГЖУ, маючи агентурні дані, рапортував начальнику Київського охоронного відділення, що 8 березня полтавські залізничники, які входили в місцеву соціал-демократичну групу, здійснили вибори на наступну, очевидно, міську конференцію. Вони делегували О. Піддубного, колишнього секретаря вже прикритої соціал-демократичної газети «Колокол», робітника залізничних майстерень І. Гузенка та колишнього помічника машиніста І. Пропірного. 11 березня відбулися вибори делегатів від міської соціал-демократичної організації; за непевними даними жандарма, обрали двох, але прізвища залишились невідомі³⁴. Ці дані, як згодом виявилось, підтвердились джерелами, які виходили від УСДС.

Достовірна інформація про вибори на Полтавщині містилася в листі Г. Ткаченка до Юрія Ларіна, датованому 11 березня, який потрапив у руки охоранки. Він ознайомлював, що в Полтаві відбулася конференція, учасники якої вирішили обрати двох делегатів з'їзду з розрахунку: 1 представник від 500 членів партії. Проте Г. Ткаченко зазначав, що полтавчани «нічого не знали про право наших організацій послати делегатів навіть від 300»³⁵. Отже, соціал-демократичні організації Полтавщини в період виборів на з'їзд, у березні 1907 р., налічували щонайменше 1000 партійців. Кременчуцькій соціал-демократичній

організації спілчанські керівники рекомендували обрати делегатом з'їзду Юрія Ларіна. Його зобов'язували приїхати туди та провести з'їздовські виборчі зібрання³⁶. Врешті, від Полтавського губернського союзу УСДС обрали двох делегатів: від міської – Юрія Ларіна, а від губернської – Ф. Моравського³⁷.

З'їздовська кампанія соціал-демократів велася на Чернігівщині. Для проведення «підготовчих робіт із скликання загальнопартійного соціал-демократичного з'їзду» у посад Клині Чернігівської губернії, за даними жандармів, прибули представники ГК УСДС студент О. Журавський, курсистка Н. Райська та В. Хохлов, який готувався до вступу в університет. Проте останні швидко покинули населений пункт, оскільки помітили за собою стеження³⁸. Член ГК Г. Ткаченко, інформуючи про Клинівський і Гомельський райони, зазначав, що для організації виборів делегата «поїхав туди один із пітерців, які приїхали» в область УСДС³⁹.

Надсилання делегата на партійний з'їзд потребувало проведення не лише значної організаційно-партійної роботи, але й чималих коштів – 200 руб. Це не завжди було під силу місцевим громадам. Тому згадувана вже особа «Воробей» у листі до діяча Конотопської організації «Михайла» (О. Гукова) писав: «...я передав у ЦК і вони пропонують вам, якщо у вас недостатньо коштів, передати свій мандат товаришу, який перебуває в Петербурзі (оскільки буде значно менше витрат)»⁴⁰. У постскрипті листа його автор повідомляв, що він порадився з присутніми у столиці Юрієм Ларіним і Баском і вирішив висунути свою кандидатуру в делегати на з'їзд від Конотопського району. «Воробей» запитував Михайла, що він думає про його кандидатуру⁴¹. Нам не вдалося встановити особу «Вороб'я», як і персону «Огнева», який врешті представляв Конотопську організацію на з'їзді⁴². Воднораз, не виключаємо, що це могла бути одна й та сама людина.

25 лютого відбулося засідання Чернігівського комітету РСДРП, на якому з'ясувалося, що організація не має необхідних 300 членів для надсилання власного делегата на з'їзд. Однак, оскільки Чернігівський комітет РСДРП на той час ще не ввійшов у Спілку, то він звернувся в її ГК з проханням дозволити з'єднатися з організаціями Південно-Чернігівського спілчанського району – Чернігівською, Городнянською, Сосницькою, Остерською та Менською. Для обговорення цього питання на початку березня в Київ виїжджала представниця чернігівських соціал-демократів В. Полуботок, яка 7 березня звітувала про результати поїздки на засіданні комітету. Керівники УСДС погодилися з пропозицією про обрання спільного делегата, проте зазначили, що половину витрат на його поїздки, а це – 200 руб, чернігівські соціал-демократи повинні взяти на себе⁴³. Для організації з'їздовської кампанії в Південно-Чигівському районі, який, за словами Г. Ткаченка, «неблагонадійний по виборах», відрядили двох товаришів⁴⁴.

Очільник Чернігівського ГЖУ М. Рудов виявився добре поінформованим і зазначав, що «Чернігівська організація складалася переважно з меншовиків», тому ГК Спілки пропонував обрати меншовика, «як і від інших, що увійшли до її складу організацій по Чернігівській, Київській, Волинській, Полтавській і Подільській губерніях, які в боротьбі з «більшовиками» могли б отримати перемогу»⁴⁵.

За виборами в області Української соціал-демократичної спілки РСДРП уважно стежили їхні товариші-суперники по партії. Так, більшовик «Валер'ян», лист якого від 22 березня потрапив у руки таємної поліції, повідомляв якомусь Д. Лейтесу, що Полтава входить до складу обласного союзу Спілки, який «посилає на з'їзд 13 тов[аришів], всі фракції [менш] овиків»⁴⁶.

Отже, в період підготовки V з'їзду Українська соціал-демократична спілка проводила активну роботу. Будучи загалом меншовицьким союзом, вона обрала на форум винятково меншовиків. Вибори делегатів відбувалися з урахуванням перспективи ідейно-політичного протистояння з більшовиками.

В Українській Спілці проходила також підготовка до участі в засіданнях V з'їзду РСДРП. Спілчани-практики спостерігали недоліки в діяльності місцевих соціал-демократичних організацій та центральних партійних установ і сподівалися використати майбутній форум для вдосконалення роботи й структури РСДРП. Напередодні V з'їзду РСДРП, у лютому 1907 р., відбулося засідання керівного органу Спілки, який прийняв постанову «Про організацію партії». ГК мав на меті поліпшити діяльність російської марксистської партії. Насамперед, члени керівної установи УСДС пропонували встановити тісніші взаємини з професійними спілками, які «перебувають на ґрунті класової боротьби». Для посилення ідейного та організаційного впливу РСДРП у профспілках висувалася пропозиція, щоб вони обмінялися своїми постійними представниками в керівних органах із дорадчим голосом⁴⁷.

У постанові ГК УСДС відзначив тенденцію у партії до формування великих областей із участю представників ЦК РСДРП у роботі обласних керівних органів та соціал-демократичних організацій. Для закріплення цієї практики пропонувалось встановити чисельний склад ЦК відповідно до кількості областей і плюс «п'ять практикантів», які постійно б мінялися з «цекістами», що працюють у регіонах. ЦК мусив збиратися не рідше одного разу на місяць. Членів керівної установи РСДРП, як і раніше, мали обирати на загальнопартійному з'їзді. Однак обласні партійні союзи отримували право рекомендувати з'їздові одного члена ЦК. Висловлювалася ініціатива, щоб редакція Центрального органу російської марксистської партії призначалась ЦК і була йому підзвітною⁴⁸. Утвердження такого порядку, за задумом керівників Спілки, очевидно, мало б той наслідок, що керівники партії краще б знали стан справ у громадах не лише за звітами, але й через свою безпосередню участь в їхній роботі. Вони також значно більше б проявляли уваги до практичних потреб місцевих соціал-демократичних організацій.

Загалом унаслідок виборчої кампанії до V з'їзду РСДРП Українську Спілку представляла одна з найчисельніших делегацій – 12 осіб брали участь у його роботі.

Висновки. Отже, УСДС після входження до складу РСДРП 2 (15) лютого 1905 р. брала участь у діяльності останньої, про що засвідчувала, зокрема, активна робота її представників у конференціях і з'їздах партії. Найпершим форумом, на якому був представник Спілки, стала меншовицька Всеросійська конференція партійних працівників навесні 1905 р. Визнаючи заслуги цієї громади в роботі серед селянства, конференція доручила спілчанам разом із Організаційною комісією меншовиків скликати конференцію агітаторів, які працювали на селі, та здійснити передрук російською мовою популярних видань, які вже вийшли українською. УСДС брала участь у другій Всеросійській конференції меншовиків, матеріали якої засвідчували про продовження її роботи в селах українських губерній Російської імперії. Її представник П. Тучапський висловився за доцільність теоретичної розробки аграрного питання та його обговорення на шпальтах партійних видань. У IV (об'єднавчому) з'їзді РСДРП брали участь три представники УСДС. Саме тоді завершився процес об'єднання Спілки та Київської окружної організації. Як засвідчували протоколи форуму, повпреди цієї громади виступали проти входження конкуруючої УСДРП до складу російської марксистської партії. Спілка вела активну виборчу кампанія з метою збільшення свого представництва на V з'їзді РСДРП. Про це засвідчували організаційні заходи й листування її представників між собою та з керівними структурами партії. Цього їй вдалося досягнути; на форумі Спілка склала одну з найчисельніших делегацій, яка налічувала дванадцять членів. Зазначене засвідчувало про перетворення УСДС в одну з найвпливовіших громад російської марксистської партії.

¹ Я. Грицак, *Нарис історії України формування модерної української нації XIX–XX ст.* [Essay of the History of Ukraine, the Formation of the Modern Ukrainian Nation of the XIX–XX Centuries], Київ, Генеза, 1996, с. 93; С. Єсельчик *Історія України: народження модерної нації* [History of Ukraine: the Birth of the Modern Nation], Київ, Laugus, 2011, с. 84; Г. Касьянов, *Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет* [Ukrainian Intellectuals at the Turn of the XIX–XX Centuries: a Socio-Political Portrait], Київ, Либідь, 1993, с. 80; С. Плохій, *Брама Європи* [The Gateway of Europe], 2-е вид., Харків, Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018, с. 254–256; А. Жуковський, *Спілка, Українська соціал-демократична спілка* [Union, Ukrainian Social Democratic Union], in «Довідник з історії України (А–Я)», посібн. для серед. загальноосв. навч. закл., за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста, 2-е вид., доопр. і доповн., Київ, Генеза, 2001, с. 812–813; О. Лисенко «Спілка» – соціал-демократична [«Union» – Social Democratic], in «Енциклопедія історії України», Т. 9: Прил–С, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін., НАН України, Інститут історії України, Київ, Наукова думка, 2012, с. 752–753.

² В. Головченко, *Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.* [From «Independent Ukraine» to the Union for the Liberation of Ukraine. Essays on the History of Ukrainian Social Democracy in the Early 20th Century], Харків, Майдан, 1996, с. 50, 91–94.

³ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності* [Ukrainian Social Democratic Union: in Search of Ideological and Political Identity], Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017, 600 с.

⁴ Т. Гунчак, *Україна перша половина XX століття. Нариси політичної історії* [Ukraine in the First Half of the 20th Century. Essays on Political History], Київ, Либідь, 1993, с. 40–41; Г. Касьянов, *Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет*, с. 80–87.

⁵ С. Тютюкин, *Меньшевизм: страницы истории* [Menshevism: the Pages of History], Москва, РОССПЭН, 2002, с. 116–117, 141, 192.

⁶ И. Урилов, *История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть третья: Происхождение меньшевизма* [The History of Russian Social Democracy (Menshevism). Part Three: The Origin of Menshevism], Москва, Собрание, 2005, с. 251.

⁷ А. Риш, *Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки»* [Essays on the History of the Ukrainian Social Democratic «Union»], Харьков, Пролетарий, 1926, с. 16.

⁸ А. Риш, *Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки»*, с. 16.

⁹ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 229–230.

¹⁰ *Первая общерусская конференция партийных работников. Отдельное приложение к № 100 «Искры»* [The First All-Russian Conference of Party Workers. A Separate Supplement to No. 100 «Iskry»], Женева, Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1905, с. 3.

¹¹ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 131–154.

¹² *Первая общерусская конференция партийных работников*, с. 21–23.

¹³ С. Тютюкин, *Меньшевизм: страницы истории*, с. 141–142; Российский государственный архив социально-политической истории (РАСПИ), ф. 278 Редакция газет «Искра» и «Социал-Демократ». Меньшевицкий центр. 1903–1905 гг., оп. 1, д. 672 *Протоколы заседаний Ноябрьской конференции меньшевиков и отчёты с мест о партийной работе Астраханского союза РСДРП, Двинской организации, Донецкого союза, Екатеринодарской, Екатеринославской, организаций с провинцией, Крестьянского агитатора Екатеринославской губернии, Киевской провинции, Ревельской, Ростов-на Дону и Таганрогской организаций. Подлинники. 22 ноября 1905 г. – конец ноября 1905 г.*, л. 1.

¹⁴ РАСПИ, ф. 278, оп. 1, д. 672, л. 2 об., 4, 4 об.

¹⁵ *Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель-май) 1906 года: Протоколы* [The Fourth (Unity) Congress of the RSDLP. April (April-May) 1906: Proceedings], in «Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза», Москва, Государственное издательство политической литературы, 1959, с. 677–678.

¹⁶ Четвертый (объединительный) съезд РСДРП, с. 538, 655.

¹⁷ Четвертый (объединительный) съезд РСДРП, с. 33.

¹⁸ В. Головченко, *Від «Самостійної України» до Союзу визволення України*, с. 92–93.

¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102 Департамент полиции, особый отдел (ДП ОО), 1906 г., I отд., оп. 235, д. 725, ч. 32 *О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную думу. г. Киев и губерния. 1906 г. 30 октября – 30 января 1907 г.*, л. 58.

²⁰ *Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: апрель-май 1907 года. Протоколы* [The 5th Congress of the Russian Social Democratic Labour Party: April-May 1907. Proceedings], in «Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза», Москва, Государственное издательство политической литературы, 1959, с. IX-X.

²¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 276 Південно-західне охоронне відділення, оп. 1, *спр. 3 Переписка с Департаментом полиции, Киевским, Черниговским ГЖУ и другими учреждениями о состоявшемся V (Лондонском) съезде РСДРП. 15 ноября 1907 г. – 20 декабря 1909 г.*, арк. 88, 88 зв.

²² *Пятый (Лондонский) съезд РСДРП*, с. XII.

²³ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 3 *Черниговская губ. Союз «Спілка». 28 февраля 1907 г. – 10 января 1908 г.*, л. 2.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 274 Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829–1917 рр., оп. 1, *спр. 2034 О деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спілка» в Черкасском уезде Киевской губ[ернии]. 11 января 1907 г. – 16 декабря 1907 г.*, арк. 24.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 85 Переписка с начальниками губернских жандармских управлений о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спілка» и еврейской буржуазно-националистической партии «сионистов-социалистов» и о лицах, принадлежащих к этим партиям. 10 марта 1907 г. – 28 октября 1907 г.*, арк. 28, 28 зв.; ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 2034 О деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спілка» в Черкасском уезде Киевской губ[ернии]. 11 января 1907 г. – 16 декабря 1907 г.*, арк. 51.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 2034*, арк. 57.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 2034*, арк. 25, 25 зв.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 2034*, арк. 24, 25.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 2034*, арк. 26.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 2041 Агентурные сведения о деятельности украинской бурж[уазно]-национ[алистической] партии «Спілка». Списки членов, принадлежащих к «Спілке» по Киевской губернии. 16 августа 1907 г. – 15 февраля 1908 г.*, арк. 134 зв.

³¹ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 3*, арк. 49.

³² ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 3*, арк. 49 зв.

³³ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 2. *Полтавская губ. Союз «Спілка». Январь 1907 г. – 11 октября 1907 г.*, л. 12.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 3*, арк. 48, 48 зв.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 3*, арк. 49.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 3*, арк. 49.

³⁷ *Пятый (Лондонский) съезд РСДРП*, с. 864, 874; ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 2, л. 17.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 95 Переписка с губернскими жандармскими управлениями и департаментом полиции о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 22 мая 1907 г. – 29 ноября 1907 г.*, арк. 29.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, *спр. 3*, арк. 49 зв.

⁴⁰ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 3, л. 2.

⁴¹ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 3, л. 2 зв.

⁴² *Пятый (Лондонский) съезд РСДРП*, с. 877.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 3, арк. 19, 19 зв.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 3, арк. 49 зв.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.

⁴⁶ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 2, л. 9.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, *спр. 1419 Дело о деятельности Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии «Спілка». 21 августа 1906 г. – 14 сентября 1906 г.*, арк. 410.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1419, арк. 410.

References

1. Chetvertyy (obyedinitelnyy) syezd RSDRP. Aprel (aprel-may) 1906 goda: Protokoly [The Fourth (Unity) Congress of the RSDLP. April (April-May) 1906: Proceedings], in «Protokoly i stenograficheskiye otchety syezdov i konferentsiy Kommunisticheskoy Partii Sovetskogo Soyuza», Moskva, Gosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literatury, 1959, XVIII, s. 677–678.
2. O. Fedkov, *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti* [Ukrainian Social Democratic Union: in Search of Ideological and Political Identity], Kamianets-Podilskyi, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 2017, 600 s.
3. Gosudarstvenniy arkhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF), f. 102 Departament politsii. osoby ot del (DP OO), 1906 g., I otd., op. 235, d. 725, ch. 32 O vyyasnenii taktiki revolyutsionnykh organizatsiy otносително vyborov v Gosudarstvennuyu dumu. g. Kiyev i guberniya. 1906 g. 30 oktyabrya – 30 yanvary 1907 g., l. 58.
4. GARF, f. 102 DP OO, 1907 g., op. 237, d. 8, ch. 2. Poltavskaya gub. Soyuz «Spilka». Yanvar 1907 g. – 11 oktyabrya 1907 g., l. 12.
5. GARF, f. 102 DP OO, 1907 g., op. 237, d. 8, ch. 3 Chernigovskaya gub. Soyuz «Spilka». 28 fevralya 1907 g. – 10 yanvary 1908 g., l. 2.
6. V. Holovchenko, *Vid «Samostiinoi Ukrainy» do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* [From «Independent Ukraine» to the Union for the Liberation of Ukraine. Essays on the History of Ukrainian Social Democracy in the Early 20th Century], Kharkiv, Maidan, 1996, s. 50, 91–94.
7. Ya. Hrytsak, *Narys istorii Ukrainy formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* [Essay on the History of Ukraine, the Formation of the Modern Ukrainian Nation of the 19–20th Centuries], Kyiv, Heneza, 1996, s. 93.
8. T. Hunchak, *Ukraina persha polovyna XX stolittia. Narysy politychnoi istorii* [Ukraine in the First Half of the 20th Century. Essays on Political History], Kyiv, Lybid, 1993, s. 40–41.
9. H. Kasianov, *Ukrainska intelihentsiia na rubezhi XIX–XX stolit: sotsialno-politychnyi portret* [Ukrainian Intellectuals at the Turn of the 19–20th Centuries: a Socio-Political Portrait], Kyiv, Lybid, 1993, s. 80.
10. O. Lysenko, «Spilka» – sotsial-demokratychna [«Union» – Social Democratic], in «Entsyklopediia istorii Ukrainy», T. 9, Pryl–S, redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in., NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv, Naukova dumka, 2012, s. 752–753.
11. *Pervaya obshcherusskaya konferentsiya partiynykh rabotnikov. Otdelnoye prilozheniye k № 100 «Iskry»* [The First All-Russian Conference of Party Workers. A Separate Supplement to No. 100 «Iskry»], Zheneva, Tipografiya partii Rue de la Coulouvreniere, 27, 1905, s. 3.
12. S. Plokhii, *Brama Yevropy* [The Gateway of Europe], 2-e vyd., Kharkiv, Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2018, s. 254–256.
13. Pyatyy (Londonskiy) syezd RSDRP: aprel-may 1907 goda. Protokoly [The 5th Congress of the Russian Social Democratic Labour Party: April-May 1907. Proceedings], in «Protokoly i stenograficheskiye otchety syezdov i konferentsiy Kommunisticheskoy Partii Sovetskogo Soyuza», Moskva, Gosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literatury, 1959, s. IX–X.
14. A. Rish. *Ocherki po istorii ukrainskoy sotsial-demokraticheskoy «Spilki»* [Analytical Reviews on the History of the Ukrainian Social Democratic «Union»], Kharkov, Proletariy, 1926, s. 16.

15. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii (RASPI), f. 278 Redaktsiya gazet «Iskra» i «Sotsial-Demokrat». Menshevistskiy tsestr. 1903–1905 gg., op. 1, d. 672 Protokoly zasedaniy Noyabrskoy konferentsii menshevikov i otchety s mest o partiynoy rabote Astrakhanskogo soyuza RSDRP, Dvinskoy organizatsii, Donetskogo soyuza, Ekaterinodarskoy, Ekaterinoslavskoy, organizatsiy s provintsiyey, Krestianskogo agitatora Ekaterinoslavskoy gubernii, Kiyevskoy provintsii, Revelskoy, Rostov-na Donu i Taganrogskoy organizatsiy. Podlinniki. 22 noyabrya 1905 g. – konets noyabrya 1905 g., l. 1.
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy), f. 274 Kyivske hubernske zhandarmske upravlinnia, m. Kyiv. 1829–1917 rr., op. 1, spr. 1419 Delo o deyatelnosti Kiyevskoy organizatsii ukrainskoy burzhuazno-natsionalisticheskoy partii «Spilka». 21 avgusta 1906 g. – 14 sentyabrya 1906 g., ark. 410.
17. TsDIAK Ukrainy, f. 274 op. 1, spr. 2034 O deyatelnosti ukrainskoy burzhuazno-natsionalisticheskoy partii «Spilka» v Cherkasskom uyezde Kiyevskoy gub[ernii]. 11 yanvarya 1907 g. – 16 dekabrya 1907 g., ark. 24.
18. TsDIAK Ukrainy, f. 274, op. 1, spr. 2041 Agenturnyye svedeniya o deyatelnosti ukrainskoy burzh[uazno]-natsion[alistichekoy] partii «Spilka». Spiski chlenov, prinaldezhashchikh k «Spilke» po Kiyevskoy gubernii. 16 avgusta 1907 g. – 15 fevralya 1908 g., ark. 134 zv.
19. TsDIAK Ukrainy, f. 276 Pivdenno-zakhidne okhoronne viddilennia, op. 1, spr. 3 Perepiska s Departamentom politsii, Kiyevskim, Chernigovskim GZhU i drugimi uchrezhdeniyami o sostoyavshimsya V (Londonskom) syezde RSDRP. 15 noyabrya 1907 g. – 20 fevralya 1909 g., ark. 88, 88 zv.
20. TsDIAK Ukrainy, f. 276, op. 1, spr. 85 Perepiska s nachalnikami gubernskikh zhandarmskikh upravleniy o deyatelnosti ukrainskoy burzhuazno-natsionalisticheskoy partii «Spilka» i evreyskoy burzhuazno-natsionalisticheskoy partii «sionistov-sotsialistov» i o litsakh, prinaldezhashchikh k etim partiyam. 10 marta 1907 g. – 28 oktyabrya 1907 g., ark. 28, 28 zv.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 276, op. 1, spr. 95 Perepiska s gubernskimi zhandarmskimi upravleniyami i departamentom politsii o deyatelnosti ukrainskoy burzhuazno-natsionalisticheskoy partii «Spilka». 22 maya 1907 g. – 29 noyabrya 1907 g., ark. 29.
22. S. Tyutyukin, Menshevizm: stranitsy istorii [Menshevism: the Pages of History], Moskva, ROSSPEN, 2002, s. 116–117, 141, 192.
23. I. Urilov, Istoriya rossiyskoy sotsial-demokratii (menshevizma). Chast tretia: Proiskhozhdeniye menshevizma [The History of Russian Social Democracy (Menshevism). Part Three: The Origin of Menshevism], Moskva, Sobraniye, 2005, s. 251.
24. S. Yekelchik, Istoriia Ukrainy: narodzhennia modernoi natsii [History of Ukraine: the Birth of the Modern Nation], Kyiv, Laurus, 2011, s. 84.
25. A. Zhukovskiy, Spilka, Ukrainska sotsial-demokratychna spilka [Union, Ukrainian Social Democratic Union], in «Dovidnyk z istorii Ukrainy (A–Ia)», posibn. dlia sered. zahalnoosv. navch. zakl., za zah. red. I. Pidkovy, R. Shusta, 2-e vyd., doopr. i dopovn., Kyiv, Heneza, 2001, s. 812–813.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 56–77
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 56–77
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.56-77>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.83/.86) : 94(100) : 94(470+571)«1914/1915»

© Андрій Королько* (Івано-Франківськ)

ВОЄННІ ДІЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРІЙСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ПОКУТТІ В 1914–1915 рр.

У статті розглянуто перебіг воєнних дій та діяльність російської і австрійської адміністрації у 1914–1915 рр. на одному з клаптиків Східного фронту періоду Першої світової війни – Покутті як частини території західноукраїнських земель. Автором показано характерні риси військової мобілізації австро-угорської армії напередодні і на початку Першої світової війни на території Покуття; висвітлено воєнні дії, які спричинили захоплення історико-географічного регіону російськими військами; розкрито особливості становлення і функціонування російського окупаційного режиму у краї. Вказується, що проблема російської окупації у нинішній зовнішньополітичній ситуації актуальна для нашої держави як ніколи, а застосована на Кримському півострові і на Сході України окупаційна практика має свої історичні аналогії з періодом 1914–1915 рр. Саме тому із позицій захисту державного суверенітету, національної безпеки особливої актуальності набуває дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: Перша світова війна, Покуття, мобілізація, воєнні дії, лінія фронту, окупація, репресії, жандармерія, російські козаки війська.

Andrii Korolko (Ivano-Frankivsk)

MILITARY ACTIONS AND ACTIVITIES OF THE RUSSIAN AND AUSTRIAN ADMINISTRATIONS IN POKUTTYA IN 1914–1915

Abstract. *The run of military operations on the one of the strips of the Eastern front – Pokuttya as a part of the Western Ukrainian land territory is studied in the article. The preconditions of the war are shown by the author; the characteristic features of the military mobilization of the Austrian and Hungarian army on the territory of Pokuttya on the eve and at the beginning of the war are defined; the peculiarities of the Russian regime formation on the land are revealed; not simple relations between the occupying authority and the local population are traced.*

The eve and beginning of the World War I showed the escalation of mass political hysteria on the part of the Austro-Hungarian authorities. The official authorities were prejudiced against the population of the region, accusing it of Russophilia. At the same time, local authorities tried to demonstrate their loyalty to the Austrian emperor by holding a series of «patriotic» events.

* к.і.н., доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0000-0001-7435-5806

e-mail: andrii.korolko@pnu.edu.ua

The capture of Pokuttya by the Russians in the autumn of 1914 was accompanied by the requisition of inventory and property, the persecution of representatives of the Ukrainian national movement and residents of Jewish nationality, and the brutality of Russian Cossack units. The hostilities of 1915 showed the weakness of the positions of Russian troops in Pokuttya. In some parts of the front, the positions of the warring parties often changed, which, in turn, depleted the material resources of the inhabitants of the region. In the early summer of 1915, Austrian troops liberated Pokuttya for a time. However, the events of 1916 will show that the front in the territory of Eastern Galicia will «come to life» and this will lead to a brutal, but short-lived, occupation of Pokuttya by Russian troops.

The problem of Russian occupation in the current foreign policy situation is more important for our country than ever, and the occupation practice used on the Crimean peninsula and in Eastern Ukraine has its historical analogies with the period 1914-1915. That is why from the standpoint of protection of state sovereignty, national security, the study of this problem becomes especially relevant.

Keywords: World War I, Pokuttya, mobilization, military operations, front, occupying administration, gendarmerie, repressions.

Перша світова війна виникла внаслідок гострих непримиренних суперечностей між великими державами Європи та інших континентів, що об'єдналися у могутні військово-політичні блоки: Троїстий (згодом Четверний) союз, до якого ввійшли Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія, та Антанта (Англія, Франція, Росія). Війна велася за сфери впливу у світі, за ринки збуту і сировини, за поділ уже поділеного світу.

Метою статті є комплексне дослідження перебігу воєнних дій та діяльності російської і австрійської адміністрації на території Покуття у 1914–1915 рр. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: показати характерні риси військової мобілізації австро-угорської армії напередодні і на початку Першої світової війни на території Покуття; висвітлити воєнні дії, які спричинили захоплення історико-географічного регіону російськими військами; розкрити особливості становлення і функціонування російського окупаційного режиму у краї.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали, які зберігаються у центральних архівних установах України. Використовуючи фондосховища Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), опрацювали дані жандармських установ Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини (ф. 365), де міститься інформація про економічний і політичний стан Покуття після його захоплення російськими військами восени 1914 р. (листування і звіти представників жандармського управління), воєнні дії і дислокацію окупаційних армійських частин¹. У ф. 694 Центрального державного історичного архіву України (м. Львів) зосереджені матеріали про адміністративний поділ окупованих російськими військами західноукраїнських земель, у т. ч. Покуття².

Події мобілізації і перебігу воєнних дій на Покутті у 1914–1915 рр. знайшли своє відображення на сторінках часописів російської окупаційної адміністрації «Львівське воєнне слово» («Львовское военное слово») і «Львівський вісник» («Львовский Вѣстникъ»), а також українських («Діло», «Свобода») та польської («Газета коломийська» («Gazeta Kołomyjska»)) газет. Тут міститься цінна інформація про підготовку до лихоліть війни, фронтові зведення на території краю (звіти командних частин російської та австро-угорської армій), спостереження очевидців про діяльність властей у часи російської окупації 1914–1915 рр.

Цінними джерелами, які проливають світло на перебіг суспільно-політичних та військових процесів у роки війни, є спогади М. Фірманюка про письменників, представників «Покутської трійці» Василя Стефаніка і Марка Черемшину (неопубліковані, зберігаються у

відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, м. Київ)³, С. Бровчука⁴, М. Григора⁵ та інших. Заслужують на окрему увагу щоденники Марка Черемшини⁶ і головного пароха греко-католицької парафії м. Тисмениці о. Івана Коцюби⁷, які фіксують по гарячих слідах перебіг воєнних лихоліть, народногосподарський стан краю після російської окупації.

Події Першої світової війни протягом тривалого часу висвітлювались крізь призму застарілої теорії й методології, нав'язаної суспільству правлячим радянським режимом. Поновому переосмислюються події Великої війни у період незалежності. У цьому контексті розроблені та реалізовані наукові, культурно-освітні заходи мали утвердити у суспільстві переконання про неприйнятність війни як механізму розв'язання міжнародних проблем. Однак, на жаль, інформаційна політика ряду держав, заяви їхніх лідерів сповнені ідей реваншизму, спроб покласти всю вину за розв'язання війни столітньої давнини на одну воюючу сторону, створити історичний образ держави-захисника, вибудувати історичний міф «про вкрадену перемогу».

Серед узагальнюючих праць з історії Першої світової війни на території України варто виокремити дослідження О. Реєнта, Б. Янишина⁸ і О. Сердюка⁹, В. Головченка і В. Солдатенка¹⁰, Н. Загребельної і І. Коляди¹¹, М. Литвина¹², В. Любченка¹³. Позитивні динамічні зрушення у вивченні Великої війни окреслилися з кінця 1990-х рр. Важливою віхою стало проведення 1998 р. в м. Києві та м. Чернівцях представницьких міжнародних наукових конференцій, присвячених Першій світовій війні¹⁴. Проблема передвоєнної підготовки, перебігу воєнних дій і російської окупації Покуття частково відображена у дослідженнях українських, російських і польських істориків В. Волковинського¹⁵, А. Бахтуріної¹⁶, В. Заполовського¹⁷, П. Сіреджука¹⁸, І. Кучери¹⁹, І. Барана²⁰, О. Добржанського, В. Старика²¹, М. Гуйванюка²², В. Мілевського, Я. Новака, М. Зентари²³, Ю. Батора²⁴ та інших.

Постріл у м. Сарасво 28 червня 1914 р. послужив приводом до розв'язання Великої війни, яку в радянській, українській і російській науці ще називають Першою світовою війною. Вона розпочалася з оголошенням кайзерівською Німеччиною війни царській Росії.

Як зазначав М. Голубець, головний мотив воєнного нападу Росії на Галичину полягав у тому, що історичний ворог України не міг спокійно дивитися на те, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ може жити своїм національним життям²⁵.

Відлуння Першої світової війни зразу докотилося до поселень Покуття – історико-географічного регіону південно-східної частини сучасної Івано-Франківщини. Вість про оголошення війни Росією Австрії блискавично рознеслась по краю. Це зразу негативно відбилося на соціально-економічному розвитку та інфраструктурі регіону.

У перші дні війни в містах краю місцева влада, демонструючи свою вірність австрійському цісареві, проводила «патріотичні» заходи: маніфестації і факельні ходи²⁶. Так, 31 липня і 1 серпня у м. Коломиї відбулися 10-тисячні маніфестації з «австрійським прапором, портретом цісаря, лямпіонами (ліхтарями. – А. К.), співаючи австрійський гімн, підносячи ворожі оклики проти Росії»²⁷.

На теренах краю австрійська влада повідомила про воєнний стан. Зокрема, пошта повністю перейшла під контроль військового командування²⁸. 19 липня 1914 р. австрійське військово командування оголосило мобілізацію чоловіків віком від 21 до 43 років. Влада також обнародувала, що всі старші чоловіки, які мають коней і робочих волів з добрими возами, повинні з'явитися до гмін із запасами харчів на п'ять, а сіна – десять днів, а хто не виконає цього розпорядження, того чекає розстріл²⁹. 14 серпня 1914 р. жителі Покуття призовного віку були зобов'язані з'явитися на мобілізаційний пункт у м. Коломиї. Місцева влада віддала розпорядження про заборону продажу населенню алкогольних напоїв, зокрема горілки³⁰.

Переддень і початок Великої війни ознаменований також пошуками і виявленням неблагонадійних елементів з боку австрійської влади, особливо на території Покуття. Крайова австрійська влада 1 серпня 1914 р. заборонила діяльність усіх читалень русофільського товариства «Общество им. М. Качковського», його видань: «Русское Слово», «Прикарпатская Русь», бойові дружини та дала розпорядження арештовувати активних москвофілів³¹. 3 серпня здійснено обшук будинку лідера галицьких москвофілів Володимира Дудикевича у м. Коломиї³².

Відбувались масові репресії і військові розправи над мирним населенням. Особливо жорстокими щодо українців, яких звинувачували у співпраці з росіянами, були угорські військові частини (угорські гонведи). М. Григор згадував, що в м. Городенці «мадярські війська [...] переводили безоглядні «пацифікації», які часто кінчалися вішанням населення на сільських вербах»³³. Не кращою виглядала ситуація в Снятинському повіті. Хоч з початком вересня 1914 р. у м. Снятині припинили роботи всі австрійські державні установи, проте місцева жандармерія жорстоко ставилася до місцевого українського населення, підозрюючи в лояльності до російських військ. Відомий громадсько-культурний і освітній діяч Снятинщини Семен Зінкевич радив наступне: «Не говорім і не приставайте явно із собою, бо ми українці підозрілі і нас вішають, а приставайте радше з поляками і євреями»³⁴. У м. Тисмениці в умовах відступу австрійські генерали, за словами П. Волосенка, «начитавшись всяких брехонь про українців, добачували в кожному «подлу зраду». Як вони скрізь голосили, щоб, мабуть, прикрити свої стратегічні невдачі. Глупота цих генералів доходила до того, що у випраному й вивішеному на плоті біллі добачали сигнали для ворога й грозили розстрілами [...]»³⁵. У місті в період до 20 серпня 1914 р. відбувались репресії з боку австрійських військових властей стосовно тисменицьких «русофілів». Ряд відомих громадських і культурно-освітніх діячів арештовано і відправлено до Талергофу³⁶. Декілька свідомих українців на кілька днів були затримані в товмацькій (тлумацькій) тюрмі, де їх від концтабору й можливої смерті врятувала російська козака частина, що зайняла м. Товмач. Серед арештованих був і активний культурно-просвітній діяч Яків Голуб, який з цього приводу у своєму вірші каже, що «якби не ті козаченьки у шапках високих, то сидів би Яків Голуб панбіг знає доки»³⁷. Також були заарештовані дяк Василь Кухній і його син Семен з с. Олеша, о. Литвинович з с. Братишів і о. Крижановський з сином з с. Олешів Товмацького повіту³⁸. На Коломиїщині австрійською владою заарештовано 20 священників-русофілів³⁹.

До речі, табір інтернованих Талергоф являв собою концтабір з багатьох великих дерев'яних бараків, збудованих нашвидкуруч без будь-яких санітарних комунікацій. У скорім часі через погане харчування інтернованих та відсутність у бараках елементарної чистоти в них поширився висипний тиф, який забрав у вічність кілька тисяч невинних людей. Як справедливо зазначає К. Левицький, Талергоф став Голгофою українського народу⁴⁰.

Погіршувалося соціально-економічне становище жителів краю. Сучасник тієї доби селянин Федір Мацко з с. Рожнів Снятинського повіту (нині населений пункт Косівського району Івано-Франківської області) у своїх спогадах так описував тогочасне життя односельчан: «Війська на конях, забирають у селян сіно, солому, та зерно на фуражі, і худобу, та свиней, овець на м'ясо для армії. Беруть мусово, і нізащо ніхто не платить. Офіцер – напише на куску паперу, коли, що в кого забрали і каже: по війні, на цей квіток вам держава заплатить. Але це все була брехня. Виявилось, що австрійська влада ніколи нізащо нікому не думала платити. Поле залишалось не орано, не сіяно, бо не було чим. В селі лишилося зрідка десь по старому чоловіку, каліки, і все жіноцтво та діти. Школи закриті. Народ став бідним, як ніколи. Ніяких склепів нема нігде, нема нафти до каганців, нема сірника, та нема цукру, солі, мила, нічого нема. Одежі, обуви бракує, бо ніхто не мав

якогось запасу, це все на довги, стягалися як хто міг, одіж, обув пірвалася... Така біда, що описати всего я негоден»⁴¹.

Незважаючи на скруту, жителі краю матеріально підтримували народну армію. У «Бойовий фонд» Українських січових стрільців люди зносили взуття, шкарпетки, білизну, рушники, продукти харчування, сімейні цінності, гроші, холодну і вогнепальну зброю⁴². На заклик Бойової Управи УСС у м. Відні («Велика історична хвиля вимагає від нас великих діл, великих жертв! Тисячі нашої молодіжки готовлять ся в похід, за красшу будучність народа дають свої труди, свою кров, своє жите за волю України! Решта суспільности мусить підпомогти синів своїх в їхніх змаганнях. При австрійських полках творить ся українське військо, зведеть ся війна за Україну. Війско і війна вимагають великанських видатків. Історія війн виказує, що лише добре одягнена і взута, добре зоружнена і як слід відживлена армія може досягнути побіди»⁴³) у населених пунктах виникали громадські комітети допомоги УСС, які займалися також вербуванням добровольців до лав УСС. Відомо, що в перші дні Великої війни вони утворилися і діяли в м. Коломия⁴⁴, м. Снятин (очолював відомий український письменник та адвокат Іван Семанюк (Марко Черемшина))⁴⁵, м. Городенка⁴⁶, с. Вербіж Коломийського повіту⁴⁷.

На початку Першої світової війни основний театр бойових дій розгорнувся з наступу російських військ в Україні та в Східній Пруссії. Безпосередньо в Україні воєнні дії точилися на Південно-Західному фронті, який простягався на 450 км від м. Івангорода до м. Кам'янця-Подільського. Саме тут з 10 серпня до 13 вересня 1914 р. вудбулася грандіозна Галицька битва, в якій взяли учать близько 700 тис. чол. російських військ і понад 830 тис. чол. австро-угорської армії. Завершилась вона повною поразкою австро-угорських військ. Контрнаступ австро-угорських і німецьких військ, розпочатий у кінці вересня 1914 р. по лінії Варшава – Івангород – Нова Олександрія – Сандомир – правий берег р. Сян – Самбір – Стрий – Коломия – Чернівці, в другій половині жовтня зазнав краху. Зокрема, південна група австрійських військ, відступаючи на захід через Карпати, прогнала низку локальних битв на території Покуття. Так, в околицях м. Коломиї 23 жовтня російські війська захопили один кулемет, десять офіцерів, 260 солдатів. Наступного дня ув'язнили до тисячі полонених. Лише поблизу м. Снятина один з австрійських загонів завзято захищався до початку листопада⁴⁸.

Росія, сповідуючи ідею панславізму, прагнула включити до своїх меж території Галичини та Буковини. Вона вважала, що населення цих земель є однією з гілок великоруської народності, яке в силу історичних причин перебувало під владою Австро-Угорщини й зазнавало національної дискримінації. Тому історична місія Росії полягала у звільненні та приєднанні південно-західних «исконных русских» земель до матері-Росії і закінченні тим самим справи І. Калити⁴⁹. Росіяни і їхній рупор в Галичині москвофільська газета «Прикарпатская Русь» загарбання усіх галицьких територій, в тому числі і Покуття, щоденно тлумачили громадськості як «визвольну» війну. Ба більше, російського царя Миколу II, який безпосередньо винен у розв'язанні збройного конфлікту і нападі на галицький край, москвофільський часопис величав збирачем і об'єднувачем «землі Руської»⁵⁰. Світову бійню галичани зі свого боку теж називали Визвольною війною, бо не бажали стогнати в ярмі російського загарбника⁵¹.

Водночас окупаційною адміністрацією стверджувалося, що прихід російських військ на територію краю зумовлений загальним збіднінням населення («нищета Галичини») через економічну експлуатацію матеріальних ресурсів місцевою польською шляхтою, незграбну політику австрійського уряду, намагання відродити польську державність «від моря до моря». «Польське господарство» породило серед населення Галичини п'ять економічних типів: 1) образ експлуататора-лихваря, панівними представниками якого є жителі єврейської національності; 2) різновид незграбного («промотаного») польського пана-поміщика, що

не може адаптуватися до сучасних реалій економічного життя і тому витісняється євреями; 3) тип міського інтелігента, що «живе першим числом місяця, щоб отримати зарплату»; 4) образ малоземельного або безземельного селянина, який протягом календарного року під тягарем державних центральних і місцевих податків постійно перебуває в злиднях; 5) міський пролетаріат, який страждає від безробіття і котрого долучають до антиросійських демонстрацій, але внутрішньо переконаний, що «допоки не буде ситий», доти Галичина не відійде «до царської Росії». Тому дії російської окупаційної адміністрації інтерпретувалися як «високогуманні», насамперед були спрямовані в наданні адресної допомоги злиденному населенню Галичини⁵².

На теренах Галичини і Буковини був запроваджений жорстокий окупаційний режим. Генерал-губернатором краю було призначено графа Олександра Бобринського, який у своєму програмному виступі перед представниками м. Львова цинічно заявив: «Східна Галичина і Лемківщина, споконвіку – невіддільна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, устрій їх через це повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій»⁵³.

У повітових центрах Покуття діяло російське цивільне і військово командування. Всі українські установи, бібліотеки, видавництва, газети, школи було закрито. Почалися репресії і проти місцевого населення, яке звинувачували в «австрофільстві», тобто «любові до Австрії». За словами М. Грушевського, «поголовно висилано українських священників або всю інтелігенцію, цілі маси свідомих селян і міщан. Все те самим нелюдським способом хапали в чім застали, арештували, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір без ріжниць, жінок, дітей, старців, хорих і калік. Скільки таким способом забрано і знищено людей, се переходить всяку ймовірність»⁵⁴. У захоплених населених пунктах Покуття російська військова адміністрація серед місцевого населення проводила зачистки від «неблагонадійних» елементів. У першу чергу «визволителі» арештовували і порушували кримінальні справи проти радикалів, тобто національно свідомих жителів краю.

Страхітливою виглядала картина зруйнованих покутських міст і зухвалого ставлення окупаційних властей до місцевого населення. Так, у листі до очільника січово-стрілецького руху Сеня Горука Марко Черемшина відзначав: «... Снятин – місто має вигляд спаленого міста [...] в читальні міщанський бюст Шевченків розбили, лайном людським з'огидили. В Красноставцях (село тогочасного Снятинського повіту. – А. К.), як оповідають, могилу Шевченка розрили і з'огидили. Взагалі звірилися над усім, що українське, і можеш собі уявити нашу радість, коли ми їх позбулись [...] московських паліїв та рабівників...»⁵⁵.

Керуючись «Тимчасовим положенням про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», Верховний головнокомандувач 29 серпня 1914 р. видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. В адміністративному аспекті на початку вересня 1914 р. його територія поділялася на Львівську і Тернопільську губернії⁵⁶. Згодом, після захоплення російськими військами значної частини Буковини, було створено Чернівецьку губернію, яку очолив С. Євреїнов. Згідно з адміністративним поділом окупованих західноукраїнських земель, Покуття увійшло до складу Чернівецької (Городенківський, Коломийський, Снятинський, Печеніжинський повіти) і Тернопільської (Товмацький, частина Станіславівського повіту) губерній⁵⁷.

Тогочасні джерела по-різному подають інформацію про стан окупації російськими військами повітів і повітових центрів Покуття. Згідно зі свідченнями, м. Коломия не особливо постраждала, за винятком передмістя – німецької колонії Маріянгільф⁵⁸. У місті залишилось багато представників української освітньої інтелігенції: директор гімназії С. Недільський, учителі гімназії Б. Левицький, Рибчук, Мостович, Лаврів, Даниш та ін. Заарештовано було тільки гімназійного викладача Лаврова і депутата Галицького крайового сейму Лаврука у січні 1915 р., якого через деякий час випущено на волю.

Російську окупаційну владу очолив капітан Сквирський, а його заступниками були поляк за походженням Сиссак і Скалецький. Прикметно, що в м. Коломиї капітан Сквирський дозволив відомому видавцеві українських книг Я. Оренштайнові надрукувати українською мовою кишеньковий календарик на 1915 р. – це єдиний з черги україномовних видань твір, дозволений для публікування російською окупаційною владою⁵⁹.

Місто Городенка російськими військами була зайнята 1 вересня 1914 р. Окупаційну владу очолив Сапунов, який заприятелював з місцевими поляками, а тому бурмістром призначено секретаря магістрату, представника польської національності Цвіклінського. Начальником Городенківського повіту став Миколаєнко, а його заступником Єрмолін. Настав жорстокий окупаційний режим. Розповсюджувалися відозви на російській, польській і румунській мовах з вимогою, до всіх, у кого є українські книжки, віддавати російській адміністрації. Проведена перевірка місцевої української приватної гімназії, інвентар якої передано керівному осередку жандармерії. Особливо жорстокими були репресивно-каральні дії щодо національно свідомих жителів с. Серафинці Городенківського повіту. Жандармерія на чолі з російським офіцером Єрмоліним заарештувала і побила в приміщенні місцевого «Народного Дому» вчительку Орису Коновалівну та її брата, учня VII класу Городенківської гімназії Олексія, студентів Івана Жогаєвича і Василя Рогожинського, а також викладача навчального закладу Яківчика. Їх перевезли до повітового міста, де «посадили в неопалених казаматах серед тріскучого морозу, де просиділи майже до приходу австрійських військ»⁶⁰. Напередодні контрнаступу австро-угорських військ 16 лютого 1915 р. російська окупаційна влада здійснила арешт відомого громадсько-політичного діяча, депутата австрійського парламенту Т. Окуневського⁶¹.

Децю іншу картину стосовно окупації Снятинщини подав Микола Фірманюк. Перший російський патруль увійшов до м. Снятина 3 вересня, а остаточно окупаційна адміністрація утвердилася в жовтні 1914 р. На думку очевидця подій, російські частини в місті поводити себе людяно, порівняно з попереднім станом у м. Снятині і в околицях життя виглядало спокійним. На відміну від Т. Окуневського, до іншого депутата австрійського парламенту Василя Стефаніка російська окупаційна влада ставилась приязно. В. Стефанік оповідав, що в його рідне село Русів неодноразово приходили російські офіцери-українці і говорили, що знають його як письменника і виказували йому пошану. Проте місцеве українське населення не йшло на співпрацю з росіянами, бо «австрійські розвідники-добровольці гляділи за всім пильно, і на випадок повороту Австрії, біда готова»⁶².

На Товмаччині українське населення прихід російської окупаційної влади у вересні 1914 р. сприйняло ворожо, здійснюючи перешкоди в організації її діяльності. Керівники українських громад сіл Хотимир, Грушка, Долина і Братишів Товмацького повіту відмовилися збирати податки в населення на користь царської влади. За підбурювання селян с. Долина до непокори заарештовано й відправлено на заслання відомого українського скульптора і громадського діяча Михайла Бринського. У с. Олеша антимосковську агітацію проводив Іван Кузьма (Байдак), який відкрито говорив російським офіцерам: «Від повітря, граду огня і московського панованя хорони нас, Господи». Національно свідомі вийти сіл Товмацького повіту відмовлялися в урядових приміщеннях знімати портрети австрійського імператора Франца Йосифа. У селах Горигляди, Грушка, Палагичі і Братишів селяни навіть переховували австро-угорських воїнів, а в Петриліві і Колінцях по кілька раз обривали телефонний і телеграфний зв'язок штабу російських військ і жандармерії. У відповідь окупаційна влада заарештувала місцевих жителів, переважно учителів шкіл та греко-католицьких священників⁶³.

Наприкінці 1914 р. – на початку 1915 р. російська окупаційна адміністрація на всій території Галичини провела анкетування про стан суспільно-політичного і соціально-

економічного життя краю. У донесенні Тимчасовому жандармському управлінні Військового генерал-губернаторства в Галичині від унтер-офіцера м. Коломия за 18 січня 1915 р. вказувалося, що з приходом російських військ «поляки, русини (українці) і загалом усе населення не проявляють незадоволення до Росії, російського імператора, російської влади, а тому Галичина мала б відійти до Російської імперії, а євреї ще надіються, що австрійські війська мають повернутися до Галичини». Католицьке (римо-католицьке) і уніатське (греко-католицьке) духовенство ведуть себе обережно, проте при веденні богослужіння згадують австрійського імператора Франца Йосифа. Інтелігентний прошарок населення м. Коломиї не проявляє незадоволення проти росіян⁶⁴.

Соціально-економічне становище характеризувалося масовими реквізиціями з боку російської окупаційної влади. Жителі Коломийського повіту у визначений час кожного тижня змушені були за власний кошт доставляти велику рогату худобу до м. Коломиї або сусіднього с. Корничча. При відступі навесні 1915 р. російські військові частини забирали у місцевого населення багато сіна, залишаючи худобу без корму⁶⁵. Водночас зростали ціни на продовольство і товари першої необхідності. Так, з серпня 1914 р. до весни 1915 р. ціна на житнє борошно, гас зросла вдвічі, а солі – утричі. Майстерні і дрібні підприємства не працювали. Голодних людей обсідали різні хвороби. Особливо небезпечною виявилася азіатська холера, яка восени 1915 р. лютувала на території краю⁶⁶.

Переслідувалося єврейське населення. Зокрема, в м. Коломиї пограбовано третину будинків, переважно жителів єврейської національності. Цікаво, що у своїй звітності окупаційна адміністрація вказувала, що в пограбуванні євреїв причетними були й місцеві українці⁶⁷. Вже на другий день після приходу російських військ у м. Тисменицю у вересні 1914 р. військовий комендант Гун, що був яскраво вираженим антисемітом, наказав усім євреям під загрозою кари смерті покинути м. Тисменицю і відправлятися «до своїх» за лінію фронту. Похід у «супроводі» морозу, снігу і вітру до с. Волосів, де проходила лінія фронту, тривав три дні. Однак австрійське командування відмовилося їх пропустити і не залишалося іншого виходу, як повертатися назад, оскільки ніхто не хотів замерзати серед поля⁶⁸. І вдруге російська жандармерія напередодні свого остаточного відступу з м. Тисмениці у квітні 1915 р. намагалася виселити євреїв з міста. Д. Хіровський вказував, що 27 квітня військовий комендант вислав з міста близько 300 осіб євреїв у віці від 8 років до Золочева, Зборова, Сисова і Язлівця⁶⁹. Греко-католицький священник І. Коцюба зазначав, що 28 квітня «російські власті військові випровадили жидів-мужчин з Тисмениці в напрямку Станиславова, а жінки й діти залишились»⁷⁰.

Надто жорстокими до місцевого населення були російські козаці частини. Так, керівництво м. Тисмениці звернулося до окупаційного керівництва в м. Товмачі, де «просили коменданта війська російського про захист від козаків і солдатів, які нападають на християн та жидів і забирають гроші й дорогоцінні речі»⁷¹. У м. Печеніжин жорстокістю відзначалися «черкеські козаки», яких особливо боялися місцеві євреї і жінки. Останні разом із дітьми увечері ішли до тих хат, де був хтось із чоловіків⁷². На Коломийщині російські козаки були жорстокими до жителів єврейської національності: «Жидівські торговлі спліндрували й знищили зовсім. Що для козаків видавалося цінним, те забирали зі собою, все інше кидали на вулицю й нищили. В коршмі забрали всі напитки, повибивали шиби, а уряджене знищили... Як людність була перестрашена вказує се, що хлопи не сміли навіть виходити до роботи на поли»⁷³. А в с. Нижнів Товмацького повіту посеред дня початку вересня 1914 р. російські козаки напали на єврейські крамниці і полишені помешкання: «З крамниць викидано на улицю, або на сьміте всі товари, а з помешкань меблі, начине, біле, образи і ин. [...] Відразу по тім всі пізнали і зрозуміли, що московський жовнір є безперечно варвар, некультурний, не має почуття законного ладу і приватної власности»⁷⁴.

Характеризуючи жорстокість російських козаків («20.12. День ясний, теплий, ночі темні, місяць серпом, тільки звечора. Яким оповідає, що повели нині 280 бранців, наших жовнірів і що повели гуцулів, 20 жінок і дівок, тих, що каміння зі скал спускали, а село їх спалили. Нагайками їх били, аж кров йшла [...]»), уродженець с. Кобаки Косівського повіту, відомий український письменник Марко Черемшина у своєму «Щоденнику» подає не зовсім схвальну характеристику зовнішнього вигляду солдатів російської армії: «[...] в сивих шапках, сивий мундир, а зверху біла порошниця полотнянка. Арапник на плечах, вуси біляві, лиця червоно-білі, набряклі, спиті [...]»⁷⁵.

Поведінку російських козаків і черкесів у завойованому ними в жовтні 1914 р. містечку Яблунів Печеніжинського повіту так описав у художньо-документальній повісті «Крізь дим і згар» М. Матіїв-Мельник: «В селі варили козаки в казанах крадені кури, а газди гречно придивлялися і облизувались. Тягнули черкеси зі стола, що попало, перевертали хати й клуні догори дном – біда була дівкам та й молодицям...»⁷⁶.

Російська жандармерія Коломийського повіту у своїх донесеннях до Жандармського управління Військового генерал-губернаторства в Галичині теж визнавала жорстокість злодіянь козацьких військових частин на місці⁷⁷. А громадські активісти м. Тисмениці греко-католицький священник І. Коцюба, вірменський парох і бурмістр Малащук ходили до м. Товмача і «просили коменданта війська російського про захист від козаків і солдатів, які нападають на християн та жидів і забирають гроші й дорогоцінні речі»⁷⁸.

У національно-культурній політиці окупаційна влада намагалася зросійщити всі ділянки своєї роботи. Невідомий кореспондент російського окупаційного часопису «Львовській Вѣстникъ», прізвище якого ховається під псевдонімом «Скіф», вказував, що напередодні Першої світової війни були створені передумови для русифікації населення Покуття й Поділля. Зокрема, тут зв'язок з Росією був значно глибшим і сильнішим, ніж в інших куточках Галичини. Звідси вийшов шанований у великоросійському суспільстві о. І. Наумович, який у 1871 р. почав видавати в м. Коломиї русофільський часопис «Русская Рада»⁷⁹.

Культурно-освітнє життя краю завмерло. Російська окупаційна адміністрація заборонила діяльність місцевих осередків українських культурно-просвітніх товариств «Просвіта», «Рідна школа», економічно-просвітнього «Сільський господар» і пожежно-гіннастичних товариств «Січ» та радикальної партії. Російський цар Микола II у своєму маніфесті до українців Австро-Угорщини заявляв: «Вам, народи Австрії і Угорщини, Росія несе свободу і здійснення ваших національних мрій. Вона бажає, щоб у майбутньому кожний із вас мав можливість розвитку і збереження цінної спадщини, своєї мови і релігії»⁸⁰.

На окупованих землях краю запанувала брутальна система русифікації. В освітній сфері при допомозі місцевих москвофілів планувалися зрусифікувати народні, виділові, середні, фахові і вищі навчальні заклади Східної Галичини і Північної Буковини. Українську мову царський уряд намагався викоринити з офіційного діловодства: «[...] ні в суді, ні в уряді, ні в школі не вільно нашому народови уживати своєї рідної мови»⁸¹. Оскільки не вистачало вчителів з російською мовою викладання, окупаційна влада за допомогою «Русского Народного Совета» запрошувала учителів з Російської імперії. Відкрились курси російської мови для галицьких учителів у Львові, Самборі, Станиславові, Тернополі і Чернівцях, де викладали виключно московські професори і вчителі, а їхніми слухачами здебільшого були москвофільські студенти і педагоги⁸².

З перших днів російської окупації греко-католицькі священники отримали наказ молитися за царя і його родину. Кожен отець був вимушений написати окрему заяву, що «се буде робити, а хто відмовлявся, того вивозили на Сибір. Люди з розпуки, що ніхто не хоче остатися під московською нагайкою, плакали»⁸³.

Австрійські війська з самого початку російської окупації намагалися повернути Покуття. Наступальні операції австрійських військ спостерігалися на початку жовтня 1914 р., січні 1915 р., однак вони були невдалими. Хоча на початку лютого 1915 р. австрійцями на деякий час були захоплені міста Коломия, Тисмениця, Городенка, Надвірна⁸⁴.

Військові зведення російського штабу Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту заперечували поразки власних збройних сил, наголошуючи на успішних воєнних діях в м. Станиславові, м. Тисмениці, с. Ворона і с. Підпечари Станиславівського повіту (хоча очевидець подій, кореспондент часопису «Львовское военное слово», прізвище якого ховається під криптонімом Р. С., вказував, що росіяни, відступаючи до м. Галича, залишили м. Станиславів 6 лютого⁸⁵)⁸⁶. На терені Станиславівського району воєнних дій у період з 8 до 18 лютого російськими збройними силами захоплено 5 гармат, 62 кулемети, 153 офіцери, 18 522 (?) солдати, 519 коней⁸⁷.

Головна лінія фронту на середину лютого 1915 р. проходила в районі сіл Серафинці і Незвисько Городенківського повіту біля р. Дністра. Австрійська військова команда намагалася в своїх звітах показати легкість захоплення населених пунктів Покуття. Зокрема, при першому здобутті м. Коломиї в середині лютого австрійська адміністрація втішалася тим, що «Москалів побито так ґрунтовно, [...] не могли вони навіть завчасу втікнути і висадити мосту над Прутом»⁸⁸.

З кінця лютого 1915 р. розпочався контрнаступ російських військ. 20 лютого захоплено покутські містечка Товмач і Нижнів. Фронт на 2 березня 1915 р. проходив по лінії Товмач – Отинія – Терновиця. До середини березня російські війська захопили містечка Тисменицю, Отинію, під повним контролем перебувало м. Коломия. Проте наприкінці березня 1915 р. австро-угорські війська вкотре намагалися повернути північну частину Покуття. В донесенні унтер-офіцера Станиславівського жандармського управління Фурмана до начальника відповідного відомства військового генерал-губернаторства від 3 квітня 1915 р. вказувалося, що ворог артилерійським обстрілом серйозно поруїнував населені пункти передмістя Товмача села Колінці, Гринівці і Грушку, місцеві жителі залишились без даху над головою⁸⁹.

Протягом другої половини весни 1915 р. австрійські війська розпочали загальне звільнення Покуття. Проте наприкінці квітня – в першій половині травня російські війська при допомозі перекинутих частин з північної Бессарабії вкотре спробували здійснити контрнаступ, намагаючись розірвати австро-німецький фронт між містами Отинія і Городенка, на північ від м. Коломиї і над р. Прут на схід від м. Чернівців⁹⁰. Кровопротитні бої проходили біля м. Обертина Товмацького повіту, північних околиць м. Коломиї і м. Снятина та неподалік м. Чернівців. Російський штаб Верховного головнокомандувача військ Південно-Західного фронту в своїх воєнних зведеннях намагався показати легкість захоплення населених пунктів краю, інколи подаючи викривлені (перебільшені) дані здобуття в полон живої військової сили і трофеїв австрійської армії. Зокрема, 30 квітня вдалою виявилася вилазка окупаційних військ під керівництвом Осовського поблизу с. Жуків і с. Жукотин Коломийського повіту. Російські піхотинці взяли в полон тисячу солдатів, а терські козаки перехопили під час втечі з окопів 1 500 австрійських військовослужбовців (за іншими даними, захопили в полон 12 офіцерів, 1 700 солдатів, а також три кулемети⁹¹)⁹². Того ж дня вранці здобуто позиції противника в районі с. Кривотули, с. Королівка і м. Отинія Товмацького повіту. Під час жорстокої битви захоплено сусідні с. Прибилів і с. Пужники Товмацького повіту, ув'язнено 56 офіцерів, 4 387 солдатів, з трофеїв узято 4 гармати, 6 кулеметів і 2 бомбомети⁹³.

На іншому військовому напрямку 29 квітня здобуто м. Городенку, захоплено в полон 49 австрійських офіцерів і 3 800 солдатів⁹⁴. Після кровопролитних сутичок увечері

30 квітня російські війська ввійшли до м. Снятина, взято в полон 9 австрійських офіцерів, 300 військовослужбовців нижнього стану, а з трофеїв здобуто один кулемет і один автомобіль. Наступного дня взято м. Надвірну⁹⁵. 22 травня окупанти переправили військові частини на правий берег р. Прут між м. Делятином і м. Коломиєю. Всі спроби австрійської армії відбити стратегічні позиції зазнали краху⁹⁶. 29 травня росіянам вдалося зупинити контрнаступ австрійських військ поблизу м. Тисмениці Товмацького повіту, взято в полон 33 офіцери і 490 солдатів⁹⁷. 31 травня – 2 червня австрійці спробували атакувати військові позиції росіян в с. Нижнів Товмацького повіту біля р. Дністер, однак останнім вдалося відбити артобстріл і захопити в полон 1 500 солдатів⁹⁸.

Тогочасна російська окупаційна преса хизувалася, на перший погляд, легкими перемогами: «На всіх напрямках противник поспішно відступає, переслідований нашою кіннотою і передовими частинами»⁹⁹. Проте російська офензива виявилася невдалою¹⁰⁰. Штаб Верховного головнокомандувача російських військ, незважаючи на окремі успішні локальні дії, визнавав складність захоплення головного міста Покуття м. Коломиї протягом травня 1915 р.¹⁰¹ й підтверджував, що на початок червня окупаційні збройні сили відійшли між р. Дністром і р. Прутом до м. Чернівців, дислокуючись у рамках кордонів, визначених напередодні Великої війни¹⁰².

Незважаючи на те, що воєнна ситуація на фронті була нестійкою, австрійський архикнязь Карл Франц-Йосиф здійснив у другій половині квітня 1915 р. інспекційну поїздку по території Покуття, Галицької Гуцульщини й Північної Буковини. Двічі побував у м. Коломиї – 17 і 20 квітня. Під час другого перебування у місті, повертаючись з м. Чернівців, зустрівся з греко-католицькими священниками на чолі з Г. Хомишиним, представниками єврейської і української громад, службовцями окружного суду¹⁰³. Особливо урочисто зустрічали архикнязя жителі Снятинського повіту 19 квітня 1915 р. Були спеціально підготовлені колони січових товариств з м. Снятин та навколишніх сіл Карлів (тепер – с. Прутівка Коломийського району Івано-Франківської області), Красноставці, Стецева, Тулова, Белелуя, Завалля, Залуччя і Рудольфсдорф (Стецівка), депутація української громади на чолі з депутатом австрійського парламенту Василем Стефаніком, які склали присягу на вірність австрійському можновладцю¹⁰⁴.

У червні 1915 р. головні стратегічні пункти Покуття Городенка, Снятин, Обертин, Коломия, Товмач, Тисмениця були остаточно захоплені австрійськими військами. Фронт посунувся на північний схід. До осені російські війська залишили всю Східну Галичину, а також Північну Буковину і 5 повітів Волині¹⁰⁵.

Отже, переддень і початок Першої світової війни показав нагнітання масової політичної істерії з боку австро-угорської влади, яка упереджено ставилася до населення краю, звинувачуючи його в русофільстві. Поза тим, місцева влада намагалася продемонструвати свою вірність австрійському цісарю, проводячи низку «патріотичних» заходів.

Захоплення росіянами Покуття восени 1914 р. зумовило встановлення окупаційного режиму, що супроводжувався реквізицією народногосподарського реманенту і майна, переслідуванням представників українського національного руху і жителів єврейської національності, жорстокістю російських козачих частин. Воєнні дії 1915 р. показали слабкість позицій російських військ на території історико-географічного регіону. На окремих ділянках фронту позиції ворогуючих сторін часто змінювалися, що, у свою чергу, виснажувало матеріальні ресурси жителів краю. На початку літа 1915 р. австрійські війська на деякий час звільнили Покуття. Проте, як засвідчуватимуть подальші події 1916 р., фронт на території Східної Галичини «оживе» і це спричинить жорстоку, але короткотривалішу окупацію російськими військами Покуття.

Проблема російської окупації у нинішній зовнішньополітичній ситуації актуальна для нашої держави як ніколи, а застосована на Кримському півострові і на Сході України

окупаційна практика має свої історичні аналогії з періодом 1914–1915 рр. Саме тому із позицій захисту державного суверенітету, національної безпеки особливої актуальності набувають дослідження характерних рис військової мобілізації австро-угорської армії напередодні і на початку Першої світової війни на території Покуття, висвітлення перебігу воєнних дій, які спричинили захоплення історико-географічного регіону російськими військами, та розкриття особливостей функціонування окупаційних інституцій на території краю.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 365 Жандармська установа Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, оп. 1, спр. 27 *Телеграми начальнику штабу корпусу жандармів про перебіг воєнних дій у Галичині. Копії. 31 грудня 1914 р. – 31 серпня 1915 р.*, 398 арк.; ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 186 *Листування з начальником жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини та жандармськими унтер-офіцерами про спостереження за місцевим населенням... 26 квітня 1915 р. – 18 травня 1915 р.*, 218 арк.; ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 235 *Жандармський пункт Тимчасового жандармського управління у м. Коломиї, Коломийського повіту. Відомості про економічний стан, про адміністративні установи та політичні організації Коломийського повіту; донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини ... 7 грудня 1914 – 28 лютого 1915 р.*, 15 арк.; ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 256 *Донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини про прийом унтер-офіцером Станіславського пункту та від'їзд у відрядження ... 2 грудня 1914 р. – 10 квітня 1915 р.*, 105 арк.; ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 325 *Про кількість населення до і після військових дій у м. Коломиї, наявність фабрик і заводів, склад населення, рід занять*, 200 арк.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 694 Колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини в період Першої світової війни. 1914–1919 рр., оп. 1, спр. 22 *Списки повітів та їх начальників Львівської, Тернопільської та Чернівецької губерній. 1915 р.*, 11 арк.

³ Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі – ІЛ НАН України), відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8 Василь Стефаник, спр. 916 *Фірманюк М.М. «Спомини про Василя Стефаника»*, 2 зошити. 1 – 22 арк. (4 чисті). 19.IX.1951; 2 – 14 арк. (1 чист.) [б. д.]; ф. 12 Марко Черемшина, спр. 161 *Фірманюк М.М. «Спогади про Марка Черемшина (Д-ра Івана Семанюка)»*. 25 серпня 1952 р., 24 арк., 2 зошити.

⁴ С. Бровчук, *Колись повітове містечко Печеніжин* [Once the county town of Pechenizhyn], in «Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле», Філадельфія, Видання Комітету Коломиян, 1988, с. 527-553.

⁵ М. Григор, *Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування»* [The first arrival of tsarist troops in the town of Gorodenka and their «administration»], in «Городенщина Історично-мемуарний збірник», Нью Йорк, Торонто, Вінніпег, 1978, с. 121-126.

⁶ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 12 Марко Черемшина, спр. 72 *Щоденник, що починається з 18 грудня [1914]*, 12 арк.; Черемшина Марко, *Щоденник* [Diary], in «Твори: В 3-ох томах», Львів, Измагд, 1937, т. 3, с. 125-142.

⁷ І. Андрухів, С. Гаврилук, *Тисмениця* [Tysmenytsia], Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2002, с. 185-199.

⁸ О. Реєнт, Б. Янишин, *Перша світова війна в українській історіографії* [The First World War in Ukrainian historiography], in «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», Київ, ТОВ «Кліо», 2013, с. 17-61.

⁹ О. Реєнт, О. Сердюк, *Перша світова війна і Україна* [The First World War and Ukraine], Київ, Генеза, 2004, 480 с.

¹⁰ В. Головченко, В. Солдатенко, *Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія* [Ukrainian question during the First World War: Monograph], Київ, Парламентське видавництво, 2009, 448 с.

¹¹ Н. Загребельна, І. Коляда, *Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.)* [The Great War: Ukraine and charity (1914-1917)], Київ, 2006, 193 с.

¹² М. Литвин, *Легіон українських січових стрільців: військове навчання, виховання, бойовий шлях* [Legion of Ukrainian Sich Shooters: military training, upbringing, military path], in «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна», Київ, ТОВ «Кліо», 2013, с. 159-179; М. Литвин, *Український та польський істеблішменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918)* [Ukrainian and Polish establishments during the Great War and national democratic revolutions (1914-1918)], in «Історіографічні дослідження в Україні», Київ, 2003, вип. 13, ч. 1, с. 157-175.

¹³ В. Любченко, *Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни* [The Moscowphile factor and the Russian government before and during the war], in «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна», Київ, ТОВ «Кліо», 2013, с. 122-140.

¹⁴ *Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998* [World War I and the Slavic peoples: proceedings of the International scientific conference, May 14-15, 1998], Київ, 1998, 251 с.; *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 верес. 1998 р.)* [The First World War and the historical destinies of the peoples of Central and Eastern Europe: proceedings of the International scientific conference dedicated to the 80th anniversary of the Bukovynian people's council (Chernivtsi, September 22-24, 1998)], Чернівці, Рута, 2000, 326 с.

¹⁵ В. Волковинський, *Бойові дії* [Military action], in «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», Київ, ТОВ «Кліо», 2013, с. 140-159; В. Волковинський, *Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни* [Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.», вип. 4, Київ, Інститут історії України НАН України, 2002, с. 52-70.

¹⁶ А. Бахтурина, *Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.)* [Outskirts of the Russian Empire: State Administration and National Policy during the First World War (1914-1917)], Москва, 2004, 392 с.; А. Бахтурина, *Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны* [The policy of the Russian Empire in Eastern Galicia during the First World War], Москва, АИРО-XX, 2000, 264 с.

¹⁷ В. Заполовський, *Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини* [Influence of the Gorlitsky operation on the intensification of hostilities on the fronts of Eastern Galicia and Bukovina], in «Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.)», Чернівці, Рута, 2000, с. 31-39.

¹⁸ П. Сіреджук, *Галицька Гуцульщина у Великій війні 1914-1918 рр.* [Galician Hutsul region in the Great War of 1914-1918], Косів, Писаний Камінь, 2016, 536 с.

¹⁹ І. Кучера, *Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в роки Першої світової війни* [Socio-political and cultural-religious activities of the Russian occupation administration in Eastern Galicia during the First World War], in «Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття», Коломия, Вік, 2007, С. 62-69.

²⁰ І. Баран, *Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914-1915 рр.)* [Political activity of the Russian occupation administration in Galicia (1914-1915)], in «Вісник Прикарпатського університету. Історія», Івано-Франківськ, 2010, вип. 17, с. 154-161.

²¹ О. Добржанський, В. Старик, *Бажано до України!* [We want to connect with Ukraine!], Одеса, Маяк, 2008, 1168 с.

²² М. Гуйванюк, *Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині та на Буковині під час Першої світової війни* [The attitude of the Russian occupation authorities to the Sich movement in Galicia and Bukovina during the First World War], in «Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.)», Чернівці, Рута, 2000, с. 39-42.

²³ W. Milewska, J.-T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914-1918. Zarys historii militarnej i politycznej* [Polish Legions 1914-1918. Outline of military and political history], Kraków, Księgarnia akademicka wydawnictwo naukowe, 1998, 348 s.

²⁴ J. Bator, *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915* [Galician War. Actions of the Austro-Hungarian army on the Northern (Galician) Front in 1914–1915], Kraków, 2005, 320 s.

²⁵ М. Голубець, *Рік грози і надій. 1914* [A year of storm and hopes. 1914], Львів, Українська бібліотека, 1934, с. 77-78.

²⁶ П. Сіреджук, *Галицька Гуцульщина у Великій війні 1914-1918 рр.* [Galician Hutsul region in the Great War of 1914-1918], с. 81.

²⁷ *Дописи. З Коломиї. (Ревізія в домі д-ра Дудикевича. – Маніфестація)* [Letters. From Kolomyia. (Audit in the house of Dr. Dudykevich. – Manifestation)], in «Діло», 1914, 5 серпня (23 липня), ч. 173, с. 7.

²⁸ *Gazeta Kołomyjska*, 1914, 22 sierpnia, s. 4.

²⁹ П. Сіреджук, *Галицька Гуцульщина у Великій війні 1914-1918 рр.*, с. 81; М. Гушул, *Рожнів і рожнівчани. Історико-мемуарний нарис п'яти поколінь* [Rozhniv and its inhabitants. Historical and memoir essay of five generations], Київ, Косів, Рожнів, 2010, с. 46-47.

³⁰ П. Сіреджук, *Галицька Гуцульщина у Великій війні 1914-1918 рр.*, с. 81.

³¹ *Арештування москвофілів* [Arrest of Moscowphiles], in «Свобода», 1914, 27 серпня, ч. 34, с. 6.

³² *Дописи. З Коломиї. (Ревізія в домі д-ра Дудикевича. – Маніфестація)* [Letters. From Kolomyia. (Audit in the house of Dr. Dudykevich. – Manifestation)], с. 7.

³³ М. Григор, *Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування»* [The first arrival of tsarist troops in the town of Gorodenka and their «administration»], с. 121.

³⁴ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8, спр. 916 *Фірманюк М.М. «Спомини про Василя Стефаника»*, арк. 20.

³⁵ П. Волосенко, *Тисьмениця* [Tysmenytsia], Нью Йорк, Накладом Тисьменицьких Земляків, 1958, с. 47.

³⁶ П. Волосенко, *Тисьмениця* [Tysmenytsia], с. 47-48.

³⁷ І. Андрухів, С. Гаврилюк, *Тисьмениця* [Tysmenytsia], Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2002, с. 186.

³⁸ *«Poczcziwi starorusini». Товмаччина* [«Old Russian people». Tovmatsky district], in «Діло», 1914, 21 (8) серпня, ч. 186, с. 4.

³⁹ *Новинки. В Коломиї арештовано около 20 священників ...* [News. About 20 priests have been arrested in the Kolomyia region], in «Діло», 1914, 26 (13) серпня, ч. 190, с. 7.

⁴⁰ К. Левицький, *Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. Частина перша* [History of the liberation struggles of Galician Ukrainians from the time of World War 1914-1918. Part one], Львів, 1928, с. 76.

⁴¹ Ф. Мацко, *Історія села Рожнова* [History of the village of Rozhniv], Косів, Писаний Камінь, 2008, с. 44-45.

⁴² *Дари для Українських Січових Стрільців* [Gifts for Ukrainian Sich Shooters], in «Діло», 1914, 25(12) серпня, ч. 189, с. 4-5.

⁴³ *Організація громадянства. До нашої суспільности* [Citizenship organization. To our society], in «Діло», 1914, 24 (11) серпня, ч. 188, с. 4.

⁴⁴ *Організація громадянства. Коломия* [Citizenship organization. Kolomyia], in «Діло», 1914, 24 (11) серпня, ч. 188, с. 4.

⁴⁵ *Організація громадянства. Снятин* [Citizenship organization. Sniatyn], in «Діло», 1914, 24 (11) серпня, ч. 188, с. 4.

⁴⁶ *Організація громадянства. Городенка* [Citizenship organization. Gorodenka], in «Діло», 1914, 22 (9) серпня, ч. 187, с. 3-4.

⁴⁷ *Організація громадянства. Вербіж коло Коломиї* [Citizenship organization. Verbizh near Kolomyia], in «Діло», 1914, 26 (13) серпня, ч. 190, с. 3.

⁴⁸ *На галицькомь фронтъ ...* [On the Galician front], in «Львовское военное слово. Ежедневная военная, политическая, общественная и литературная газета», 1914, 28 октября, № 27, с. 1.

⁴⁹ М. Кугутяк, *Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)* [Galicia: pages of history. Essay on the socio-political movement (XIX century – 1939)], Івано-Франківськ, 1993, С. 124.

⁵⁰ *Освободительная война* [War of liberation], in «Прикарпатская Русь», 1914, 29 октября, с. 3.

⁵¹ *Українці і визвольна війна* [Ukrainians and the liberation war], in «Діло», 22 серпня, ч. 187, с. 4.

⁵² Л., *Галицкое обозрѣніе. Экономическое положеніе Галичины* [Galician review. Economic situation in Galicia], in «Львовское военное слово», 1914, 27 сентября, № 2, с. 1-2; *Мѣропріятія Правительства въ Галичинѣ. Помощь Русскаго Правительства населенію Галичины* [Government events in Galicia. Help of the Russian Government to the population of Galicia], in «Львовское военное слово», 1914, 27 сентября, № 2, с. 2.

⁵³ Д. Дорошенко, *Історія України. 1917–1923 рр. В 2-х т.* [History of Ukraine. 1917–1923. In 2 volumes.], Київ, Темпора, 2002, т. 1, с. 30.

⁵⁴ *Покуття. Історико-етнографічний нарис* [Pokuttya. Historical and ethnographic essay], Львів, Манускрипт – Львів, 2010, с. 143.

⁵⁵ М. Гуйванюк, *Щоденник Марка Черемшини як історичне джерело* [Marko Cheremshina's diary as a historical source], in «Гуйванюк М. Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, републікації, документи», Снятин, Прут Принт, 2007, с. 36.

⁵⁶ В. Волковинський, *Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни* [Fighting on Ukrainian lands during the First World War], с. 60.

⁵⁷ ЦДІАЛ України, ф. 694, оп. 1, спр. 22 *Списки повітів та їх начальників Львівської, Тернопільської та Чернівецької губерній. 1915 р.*, арк. 1-2.

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 325 *Про кількість населення до і після військових дій у м. Коломиї, наявність фабрик і заводів, склад населення, рід занять*, арк. 143.

⁵⁹ *З Коломиї* [From Kolomyia], in «Свобода. Ілюстрована політична, просвітна і господарська часопись», Відень, 1915, 9 цвітня, ч. 9, с. 4-5.

⁶⁰ М. Григор, *Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування»* [The first arrival of tsarist troops in the town of Gorodenka and their «administration»], с. 123-124.

⁶¹ М. Григор, *Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування»* [The first arrival of tsarist troops in the town of Gorodenka and their «administration»], с. 124-125; *Вісти з краю. Городенка* [News from the edge. Gorodenka], in «Свобода», Відень, 1915, 18 червня, ч. 19, с. 5-6.

⁶² ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 8, спр. 916 *Фірманюк М.М. «Спомини про Василя Стефаника»*, арк. 22-23.

⁶³ *Вісти з краю. Товмаччина* [News from the edge. Tovmachchina], in «Свобода», Відень, 1915, 17 серпня, ч. 26-27, с. 6; В. Л., *Дописи з краю. Братишів (пов. Товмач). (Дев'ять місяців в московськїм ярмі)* [Posts from the edge. Bratyshiv (Tovmach district). (Nine months in the Moscow yoke)], in «Свобода», Відень, 1915, 18 грудня, ч. 40, с. 3.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 256 *Донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини про прийом унтер-офіцером Станіславського пункту та від'їзд у відрядження, про ... 2 грудня 1914 р. – 10 квітня 1915 р.*, арк. 143.

⁶⁵ С. Бровчук, *Колись повітове містечко Печеніжин* [Once the county town of Pechenizhyn], in «Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле», Філадельфія, Видання Комітету Коломийян, 1988, с. 535.

⁶⁶ *Холера* [Cholera], in «Діло», 1915, 8 падолиста, с. 4.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 325 *Про кількість населення до і після військових дій у м. Коломиї, наявність фабрик і заводів, склад населення, рід занять*, арк. 143.

⁶⁸ І. Андрухів, С. Гаврилук, *Тисмениця* [Tysmenytsia], с. 192.

⁶⁹ D. Chirowski, *Dzieje miasta Tuśmienicy* [The history of the town of Tuśmienica], Lwów, Prasowa Agencja Informacyjna «Wschód», 1938, s. 48.

⁷⁰ І. Андрухів, С. Гаврилюк, *Тисмениця* [Tysmenytsia], с. 192.

⁷¹ І. Андрухів, С. Гаврилюк, *Тисмениця* [Tysmenytsia], с. 187.

⁷² С. Бровчук, *Колись повітове містечко Печеніжин* [Once the county town of Pechenizhyn], с. 533.

⁷³ *З Коломийщини* [From Kolomyia district], in «Свобода», Відень, 1915, 2 марта, ч. 4, с. 6.

⁷⁴ В. Л., *Дописи з краю. Братишів (нов. Товмач). (Девять місяців в московському ярмі)* [Posts from the edge. Bratyshiv (Tovmach district). (Nine months in the Moscow yoke)], с. 2.

⁷⁵ ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 12, спр. 72 *Щоденник, що починається з 18 грудня [1914]*, арк. 3, 7; Черемшина Марко, *Щоденник* [Diary], с. 126, 131.

⁷⁶ М. Матіїв-Мельник, *Вибрані твори* [Selected works], Львів, 1995, с. 344; В. Куришук, *Яблунів: причинки до історії містечка* [Yabluniv: essays on the history of the town], Київ, 2008, с. 32.

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 325 *Про кількість населення до і після військових дій у м. Коломий, наявність фабрик і заводів, склад населення, рід занять*, арк. 143-144.

⁷⁸ І. Андрухів, С. Гаврилюк, *Тисмениця* [Tysmenytsia], с. 187.

⁷⁹ Скифъ, *По Галицькому Подолью. (Отъ нашего корреспондента)* [Across the Galician Podillia. (From our correspondent)], in «Львовській Вѣстникъ. Ежедневная газета издаваемая при Управлении Военного Генераль-Губернаторства Галиціи», 1915, 26 мая, № 85, с. 2.

⁸⁰ С. Ріпецький, *Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і чин* [Ukrainian Sich Shooters. Liberation idea and rank], Нью-Йорк, Червона Калина, 1956, с. 66.

⁸¹ *Пляни змосковцєня східної Галичини* [Plans for the Muscovication (Russification) of Eastern Galicia], in «Свобода», Відень, 1915, 2 марта, ч. 4, с. 1.

⁸² *Пляни змосковцєня східної Галичини* [Plans for the Muscovication (Russification) of Eastern Galicia], с. 1–2; *Організація вь Галиціи курсовь общерусскаго языка* [Organization of general Russian language courses in Galicia], in «Львовское военное слово», 1914, 14 ноября, № 39, с. 2.

⁸³ *Молитва за царя* [Prayer for the king], in «Свобода», Відень, 1915, 23 лютого, ч. 3, с. 5.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 27 *Телеграми начальнику штабу корпусу жандармів про перебіг воєнних дій у Галичині. Копії. 31 грудня 1914 р. – 31 серпня 1915 р.*, арк. 20, 22, 23, 46; ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 235 *Жандармський пункт Тимчасового жандармського управління у м. Коломий, Коломийського повіту. Відомості про економічний стан, про адміністративні установи та політичні організації Коломийського повіту; донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини ... 7 грудня 1914 – 28 лютого 1915 р.*, арк. 14, 14 зв.

⁸⁵ Р. С., *Бой вь Станиславовь* [Battle in Stanislavov], in «Львовское военное слово. Издав. Штабом Главнокомандующаго Арміями Юго-Западнаго Фронта. Военная, политическая, общественная и литературная газета», 1915, 21 февраля, № 132, с. 3.

⁸⁶ *Обзорь военныхъ дѣйствій. По свѣдєніямъ Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западнаго фронта. Къ 12-му февралю* [Overview of military operations. According to the information of the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front. By 12th February], in «Львовское военное слово», 1915, 12 февраля, № 124, с. 2; *Отъ штаба Верховнаго Главнокомандующаго. Официально, 12 февралю* [From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, 12 February], in «Львовское военное слово», 1915, 14 февраля, № 126, с. 2.

⁸⁷ *Обзорь военныхъ дѣйствій. По свѣдєніямъ Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западнаго фронта. Къ 19-му февралю* [Overview of military operations. According to the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the Southwestern Front. By February 19th], in «Львовское военное слово», 1915, 20 февраля, № 131, с. 1.

⁸⁸ *Війна. (З воєнних звітів до дня 23 лютого с. р.). В Галичині* [War. (From military reports until February 23, 2006). In Galicia], in «Свобода», Відень, 1915, 23 лютого, ч. 3, с. 6.

⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 256 *Донесення начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини про прийом унтер-офіцером Станіславського пункту та від'їзд у відрадження ... 2 грудня 1914 р. – 10 квітня 1915 р.*, арк. 88, 101; ЦДІАК України,

ф. 365, оп. 1, спр. 186 *Листування з начальником жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини та жандармськими унтер-офіцерами про спостереження за місцевим населенням... 26 квітня 1915 р. – 18 травня 1915 р.*, арк. 6, 6 зв.

⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 365, оп. 1, спр. 27 *Телеграми начальнику штабу корпусу жандармів про перебіг воєнних дій у Галичині. Копії. 31 грудня 1914 р. – 31 серпня 1915 р.*, арк. 329.

⁹¹ *Обзоръ боевых дѣйствій «Армейскаго Вѣстника». Отъ 3 мая* [Review of the military actions of the «Army Vestnik». From May 3], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 5 мая, № 65, с. 3.

⁹² *Обзоръ боевых дѣйствій «Нашега Вѣстника». За 2 мая* [Review of the combat actions of «Our Vestnik». For May 2], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 4 мая, № 64, с. 3.

⁹³ *Обзоръ военных дѣйствій. (По свѣдѣніямъ Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западного фронта). Ко 2-му мая* [Review of military operations. (According to the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front). By May 2nd], in «Львовское военное слово», 1915, 5 мая, № 168, с. 1.

⁹⁴ *Обзоръ военных дѣйствій. (По свѣдѣніямъ Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западного фронта). Ко 2-му мая* [Review of military operations. (According to the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front). By May 2nd], in «Львовское военное слово», 1915, 5 мая, № 168, с. 1.

⁹⁵ *Обзоръ боевых дѣйствій «Армейскаго Вѣстника». Отъ 3 мая* [Review of the military actions of the «Army Vestnik». From May 3], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 5 мая, № 65, с. 3; *Отъ штаба Верховнаго Главнокомандующаго. Оффіціально, 2 мая* [From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, May 2], in «Львовское военное слово», 1915, 3 мая, № 167, с. 1.

⁹⁶ *Война. Отъ штаба Верховнаго Главнокомандующаго. Оффіціально, 24 мая* [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, May 24], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 25 мая, № 84, с. 3.

⁹⁷ *Война. Отъ штаба Верховнаго главнокомандующаго. Оффіціально, 30 мая* [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, May 30], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 31 мая, № 90, с. 3; *Отъ Ставки Верховнаго Главнокомандующаго. (По телеграфу). 30 мая* [From the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. (By telegraph). May 30], in «Львовское военное слово», 1915, 31 мая, № 191, с. 1.

⁹⁸ *Война. Отъ штаба Верховнаго главнокомандующаго. Оффіціально, 2 іюня* [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, June 2], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 3 іюня, № 93, с. 3; *Война. Отъ штаба Верховнаго главнокомандующаго. Оффіціально, 4 іюня* [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, June 4], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 6 іюня, № 96, с. 3; *Обзоръ военных дѣйствій (По увѣдомлѣніямъ Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западного фронта)* [Review of military actions (According to notifications of the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front)], in «Львовское военное слово», 1915, 2 іюня, № 192, с. 3; *Отъ Ставки Верховнаго Главнокомандующаго. (По телеграфу). 5 іюня* [From the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. (By telegraph). June 5], in «Львовское военное слово», 1915, 6 іюня, № 195, с. 1.

⁹⁹ *Обзоръ боевых дѣйствій «Армейскаго Вѣстника». Отъ 3 мая* [Review of the military actions of the «Army Vestnik». From May 3], in «Львовскій Вѣстникъ», 1915, 5 мая, № 65, с. 3; *Обзоръ военных дѣйствій. (По свѣдѣніямъ Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западного фронта). Ко 2-му мая* [Review of military actions. (According to the information of the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front). By May 2], in «Львовское военное слово», 1915, 5 мая, № 168, с. 1.

¹⁰⁰ *На Покуттю і Буковині* [In Pokuttya and Bukovina], in «Свобода», Відень, 1915, 21 мая, ч. 15, с. 6.

¹⁰¹ *Отъ штаба Верховнаго Главнокомандующаго. Оффіціально, 8 мая* [From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, 8 May], in «Львовское военное слово», 1915, 9 мая, № 172, с. 1.

¹⁰² *Война. Отъ штаба Верховнаго главнокомандующаго. Официально, 2 июня* [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, June 2], in «Львовский Вѣстникъ», 1915, 3 июня, № 93, с. 3.

¹⁰³ *Наслѣдник престола в сѣвѣдной Галичинѣ і Буковинѣ* [Heir to the throne in eastern Galicia and Bukovina], in «Свобода», Відень, 1915, 30 цвѣтня, ч. 12, с. 7.

¹⁰⁴ С. І., *Зі Снятина. Снятин 27 цвѣтня 1915* [From Sniatyn. Sniatyn April 27, 1915], in «Свобода», Відень, 1915, 14 мая, ч. 14, с. 6-7.

¹⁰⁵ *Покуття. Историко-этнографічний нарис* [Pokuttya. Historical and ethnographic essay], с. 143-144.

References

1. I. Andrukhiv, S. Havryliuk, Tysmenytsia [Tysmenytsia], Ivano-Frankivsk, Lileia-NV, 2002, 486 s.
2. Areshtovuvanie moskvofiliv [Arrest of Moscowphiles], in «Svoboda», 1914, 27 serpnia, ch. 34, s. 6.
3. A. Bakhturina. Okrainy rossiyskoy imperii: gosudarstvennoye upravleniye i natsionalnaya politika v gody pervoy mirovoy voyny (1914-1917 gg.) [Outskirts of the Russian Empire: State Administration and National Policy during the First World War (1914-1917)], Moskva, 2004, 392 s.
4. A. Bakhturina. Politika Rossiyskoy Imperii v Vostochnoy Galitsii v gody Pervoy mirovoy voyny [The policy of the Russian Empire in Eastern Galicia during the First World War], Moskva, AIRO-XX. 2000. 264 s.
5. I. Baran, Politychna diialnist rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Halychyni (1914-1915 rr.) [Political activity of the Russian occupation administration in Galicia (1914-1915)], in «Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii», Ivano-Frankivsk, 2010, vyp. 17, s. 154-161.
6. J. Bator, *Wojna galicyjska. Dzialania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915* [Galician War. Actions of the Austro-Hungarian army on the Northern (Galician) Front in 1914–1915], Kraków, 2005, 320 s.
7. S. Brovchuk, Kolys povitove mistechko Pechenizhyn [Once the county town of Pechenizhyn], in «Kolomyia y Kolomyishchyna. Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule», Filadelfia, Vydannia Komitetu Kolomyian, 1988, s. 527-553.
8. Cheremshyna Marko, Shchodennyk [Diary], in «Tvory: V 3-okh tomakh», Lviv, Izmarahd, 1937, t. 3, s. 125-142.
9. D. Chirowski, *Dzieje miasta Tyśmienicy* [The history of the town of Tyśmienica], Lwów, Prasowa Agencja Informacyjna «Wschód», 1938, 80 s.
10. Dary dlia Ukrainykykh Sichovykh Striltziv [Gifts for Ukrainian Sich Shooters], in «Dilo», 1914, 25(12) serpnia, ch. 189, s. 4-5.
11. O. Dobrzhanskyi, V. Staryk, Bazhaiemo do Ukrainy! [We want to connect with Ukraine!], Odesa, Maiak, 2008, 1168 s.
12. Dopysy. Z Kolomyi. (Revizyia v domi d-ra Dudykevycha. – Manifestatsyia) [Letters. From Kolomyia. (Audit in the house of Dr. Dudykevich. – Manifestation)], in «Dilo», 1914, 5 serpnia (23 lypnia), ch. 173, s. 7.
13. D. Doroshenko, Istoriiia Ukrainy. 1917–1923 rr. V 2-kh t. [History of Ukraine. 1917–1923. In 2 volumes.], Kyiv, Tempora, 2002, t. 1, 320 s.
14. Gazeta Kołomyjska, 1914, 22 sierpnia, s. 4.
15. M. Gushul, Rozhniv i rozhnivchany. Istoryko-memuarnyi narys piaty pokolin [Rozhniv and its inhabitants. Historical and memoir essay of five generations], Kyiv, Kosiv, Rozhniv, 2010, 408 s.
16. V. Holovchenko, V. Soldatenko, Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny: Monohrafia [Ukrainian question during the First World War: Monograph], Kyiv, Parlamentske vydavnytstvo, 2009, 448 s.
17. M. Holubets, Rik hrozy i nadii. 1914 [A year of storm and hopes. 1914], Lviv, Ukrainska biblioteka, 1934, 128 s.

18. M. Hryhor, Pershyi prykhid tsarskykh viisk do Horodenky ta yikhnie «administruvannia» [The first arrival of tsarist troops in the town of Gorodenka and their «administration»], in «Horodenshchyna Istorychno-memuarnyi zbirnyk», Niu York, Toronto, Vinnipeg, 1978, s. 121-126.
19. M. Huivaniuk, Stavlennia rosiiskoi okupatsiinoi vlady do sichovoho rukhu v Halychyni ta na Bukovyni pid chas Pershoi svitovoi viiny [The attitude of the russian occupation authorities to the Sich movement in Galicia and Bukovina during the First World War], in «Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy : m-ly mizhnar. nauk. konf., prysviachenoj 80-richchju Bukovynskoho narodnoho vicha (Chernivtsi, 22–24 veres. 1998 r.)», Chernivtsi, Ruta, 2000, s. 39-42.
20. M. Huivaniuk, Shchodennyk Marka Cheremshyny yak istorychne dzherelo [Marko Cheremshynas diary as a historical source], in «Huivaniuk M. Marko Cheremshyna: nevidome y pry zabute. Naukovi rozvidky, republikatsii, dokumenty», Sniatyn, Prut Prynt, 2007, s. 36.
21. Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 8 Vasyl Stefanyk, spr. 916 Firmaniuk M.M. «Spomyny pro Vasylia Stefanyka», 2 zoshyty. 1 – 22 ark. (4 chysti). 19.IX.1951; 2 – 14 ark. (1 chyst.) [b. d.].
22. Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 12 Marko Cheremshyna, spr. 72 Shchodennyk, shcho pochynaietsia z 18 hrudnia [1914], 12 ark.
23. Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, f. 12 Marko Cheremshyna, spr. 161 Firmaniuk M.M. «Spohady pro Marka Cheremshyna (D-ra Ivana Semaniuka)». 25 serpnia 1952 r., 24 ark., 2 zoshyty.
24. Kholera [Cholera], in «Dilo», 1915, 8 padolysta, ch. 88, s. 4.
25. I. Kuchera, Suspilno-politychna i kulturno-relihiina diialnist rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Skhidnii Halychyni v roky Pershoi svitovoi viiny [Socio-political and cultural-religious activities of the Russian occupation administration in Eastern Galicia during the First World War], in «Lytsari ridnoho kraiu: sichovo-striletska tradytsiia v istorii, kulturi ta mystetstvi Ukrainy XX stolittia», Kolomyia, Vik, 2007, S. 62-69.
26. M. Kuhutiak, Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. – 1939 r.) [Galicia: pages of history. Essay on the socio-political movement (XIX century – 1939)], Ivano-Frankivsk, 1993, 200 s.
27. V. Kuryshchuk, Yabluniv: pry chynky do istorii mistechka [Yabluniv: essays on the history of the town], Kyiv, 2008, 471 s.
28. L., Galitskoye obozrenie. Ekonomicheskoye polozhenie Galichyny [Galician review. Economic situation in Galicia], in «Lvovskoye voyennoye slovo», 1914, 27 sentyabrya, № 2, s. 1-2.
29. K. Levytskyi, Istoriia vyzvolnykh zman halyskykh ukraintsv z chasu svitovoi viiny 1914-1918. Chastyna persha [History of the liberation struggles of Galician Ukrainians from the time of World War 1914-1918. Part one], Lviv, 1928, 285 s.
30. V. Liubchenko, Moskvofilskyi faktor i rosiiska vlada naperedodni ta pid chas viiny [The Moscowphile factor and the Russian government before and during the war], in «Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina», Kyiv, TOV «Klio», 2013, s. 122-140.
31. M. Lytvyn, Lehion ukrainskykh sichovykh striltsiv: viiskove navchannia, vykhovannia, boiovyi shliakh [Legion of Ukrainian Sich Shooters: military training, upbringing, military path], in «Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina», Kyiv, TOV «Klio», 2013, s. 159-179.
32. M. Lytvyn, Ukrainyky ta polskyky isteblyshmenty u period «Velykoi viiny» i natsionalno-demokratychnykh revoliutsii (1914–1918) [Ukrainian and Polish establishments during the Great War and national democratic revolutions (1914-1918)], in «Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini», Kyiv, 2003, vyp. 13, ch. 1, s. 157-175.
33. M. Matiiv-Melnyk, Vybrani tvory [Selected works], Lviv, 1995, 642 s.
34. F. Matsko, Istoriia sela Rozhnova [History of the village of Rozhniv], Kosiv, Pysanyi Kamin, 2008, 147 s.
35. Meropriyatiya Pravitelstva v Galichine. Pomoshch Russkago Pravitelstva naseleniyu Galichyny [Government events in Galicia. Help of the Russian Government to the population of Galicia], in «Lvovskoye voyennoye slovo», 1914, 27 sentyabrya, № 2, s. 2.

36. W. Milewska, J.-T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914-1918. Zarys historii militarnej i politycznej* [Polish Legions 1914-1918. Outline of military and political history], Kraków, Księgarnia akademicka wydawnictwo naukowe, 1998, 348 s.
37. Molytva za tsaria [Prayer for the king], in «Svoboda», Viden, 1915, 23 liutoho, ch. 3, s. 5.
38. Na halytskom fronte ... [On the Galician front], in «Lvovskoe voennoe slovo. Ezhednevnaia voennaia, polytycheskaia, obshchestvennaia y lyteraturnaia hazeta», 1914, 28 oktiabria, № 27, s. 1.
39. Na Pokutiu i Bukovyni [In Pokuttya and Bukovyna], in «Svoboda», Viden, 1915, 21 maia, ch. 15, s. 6.
40. Naslidnyk prestola v skhidnii Halychyni i Bukovyni [Heir to the throne in eastern Galicia and Bukovina], in «Svoboda», Viden, 1915, 30 tsvitnia, ch. 12, s. 7.
41. Novynky. V Kolomyishchyni areshтовано okolo 20 sviashchenykiv ... [News. About 20 priests have been arrested in the Kolomyia region], in «Dilo», 1914, 26 (13) serpnia, ch. 190, s. 7.
42. Obzor boevykh deistvii «Armeiskaho Vestnyka». Ot 3 maia [Review of the military actions of the «Army Vestnik». From May 3], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 5 maia, № 65, s. 3.
43. Obzor boevykh deistvii «Nasheho Vestnyka». Za 2 maia [Review of the combat actions of «Our Vestnik». For May 2], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 4 maia, № 64, s. 3.
44. Obzor boevykh deistvii «Armeiskaho Vestnyka». Ot 3 maia [Review of the military actions of the «Army Vestnik». From May 3], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 5 maia, № 65, s. 3.
45. Obzor voennykh deistvii. Po svedeniiam Shtaba Hlavnokomanduiushchaho Armiiamy Yugo-Zapadnoho fronta. Kъ 12-mu fevralia [Overview of military operations. According to the information of the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front. By 12th February], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 12 fevralia, № 124, s. 1-2.
46. Obzor voennykh deistvii. Po svedeniiam Shtaba Hlavnokomanduiushchaho Armiiamy Yugo-Zapadnoho fronta. K 19-mu fevralia [Overview of military operations. According to the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the Southwestern Front. By February 19th], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 20 fevralia, № 131, s. 1.
47. Obzor voennykh deistvii. (Po svedeniiam Shtaba Hlavnokomanduiushchaho Armiiamy Yugo-Zapadnoho fronta). Ko 2-mu maia [Review of military operations. (According to the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front). By May 2nd], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 5 maia, № 168, s. 1.
48. Obzor voennykh deistvii (Po uvedomleniiam Shtaba Hlavnokomanduiushchaho Armiiamy Yugo-Zapadnoho fronta) [Review of military actions (According to notifications of the Headquarters of the Commander-in-Chief of the Armies of the South-Western Front)], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 2 iunia, № 192, s. 3.
49. Orhanyzatsiia v Halytsiy kursov obshcherusskaho yazyka [Organization of general Russian language courses in Galicia], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1914, 14 noiabria, № 39, s. 2.
50. Organizatsiia hromadianstva. Do nashoi suspilnosti [Citizenship organization. To our society], in «Dilo», 1914, 24 (11) serpnia, ch. 188, s. 4.
51. Organizatsiia hromadianstva. Kolomyia [Citizenship organization. Kolomyia], in «Dilo», 1914, 24 (11) serpnia, ch. 188, s. 4.
52. Organizatsiia hromadianstva. Sniatyn [Citizenship organization. Sniatyn], in «Dilo», 1914, 24 (11) serpnia, ch. 188, s. 4.
53. Organizatsiia hromadianstva. Horodenka [Citizenship organization. Gorodenka], in «Dilo», 1914, 22 (9) serpnia, ch. 187, s. 3-4.
54. Organizatsiia hromadianstva. Verbizh kolo Kolomyi [Citizenship organization. Verbizh near Kolomyia], in «Dilo», 1914, 26 (13) serpnia, ch. 190, s. 3.
55. Osvobodytelnaia voina [War of liberation], in «Prykarpatskaia Rus», 1914, 29 oktiabria, s. 3.
56. Ot shtaba Verkhovnahoho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 12 fevralia [From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, 12 February], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 14 fevralia, № 126, s. 1-2.
57. Ot shtaba Verkhovnahoho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 2 maia [From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, May 2], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 3 maia, № 167, s. 1.

58. Ot shtaba Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 8 maia [From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, 8 May], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 9 maia, № 172, s. 1.
59. Ot Stavki Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. (Po telehrafu). 30 maia [From the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. (By telegraph). May 30], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 31 maia, № 191, s. 1.
60. Ot Stavki Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. (Po telehrafu). 5 iunია [From the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. (By telegraph). June 5], in «Lvovskoe voennoe slovo», 1915, 6 iunია, № 195, s. 1.
61. Persha svitova viina i slovianski narody : m-ly mizhnar. nauk. konf., 14-15 travnia 1998 [World War I and the Slavic peoples: proceedings of the International scientific conference, May 14-15, 1998], Kyiv, 1998, 251 s.
62. Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: m-ly mizhnar. nauk. konf., prysviachenoї 80-richchiu Bukovynskoho narodnoho vicha (Chernivtsi, 22-24 veres. 1998 r.) [The First World War and the historical destinies of the peoples of Central and Eastern Europe: proceedings of the International scientific conference dedicated to the 80th anniversary of the Bukovynian peoples council (Chernivtsi, September 22-24, 1998)], Chernivtsi, Ruta, 2000, 326 s.
63. Pliany zmoskovshchenia skhidnoi Halychyny [Plans for the Muscovication (Russification) of Eastern Galicia], in «Svoboda», Viden, 1915, 2 marta, ch. 4, s. 1-2.
64. «Poczczivi starorusini». Tovmachchyna [«Old Russian people». Tovmatsky district], in «Dilo», 1914, 21 (8) serpnia, ch. 186, s. 4.
65. Pokuttya. Istoryko-etnografichni narys [Pokuttya. Historical and ethnographic essay], Lviv, Manuskrypt – Lviv, 2010, 456 s.
66. R. S., Boї v Stanyslavove [Battle in Stanislavov], in «Lvovskoe voennoe slovo. Izdav. Shtabom Hlavnokomanduiushchaho Armiiamy Yuho-Zapadnaho Fronta. Voennaia, polytycheskaia, obshchestvennaia y lyteraturnaia hazeta», 1915, 21 fevralia, № 132, s. 3.
67. O. Reient, O. Serdiuk, Persha svitova viina i Ukraina [The First World War and Ukraine], Kyiv, Heneza, 2004, 480 s.
68. O. Reient, B. Yanyshyn, Persha svitova viina v ukrainskii istoriografii [The First World War in Ukrainian historiography], in «Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina», Kyiv, TOV «Klio», 2013, s. 17-61.
69. S. Ripetskyi, Ukrainske Sichove Striletstvo. Vyzvolna ideia i chyn [Ukrainian Sich Shooters. Liberation idea and rank], Niu-York, Chervona Kalyna, 1956, 360 s.
70. S. I., Zi Sniatyna. Sniatyn 27 tsvitnia 1915 [From Sniatyn. Sniatyn April 27, 1915], in «Svoboda», Viden, 1915, 14 maia, ch. 14, s. 6-7.
71. P. Siredzhuk, Halytska Hutsulshchyna u Velykii viini 1914-1918 rr. [Galician Hutsul region in the Great War of 1914-1918], Kosiv, Pysanyi Kamin, 2016, 536 s.
72. Skif, Po Halytskomu Podoliu. (Ot nasheho korrespondenta) [Across the Galician Podillia. (From our correspondent)], in «Lvovskii Vestnyk. Ezhednevnaia hazeta yzdavaemaia pry Upravleniy Voennaho Heneral-Hubernatorstva Halytsiy», 1915, 26 maia, № 85, s. 2.
73. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 365 Zhandarmska ustanova Tymchasovoho viiskovoho heneral-hubernatorstva Halychyny, op. 1, spr. 27 Telehramy nachalnyku shtabu korpusu zhandarmiv pro perebih voiennykh dii u Halychyni. Kopii. 31 hrudnia 1914 r. – 31 serpnia 1915 r., 398 ark.
74. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 365, op. 1, spr. 186 Lystuvannia z nachalnykom zhandarmskoho upravlinnia viiskovoho heneral-hubernatorstva Halychyny ta zhandarmskymy unter-ofitseramy pro sposterezhenia za mistsevym naseleнням... 26 kvitnia 1915 r. – 18 travnia 1915 r., 218 ark.
75. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 365, op. 1, spr. 235 Zhandarmskyi punkt Tymchasovoho zhandarmskoho upravlinnia u m. Kolomyi, Kolomyiskoho povitu. Vidomosti pro ekonomichni stan, pro administratyvni ustanovy ta politychni orhanizatsii Kolomyiskoho povitu;

- donesennia nachalnyku zhandarmskoho upravlinnia viiskovoho heneral-hubernatorstva Halychyny ... 7 hrudnia 1914 – 28 liutoho 1915 r., 15 ark.
76. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 365, op. 1, spr. 256 Donesennia nachalnyku zhandarmskoho upravlinnia viiskovoho heneral-hubernatorstva Halychyny pro pryiom un-ter-ofitserom Stanislavskoho punktu ta vidzid u vidriadzhennia, pro ... 2 hrudnia 1914 r. – 10 kvitnia 1915 r., 105 ark.
 77. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 365, op. 1, spr. 325 Pro kilkist naselennia do i pislia viiskovykh dii u m. Kolomyi, naiavnist fabryk i zavodiv, sklad naselennia, rid zaniat, 200 ark.
 78. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 694 Kolektsiia dokumentiv do istorii perebuvannia rosiiskykh viisk na terytorii Halychyny v period Pershoi svitovoi viiny. 1914-1919 rr., op. 1, spr. 22 Spysky povitiv ta yikh nachalnykiv Lvivskoi, Ternopilskoi ta Chernivetskoii hubernii. 1915 r., 11 ark.
 79. Ukraintsi i vyzvolna viina [Ukrainians and the liberation war], in «Dilo», 22 serpnia, ch. 187, s. 4.
 80. V. L., Dopysy z kraiu. Bratyshiv (pov. Tovmach). (Deviat misiatsiv v moskovskim yarmi) [Posts from the edge. Bratyshiv (Tovmach district). (Nine months in the Moscow yoke)], in «Svoboda», Viden, 1915, 18 hrudnia, ch. 40, s. 2-3.
 81. Viina. (Z voiennykh zvitiv do dnia 23 liutoho s. r.). V Halychyni [War. (From military reports until February 23, 2006). In Galicia], in «Svoboda», Viden, 1915, 23 liutoho, ch. 3, s. 6.
 82. Visty z kraiu. Horodenka [News from the edge. Gorodenka], in «Svoboda», Viden, 1915, 18 chervnia, ch. 19, s. 5-6.
 83. Visty z kraiu. Tovmachchyna [News from the edge. Tovmachchina], in «Svoboda», Viden, 1915, 17 serpnia, ch. 26-27, s. 6.
 84. Voina. Ot shtaba Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 24 maia [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, May 24], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 25 maia, № 84, s. 3.
 85. Voina. Ot shtaba Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 30 maia [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, May 30], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 31 maia, № 90, s. 3.
 86. Voina. Ot shtaba Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 2 iiunia [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, June 2], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 3 iiunia, № 93, s. 3.
 87. Voina. Ot shtaba Verkhovnaho Hlavnokomanduiushchaho. Offytsialno, 4 iiunia [War. From the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. Officially, June 4], in «Lvovskii Vestnyk», 1915, 6 iiunia, № 96, s. 3.
 88. V. Volkovynskiy, Boiovi dii [Military action], in «Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina», Kyiv, TOV «Klio», 2013, s. 140-159.
 89. V. Volkovynskiy, Boiovi dii na ukrainskykh zemliakh v roky Pershoi svitovoi viiny [Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st.», vyp. 4, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2002, s. 52-70.
 90. P. Volosenko, Tysmenytsia [Tysmenytsia], Niu York, Nakladom Tysmenytskykh Zemliakiv, 1958, 60 s.
 91. Z Kolomyi [From Kolomyia], in «Svoboda. Iliustrovana politychna, prosvitna i hospodarska chasopys», Viden, 1915, 9 tsvitnia, ch. 9, s. 4-5.
 92. Z Kolomyishchyny [From Kolomyia district], in «Svoboda», Viden, 1915, 2 marta, ch. 4, s. 6.
 93. N. Zahrebelna, I. Koliada, Velyka viina: Ukrainstvo i blahodiinist (1914-1917 rr.) [The Great War: Ukraine and charity (1914-1917)], Kyiv, 2006, 193 s.
 94. V. Zapolovskiy, Vplyv Horlytskoi operatsii na aktyvizatsiiu boiovykh dii na frontakh Skhidnoi Halychyny ta Bukovyny [Influence of the Gorlitsky operation on the intensification of hostilities on the fronts of Eastern Galicia and Bukovina], in «Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy : m-ly mizhnar. nauk. konf., prysviachenoii 80-ricchiiu Bukovynskoho narodnoho vicha (Chernivtsi, 22–24 veres. 1998 r.)», Chernivtsi, Ruta, 2000, s. 31-39.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 78–86
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 78–86
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.78-86>
hj.chnu.edu.ua

УДК 929:32(477)Петлюра]:791(47+57)

© Назарій Христан* (Чернівці)
© Світлана Герегова** (Чернівці)

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КІНЕМАТОГРАФІЧНОЇ ПОСТПАМ'ЯТІ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ НА ПРИКЛАДІ ФІЛЬМУ «П.К.П.»

Наукове дослідження окреслює проблему конфлікту пам'ятей про Симона Петлюру у сучасній Україні. Автори, шукаючи причини неоднозначного сприйняття постаті Головного Отамана, акцентують увагу читачів на способах конструювання образу «чужого/ворога» у Радянському Союзі. Одним із прикладів вказаного ідеологічного механізму впливу на суспільну свідомість були і залишаються способи візуалізації пам'яті про минуле за допомогою кінострічок. У цьому контексті показовим є фільм «П.К.П.», який став яскравим втіленням радянської пропагандистської машини, та сприяв формуванню у глядачів образу «Петлюри-ворога».

Ключові слова: постпам'ять, конструювання, образ, свідомість, комеморація.

Nazarii Khrystan (Chernivtsi)
Svitlana Herehova (Chernivtsi)

REPRESENTATION OF CINEMATOGRAPHIC POSTMEMORY ABOUT SYMON PETLIURA ON THE EXAMPLE OF THE MOVIE «P.K.P.»

Abstract. *The proposed study focuses on the problem of the conflict of memories of Symon Petliura in modern Ukraine. Looking for reasons for the ambiguous perception of the figure of the Chief Otaman, the author draws readers' views on ways to construct the image of «alien / enemy» in the Soviet Union.*

One example of this ideological mechanism of influencing public consciousness has been and remains the way to visualize the memory of the past with the help of films. The construction of memory in the cultural space has concentrated all possible mechanisms of influence on the social

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-3601-2153

e-mail: n.khrystan@chnu.edu.ua

** к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-7906-475X

e-mail: baskos@ukr.net

consciousness, especially cinema. The Bolsheviks realized very early on the huge role of cinema as a means of influencing mass culture. With the help of cinema, the party leadership sought to form a «correct» view of reality, thus educating the people in the spirit of «communism and internationalism».

The film «P.K.P» became a vivid embodiment of the Soviet propaganda machine and contributed to the formation of the image of «Petliura-enemy». The film has long been out of research attention and only at the beginning of the 21st century became available to the mass public. An important role in the creation of the film was played by the figure of Yurii Tiutiunnyk – General of the Army of the Ukrainian National Republic. Based on his memory, we can reconstruct in details the historical background of the film.

The Chief Otaman continues to be the embodiment of controversy in the cultural memory of Ukrainians – a hero of the Ukrainian revolution and a traitor.

Keywords: *motion picture, construction, memory, image, consciousness.*

Постановка наукової проблеми. Симон Петлюра є одним із найбільш видатних і, водночас, найбільш суперечливих героїв/діячів періоду Української революції 1917-1932 рр. Ми й далі спостерігаємо стійкі міфи та кліше радянського минулого, які знаходять своє відображення у суспільній свідомості, у зв'язку з чим образ Головного отамана й досі перебуває в системі координат – «між пам'яттю та забуттям» і продовжує творити обмежені вектори досліджень.

Мета статті полягає у переосмисленні особливостей сприйняття та спробах конструювання образу Симона Петлюри у Радянській Україні.

Виклад основного матеріалу. Масштабну кампанію з дискредитації Головного отамана радянські органи безпеки розпочали у перші ж роки встановлення своєї влади на українських землях. У 1921 р. більшовики досягли значних успіхів на внутрішньому фронті. Було ліквідовано Всеукраїнський центральний повстанський комітет у Києві, згодом розгромлено кількасот отаманів і тисячі рядових повстанців та припинено діяльність підпільних антибільшовицьких організацій на всій території України. У кінцевому результаті, це призвело до загальноукраїнського антибільшовицького повстання, яке планувалося спочатку навесні, а згодом – восени 1921 р. Події, пов'язані із виступом трьох повстанських груп із території Польщі та Румунії, що увійшли в історію під назвою Другий зимовий похід, не знайшли очікуваної масової підтримки серед населення. Утім, запекла і кривава боротьба чекістів з повстанцями залишалася невідомою для більшості населення, яке й уявити не могло справжніх масштабів протистояння на Великій Україні.

Конфліктне минуле й труднощі «вгамування пам'ятей» про революцію зумовили більшовиків розпочати справжнісіньку війну/пропаганду у культурному просторі українського суспільства. Внаслідок чого образ Петлюри – борця за незалежність – мав бути стертий із пам'яті населення.

Під час роботи Всеукраїнської надзвичайної комісії у 1921 р. постать Головного отамана отримала почесне місце у пантеоні «антигероїв»: «Злейшим врагом Советской Украины является Петлюра, – йдеться у звіті Всеукраїнської надзвичайної комісії за 1921 рік. – А поэтому и борьба с петлюровской контрреволюцией требовала приложения максимума усилий и энергии, дабы разрушить в корне планы как местной, так и закордонной петлюровщины» [мовою оригіналу].¹

Конструювання пам'яті в культурному просторі зосередило усі можливі механізми впливу на суспільну свідомість, – насамперед кінематограф. Більшовики дуже рано усвідомили величезну роль кіно як засобу впливу на культуру мас. За допомогою кіномистецтва партійне керівництво прагнуло сформувати «правильне» уявлення про дійсність, цим самим виховуючи народ у дусі «комунізму та інтернаціоналізму». У цьому контексті показовою можна вважати стрічку режисерів Георгія Стабового та Акселя Лундіна

«П.К.П.». Сценарій фільму, авторами якого зазначено Георгія Стабового та Якова Лівшиця, було затверджено ВКРК (протокол № 2157) 06.07.1926. Зйомки німого кінопродукту проводились на Першій кінофабриці ВУФКУ (Одеса) і тривали з 16 липня 1925 до початку 1926 рр. Прем'єра фільму відбулась 28 вересня 1926 р. у Києві з подальшою негласною забороною) та 8 червня 1928 р. у Москві уже у новій редакції. Четверта частина стрічки не збереглась (<https://vufku.org/found/p-k-p>)²

Зазначимо, що донедавна «П.К.П.» був недоступним для широкої аудиторії. Сюжет фільму, в основу якого були покладені події 1920-1921 рр., знали лише кінорежисери й особи, наближені до тогочасної кіноіндустрії. Назву стрічки, що розшифровувалась як «Пілуудський купив Петлюру», міг зрозуміти лише той, хто цікавився чи вивчав історію радянського кіно, читав пресу 1920-х рр. Картина планувалась у двох серіях, проте дійшла до глядача у скороченому вигляді, після неодноразової «редактури». Популярності фільму надавала безпосередня участь у ньому генерала армії УНР Юрія Тютюнника, який «зіграв самого себе».

Після 1929 р. фільм було заборонено і на майже вісімдесят років він був втраченим для широкого глядача. У 2007 р. уперше в незалежній Україні фільм «П.К.П.» презентували у кіноклубі Національного університету «Києво-Могилянська академія» з тієї копії, яку віднайшов у Парижі французький кінознавець українського походження Любомир Госейко. Сьогодні стрічка доступна на багатьох сайтах.³

Кінокартина впродовж тривалого часу залишалась поза зоною дослідницької уваги, що пояснювалось не лише її недоступністю, а й відсутністю матеріалів, які мали б пролити світло на процес її створення. На сьогодні єдиною основою для дослідження у зазначеному аспекті стали спогади Ю. Тютюнника, які досить добре опрацьовані Я. Файзуліним,⁴ доробок О. Гнатюк, присвячений розкриттю самої ідеї фільму та особливостям його створення.⁵

Варто зазначити, що Ю. Тютюнник усі деталі, котрі стосувалися картини: розмови, зустрічі, перебіг зйомок, думки – ретельно фіксував у записниках. У 1929 р. колишнього провідника УНР чекісти заарештували, а наступного – розстріляли. Його архів, у тому числі й записники були вилучені на вісімдесят років. І тільки наприкінці 2009-го ці матеріали було розсекречено Галузевим архівом Служби зовнішньої розвідки України. Зрештою, саме постать Ю. Тютюнника стала своєрідним каталізатором конструювання візуалізації образу «Петлюри-ворога» для широких мас Радянського Союзу, що зумовлює потребу більш детального розгляду цієї постаті авторами.⁶

Вагома постать визвольного руху України та колишній близький соратник С. Петлюри Ю. Тютюнник повернувся в Радянську Україну влітку 1923 р. Ставши об'єктом інтриг та політичних маніпуляцій, обдурений владою, він розпочав з нею співпрацю. Як показали дослідження Я. Файзуліна, Юрко щиро повірив у радянську ідею майбутнього, що, власне, й зумовило видання ним ряду політичних памфлетів. Наприкінці жовтня 1923 р. у газеті «Більшовик», друкованому органі ЦК КП(б)У, була розміщена інформація про щирість намірів Ю. Тютюнника співпрацювати з радянською владою.⁷ У цьому був переконаний і Всеволод Балицький, голова ГПУ УРСР. Згодом Тютюнник видає свої десять фейлетонів. Своєрідним апогеєм його творчості стала книга-памфлет «З поляками проти Вкраїни»,⁸ яка для більшовиків перетворилась у один із найбільш потужних антипетлюрівських елементів у їхній боротьбі із образом «Петлюри-героя».

Памфлет «З поляками проти Вкраїни» представляє Петлюру як зрадника українського народу, а польських союзників – одвічними ворогами. Книга ідеально «влилася» у концепцію радянської антипетлюрівської пропаганди. Ю. Тютюнник «викрив усю зрадницьку роль українських патріотів, тих, хто для визволення України від «московських окупантів» продавав її справжнім окупантам – німецьким, французьким, польським імперіалістам».⁹ Памфлет Тютюнника вийшов величезним тиражем: 50 тис. прим. та був

широко популяризований у радянському суспільстві, ставши справжньою ідеологічною зброєю у боротьбі з «петлюрівщиною». Книга повинна була забити найбільш великі цвяхи в авторитет поки ще живого Петлюри.¹⁰

Прийняті владою «одкровення» Тютюнника надихнули одного із найбільш впливових чекістів в Україні Якова Ліфшиця, який не тільки брав безпосередню участь у протистоянні, але й керував низкою важливих чекістських операцій, на ідею створення фільму. Участь Ліфшиця у створенні фільму «П.К.П.» реалізувала його мету насамперед розповісти про самого себе, про власні «звитяги» та заслуги перед більшовиками. Саме цим і була обумовлена його згода стати не тільки актором і зіграти самого себе, але й одним з авторів кіносценарію. Адже саме йому краще за всіх були відомі нюанси чекістської роботи.¹¹

Узимку 1923 р. Я. Ліфшиць та Г. Стабовий віднайшли контакти Ю. Тютюнника й запропонували йому взяти участь у підготовці фільму. Сюжетна лінія передбачала показ протистояння радянської влади з «повстанцями», що обумовило завдання для Тютюнника: надати детальні характеристики головних дійових осіб з табору УНР з метою достовірної реконструкції типажів. І він погодився, не маючи змоги відмовитись.¹²

Незабаром Ліфшиць запропонував Юрію стати своєрідним кінокарикатурщиком, тобто зіграти «бандитського ватажка» Юрка Тютюнника. На нашу думку, цей епізод найбільш показово демонструє, на який гротеск перетворилося життя колишнього повстанського отамана, що змушений був стати карикатурою на самого себе й своє минуле життя.

Популярні газети і журнали, ще до виходу фільму в прокат, обіцяли глядачам справжню сенсацію й «правду» про «петлюрівщину». На екранах люди мали побачити «запроданство» Петлюри й закулісні інтриги «буржуазних» Польщі та Франції, підлих «бандитів»-повстанців і «героїв»-чекістів.¹³

Журнал «Кіно» у червні 1926-го назвав новий фільм, зданий Державною Кінофабрикою, не історичною хронікою, без документалістики. Перед глядачем постав художній фільм, змістом якого є лише історична дійсність, лише історичні факти. «Мистецтво, в данім разі кіномистецтво, повинно було з величезного історичного матеріалу вибрати головне, яскраве, характерне і, буквально захопивши історичні події на гарячому вчинку, показати його мільйонам глядачів. Тому мистець, беручи самий факт запроданства Петлюри Пілсудському – висвітлює його з моменту, коли панська Польща в особі Пілсудського вже в значній мірі використала Петлюру».¹⁴

Головна ідея стрічки – візуально продемонструвати й закріпити уявлення про те, як Петлюра допомагав полякам грабувати Україну, а Червона армія героїчно цьому перешкоджала. Перед нами унікальний і «якісний» (в контексті механізмів впливу на суспільну свідомість) продукт боротьби з «ідейними ворогами». Кінострічка – це погляд переможної сторони (більшовиків) на український національний рух (який зазнав поразки).

Фільм «П.К.П.» збудований на контрасті сил добра і зла: позитивними героями в ньому виступають різного калібру радянські функціонери і Червона армія, а негативними – діячі з табору УНР. Цей контраст мав закладати у свідомість глядачів єдино правильну думку: у жодному разі не захищати останніх. У гротескному стилі зображений Симон Петлюра, який прямо звинувачується в запроданстві, асоціюється з готелем та грішми.

Як бачимо, сюжет фільму – це суперництво між Петлюрою та Тютюнником і поразка українських національних сил. Фільм рясніє титрами, котрі не дають можливості будь-якого іншого трактування подій і чітко демонструють авторське бачення подій Української революції загалом та образу Симона Петлюри зокрема. Але через майже сторіччя сприйняття глядачем титрів-ремарок набуло дещо іншого сенсу. Так, у сучасному сприйнятті відбувається зміна на протилежний – героїчний зміст іміджу Г. Котовського, який у фільмі смачно обідає в українському домі (водночас сумний Петлюра у такому ж будинку не може нічого їсти), а на прохання солдатів про відпочинок, «тому, що вже й люди та коні не йдуть», відповідає

тільки одне: «Гнати». Сам Ю. Тютюнник добре розумів пропагандистський зміст фільму: «Мета була суто політичною, – писав він, – зганьбити саму ідею боротьби за визволення України... Зрадники, кар'єристи, олухи, інтригани, алкоголіки, злочинці та наркомани – ось хто повинен був постати перед масовим глядачем на екрані, замість тих, хто так чи інакше представляли ідею української державності та тих, хто власною кров'ю писали історію українського народу... Я погодився грати. Я мав стати чорно-білою площиною на екрані. Сумбурна ілюзія замість дійсності».¹⁵

Однак перед нами постає важливе питання: чи справді конструкт «Петлюри-ворога» у своїй основі був крос-культурним явищем із кореляційними характеристиками у широких колах радянського суспільства й відповідав більшовицькому культурно-антропологічному образу «чужого»?

Для відповіді на окреслену проблему спробуємо перевірити уявлення про Отамана в трьох культурно-просторових іміджах, а саме:

- опосередкований художній імідж інокультури як соціокультури – не пов'язаний безпосередньо з персональними етноіміджами (художня література);
- напівхудожній імідж, репрезентований у мемуарах і пов'язаний з персональними етноіміджами;
- мононаціональний видовищний імідж кінематографа, як авангардного, так і масового (чим власне і можна вважати фільм «П.К.П.»).

Принагідно зазначимо, що художнє втілення Української революції знайшло своє відображення, зокрема, у художньому тексті-романі «Біла гвардія» М. Булгакова. Російський письменник, хоча й був біографічно пов'язаний з Україною, все ж був «чужим», та й Симон Петлюра для нього теж був чужим. Тому для нас важливо розглянути саме опосередкований художній імідж інокультури з рисами іншої національної й соціальної характеристики. Роман свого часу досить серйозно постраждав від стереотипізації етноімагології тексту. Це стосується, насамперед, іміджу лідерів Української революції. Зокрема, у романі постать Петлюри має реальну біографію, яка подається в гротескно-сатиричній інфернальності.

Булгаков, будучи противником відділення України від Росії, негативно ставився не лише до діяльності, а й до особистості Петлюри. У романі «Біла гвардія» він, серед іншого, іменується «земгусаром» – зневажливим прізвиськом, яким фронтові офіцери називали співробітників Союзу земств та міст, які працювали в тилу постачання військ.

Ймовірно, такому ставленню письменника до Петлюри передувало ознайомлення з нарисом А. Павловича «Петлюра», що з'явився у квітні 1919 р. у ростовському журналі «Донська хвиля». Автор нарису наголошував на неясності минулого свого героя: «... Виховувався, якщо не помиляюся, у семінарії, чи взагалі в якомусь духовному навчальному закладі, потім навчався у Харківському університеті та закінчив освіту, здається, в Австрії».¹⁶

Крім цього, Павлович подав у своєму творі чутки про Петлюру, що широко розповсюдилися і суперечили одна одній: «Петлюра підняв повстання проти гетьмана!» – «Петлюра бунтівник! Петлюра – більшовик!» – «Петлюра у Полтаві, Петлюра у Києві, Петлюра у Фастові». Скрізь він надихає війська, скрізь вимовляє промови. І тим часом ніхто не бачить і не знає Петлюру... Петлюра щось міфічне».¹⁷

Автор нарису визнавав, що якщо настрої петлюрівського війська «все ж таки став хилитися до більшовизму – то стримати цього явища Петлюра при всьому бажанні не міг». Павлович ставився до Головного отамана, який тоді, навесні 1919 р., ще не був повалений, з повагою й без антипатії, вважаючи Петлюру «розумною людиною» та «чесним революціонером», не винним у єврейських погромах, що чинили його солдати, адже Петлюра був не в змозі їх приборкати (єврейські погроми в Україні творили військовослужбовці всіх конфліктуючих армій).

Так само М. Булгаков у «Білій гвардії» дотримується тези про неясність минулого Петлюри і приходиться до однакового з Павловичем висновку: «Ну, так от що я вам скажу: не було. Не було! Не було цього Симона зовсім на світі». Просто міф, породжений в Україні в тумані страшного 18-го року».¹⁸

Петлюра для героїв роману – неіснуючий міф, який поки що не став реальністю. Проте безперечним свідченням діяльності Петлюри в Україні для Булгакова були тисячі загиблих невинних людей, за що письменник покладав відповідальність на Головного отамана. Він вважав Петлюру абсолютним втіленням всього зла, що відбувалося в Україні, і показав це у своєму творі: отаман був наділений схожістю з дияволом, у якого за традицією невизначена зовнішність і здатність водночас перебувати в різних віддалених одне від одного місцях. Впадає в очі, як найменш привабливі герої роману, балансує з контрастом добра і зла, опиняються на боці Петлюри, тоді як монархісти-Турбіни показані автором з найблагороднішого та найкращого боку. Загалом у «Білій гвардії» є чимало епізодів, які демонструють імперську зверхність і ненависть автора до боротьби українців за свою державу.

Сам образ Головного отамана і його прибічників сформувався у романі як абсолютно чужий і ворожий, позаяк петлюрівський рух оцінюється як свідчення військової могутності.

Роздумуючи над репрезентацією образу Петлюри, варто звернутись до автобіографічної книги К. Паустовського «Повесть о жизни» (книга 3 «Начало неведомого столетия», де знаходимо напівхудожній імідж репрезентації. В уяві автора в'їзд Петлюри до Києва на білому коні та картинні гайдамаки нагадують український театр його дитинства. Щодо портрета самого Петлюри, поданого далеким планом з вікна кімнати оповідача, то обличчя запам'ятовується своєю блідістю та втомою, або ж це – риси обличчя актора, стомленого грою у гримі. Без сумніву, професія театрального журналіста наклала відбиток на особистість Петлюри, про що стверджує, зокрема, П. Скоропадський у своїх спогадах. Проте, підкреслюючи ігрову поведінку Петлюри, він жодним чином не ставить під сумнів такі риси його характеру, як щирість і чесність. Паустовський же, відповідно до радянської історіографії, вважав, що українська боротьба за незалежність була поверненням до патріархальності, сама ж характеристика й діяльність Симона Петлюри передана в максимально негативному світлі, що повинно викликати у читача почуття відторгнення: «Петлюра пытался возродить слащавую Украину. Но ничего из этого, конечно, не вышло... Вслед за Петлюрой ехала Директория – расхлябанный неврастеник писатель Винниченко, а за ним – какие-то замшелые и никому не ведомые министры. Так началась в Киеве короткая легкомысленная власть Директории... От правления Петлюры, равно как и от правления гетмана, осталось ощущение полной неуверенности в завтрашнем дне и неясности мысли» [мовою оригіналу].¹⁹

Завершуючи оцінку С. Петлюри, автор стверджував: «У каждого народа есть свои особенности, свои достойные черты. Но люди, захлебывающиеся слюной от умиления перед своим народом и лишённые чувства меры, всегда доводят эти национальные черты до смехотворных размеров, до патоки, до отвращения. Поэтому нет злейших врагов у своего народа, чем квасные патриоты» [мовою оригіналу].²⁰

В культурно-просторовому іміджі (імагології) К. Паустовського є чіткі риси радянського дискурсу, закладеного, зокрема, й у фільмі «П.К.П.». Мобілізований поза власним бажанням до Сердюцької дивізії, автор, незважаючи на сприйняття подій як цілком чужих і ворожих для себе, дає замальовки легендарних українських сучасників, яких йому довелося бачити. Відповідно, авторська оцінка пронизана суб'єктивним впливом радянського дискурсу, де постать С. Петлюри, зрештою, є ворогом не тільки для більшовицької влади, але й для українців.

Як бачимо, імагологічне конструювання образу Симона Петлюри в перші роки становлення СРСР відбувалось відповідно до чіткої більшовицької лінії. Пам'ять/уявлення

про ще живого, а з 1926 р. вбитого Отамана, продовжили формувати уже в класичному імперському стилі пам'яті про гетьмана Івана Мазепу та «мазепинців». Постаць «Петлюри – героя революції» зовсім не підходила більшовикам, тому для зміни культурного дискурсу залучено художній та публіцистичний виміри української радянської культури як одну із найстійкіших форм впливу на масову свідомість.

Сам же масовий радянський кінематограф, щоб вижити, мав бути чітко визначеним щодо ранньорадянських подій та іміджу національних історичних постатей. Радянська історична імагологія мала лише два відтінки щодо інонаціонального Іншого:

по-перше – екзотичний імаго-орієнталізм, зведення масового національного субстрату до зовнішніх етнічних проявів, або ж – формування пантеону «радянських героїв» (згодом це буде продемонстровано на постаті Олександра Невського);

по-друге – якщо це стосувалося небажаних історичних постатей (ворог Петлюра), то цей Інший у радянському світі перетворювався на архаїчного Чужого, тобто ворога, й на таку «постать» чекало два шляхи – тотальне забуття або ж перетворення на загальнонаціонального ворога. Культурний образ Симона Петлюри чекали обидва варіанти.

Кінострічка «П.К.П.» вийшла у рік вбивства Петлюри 1926 р. (крім того, ще до виходу фільму загинув і Григорій Котовський). Смерть Голови Директорії і Головного отамана військ УНР викликала значний резонанс по всій Україні. Для того, щоб уникнути небажаних наслідків, передовсім не допустити перетворення імені Симона Петлюри на символ українських національно-визвольних змагань, радянська влада розгорнула масштабну пропагандистську кампанію із його дискредитації. Петлюра, зображений у стрічці, став ідеальним втіленням більшовицького бачення щодо постаті Головного отамана. «Советам» вдалося у Радянській Україні презентувати Петлюру як одного із ключових ворогів марксизму. У колективній свідомості він отримав стійке місце як зрадник української ідеї у пантеоні антигероїв.

Упродовж десятиліття після більшовицької революції почався новий етап політики влади, коли вже йшлося не так про зміцнення її позицій, як про стирання пам'яті щодо найбільш конкурентних проєктів, зокрема й про Українську революцію. Підтвердженням цього може слугувати листування з приводу картини «П.К.П.» між ЧК та ВКП(б) з лютого 1929 р., в якому йшла мова про те, що представники Повстанського комітету показані як «цілком симпатичні люди», а гасла, під якими виступають петлюрівці, аж надто нагадують більшовицькі. Як уже зазначалось, фільм «П.К.П.» був вилучений із широкого прокату і отримав своє місце у відповідних спецховищах.

Висновки. Ідея стрічки, її основні гасла продовжили існувати в українському суспільстві, як і продовжувала жити їхня подальша репрезентація у культурній творчості. Образ «Петлюра-ворог» і досі не отримав однозначної, виваженої оцінки як серед населення України загалом, так і в середовищі науковців-дослідників. Тотальна заборона історичних досліджень у сукупності з постійною антипропагандою, апогеєм якої стала стрічка «П.К.П.», спробами «стерти революцію» – зумовили сучасні уявлення українців про Петлюру – зрадника, політичної маріонетки, антисеміта. Головний отаман і досі вважається втіленням контраверсійності в культурній пам'яті українців – героєм Української революції, зрадником та прикладом страху більшовиків перед самою згадкою про українські революційні змагання 1917-1921 рр.

¹ *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.* [Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine for 1921], in «Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. 2-е офіц. вид.», Харків, Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921, с. 345.

² Див. посилання URL: <https://vufku.org/found/p-k-p>

³ О. Гнатюк, *За кулісами фільму «ПКП». Боротьба з пам'яттю про Українську революцію на прикладі кінострічки 1926 р.* [Behind the Scenes of the Movie «PKP». The Struggle Against the Memory of the Ukrainian Revolution on the Example of the Film of 1926], in «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)», Київ; Чернігів, Сіверський центр післядипломної освіти, 2017, с. 325.

⁴ Я. Файзулін, *Документи з архівів КГБ розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П.К.П.» – «Піلسудський купив Петлюру»* [Documents from the KGB Archives Reveal the Behind-the-Scenes Secrets of the Propaganda Film «P.K.P.» – «Pilsudski Bought Petliura»], URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/dokumenty-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrov-taemnytsi-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup>

⁵ О. Гнатюк, *За кулісами фільму «ПКП». Боротьба з пам'яттю про Українську революцію на прикладі кінострічки 1926 р.*, с. 352-371.

⁶ О. Гнатюк, *За кулісами фільму «ПКП». Боротьба з пам'яттю про Українську революцію на прикладі кінострічки 1926 р.*, с. 357.

⁷ *Більшовик*, 27 жовтня, 1923, с. 1.

⁸ Ю. Тютюнник, *З поляками проти Вкраїни* [With the Poles Against Ukraine], Харків, Державне видавництво України, 1924, с. 4.

⁹ Ю. Тютюнник, *З поляками проти Вкраїни*, с. 7.

¹⁰ Я. Файзулін, *Документи з архівів КГБ розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П.К.П.» – «Піلسудський купив Петлюру»*, URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/dokumenty-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrov-taemnytsi-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup>

¹¹ Я. Файзулін, *Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника* [Unknown Memoirs of General-Cornet of the UPR Army Yurii Tiutiunnyk], in «Український історичний збірник», 2011, вип. 14, с. 290.

¹² Я. Файзулін, *Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника*, с. 290

¹³ Я. Файзулін, *Документи з архівів КГБ розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П.К.П.» – «Піلسудський купив Петлюру»*, URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/dokumenty-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrov-taemnytsi-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup>

¹⁴ В. Сетар, *П.К.П.* [P.K.P.], in «Кіно», № 8, 1926, с. 15.

¹⁵ Ю. Тютюнник, *З поляками проти Вкраїни*, с. 13.

¹⁶ М. Булгаков, *Белая гвардия; Повести; Рассказы* [White Guard; Narratives; Stories], Москва, АСТ, 2004, с. 245.

¹⁷ М. Булгаков, *Петлюра идет на парад* [Petliura Goes to the Parade], in «Красный журнал для всех», Ленинград, 1924, № 6, июнь.

¹⁸ М. Булгаков, *Конец Петлюры* [The End of Petliura], in «Шквал», Одесса, 1924, № 5, май.

¹⁹ К. Паустовский. *Собрание сочинений: Повесть о жизни: Далекие годы. Беспокойная юность. Начало неведомого века* [Collected Works: A Story of Life: Distant Years. Restless Youth. The Beginning of an Unknown Century], Москва, Художественная литература, 1967, с. 265.

²⁰ К. Паустовский. *Собрание сочинений: Повесть о жизни: Далекие годы. Беспокойная юность. Начало неведомого века*, с. 266.

References

1. Bilshovyk, 27 zhovtnia, 1923, s. 1.
2. M. Bulgakov, Belaia gvardiya; Povesti; Rasskazy [White Guard; Narratives; Stories], Moskva, AST, 2004, s. 245-256.
3. M. Bulgakov, Petliura Idet na Parad [Petliura Goes to the Parade], in «Krasnyi zhurnal dlia vsekh», Leningrad, 1924, № 6, yun.
4. M. Bulgakov, Konets Petliury [The End of Petliura], in «Shkval», Odessa, 1924, № 5, mai.
5. Y. Faizulin, Dokumenty z arkhiviv KHB rozkryvaiut zakadrov taimnytsi filmu-ahitky «P.K.P.» – «Pilsudskiy kupyv Petliuru» [Documents from the KGB Archives Reveal the Behind-the-Scenes

- Secrets of the Propaganda Film «P.K.P» – «Pilsudski Bought Petliura»], URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/dokumenti-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrovi-taemnitsi-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup>
6. Y. Faizulin, Nevidomi spohady heneral-khorunzhoho armii UNR Yuriia Tiutiunnya [Unknown Memoirs of General-Cornet of the UPR Army Yurii Tiutiunnyk], in *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 2011, vyp. 14, s. 290-302.
 7. O. Hnatiuk, Za kulisamy filmu «PKP». Borotba z pamiattiu pro Ukrainsku revoliutsiiu na prykladi kinostrichky 1926 r, in «Revoliutsiia, derzhavnist, natsiia: Ukraina na shliakhu samostverzhennia (1917-1921 rr.)» [Behind the Scenes of the Movie «PKP». The Struggle Against the Memory of the Ukrainian Revolution on the Example of the Film of 1926], Kyiv; Chernihiv, Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, 2017, s. 352-371.
 8. K. Paustovskiy. Sobrane sochynenyi: Povest o zhizni: Dalekie gody. Bepokoinaia yunost. Nachalo nevedomogo veka [Collected Works: A Story of Life: Distant Years. Restless Youth. The Beginning of an Unknown Century], Moskva, Khudozhestvennaia literatura, 1967, s. 265-276.
 9. V. Setar, P.K.P. [P.K.P.], in «Kino», № 8, 1926, c. 15-17.
 10. Y. Tiutiunnyk, Z poliakamy proty Vkrainy [With the Poles Against Ukraine], Kharkiv, Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1924, 192 s.
 11. Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1921 r. [Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine for 1921], in «Rada Narodnykh Komisariv URSR, Narodnyi Komisariat Yustytsii URSR. 2-e ofits. vyd.», Kharkiv, Vyd. Narod. Komisariata Yustytsii, 1921, s. 645.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 87–95
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. № 2. 2021. pp. 87–95
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.87-95>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94(477.85)«1918/1940»

© Олександр Руснак* (Чернівці)

© Василь Томаш** (Чернівці)

РОЗВИТОК ЛІСОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Лісові ресурси Північної Буковини і Хотинщини здавна відігравали важливу роль у житті місцевого населення. Науковці досить багато уваги приділили дослідженню процесу становлення та розвитку лісової галузі регіону від появи перших лісопилень 1786 р. і до Першої світової війни. Однак у працях істориків майже немає згадок про становище лісозаготівельної, лісопильної, меблевої, целюлозно-паперової підгалузей у період між двома світовими війнами, який став новим етапом їх розвитку.

Впродовж 1918–1940 рр. лісова галузь краю займала одне з провідних місць у всій промисловості. Зокрема, за досліджуваний період спостерігалось розширення виробництва і збільшення кількості підприємств (з 32 до 48). Причому це зростання стосувалося лише північнобуковинських повітів – кількість підприємств лісової промисловості на Хотинщині залишилася незмінною.

Після подолання наслідків Першої світової війни, до 1929 р. включно лісова галузь у краї загалом розвивалася успішно. Кількість пилорам зросла вдвічі, порівняно з 1921 р. Але через світову економічну кризу, попит на пиломатеріали і різну продукцію з дерева різко впав, тому вже 1930 р. кількість діючих лісопилок скоротилася втричі. У другій половині 1933 р. ситуація в лісовій промисловості покращилася. Кількість працюючих пилорам почала виходити на докризовий рівень.

До найбільш значущих підприємств лісозаготівельної, лісопильної, меблевої, целюлозно-паперової підгалузей Північної Буковини і Хотинщини, що діяли між двома світовими війнами належали: акціонерне товариство д. деревообробної промисловості «Гьотц», «Форестієра», пилорама Е.Х. Фрідман, Енгель і Гласберг, меблева фабрика «Мураха», «Ніколаус Заячковські і Сини, бондарна фабрика з електричною силою», фабрика з

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2921-3029

e-mail: o.rusnak@chnu.edu.ua

** к.пед.н., асистент кафедри професійної та технологічної освіти і загальної фізики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in Pedagogical Sciences, Assistant Professor, Department of Vocational and Technological Education and General Physics, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-7084-2735-0

e-mail: v.tomash@chnu.edu.ua

виробництва дерев'яних цвяхів «Астра», паперова фабрика «Бідерман і Кіндлер», фабрика шпалер та паперових пакетів «Тапа».

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, міжвоєнний період, лісова промисловість, фабрика, деревообробка.

Oleksandr Rusnak (Chernivtsi)
Vasyl Tomash (Chernivtsi)

DEVELOPMENT OF FOREST INDUSTRY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract. Forest resources of Northern Bukovina and Khotyn County have long played an important role in the life of the local population. During 1918–1940, the forest branch of the region occupied one of the leading positions in all industry. In particular, during the investigated period there was an expansion of production and an increase in the number of enterprises (from 32 to 48).

Among the most important enterprises in the logging, sawmilling, furniture, pulp and paper subsectors of Northern Bukovina and Khotyn region, which operated between the two world wars were: Joint-Stock Company f. Wood Industry «Goetz», «Forestiera», E.H. Friedmann, Engel & Glasberg Sawmill, a furniture factory «Ant», «Nikolaus Zajaczkowski & Sons, Barrels Factory with Electric Power», a factory for the production of wooden nails «Astra», a paper factory «Biedermann and Kindler», Wallpaper and Paper Bags Factory «Тапа» Limited Liability Company in Chernivtsi.

Keywords: Northern Bukovina, Khotyn region, interwar period, forest industry, factory, woodworking.

Formulation of scientific problem and its significance. Forest resources of Northern Bukovina and Khotyn region have long played an important role in the life of the local population. Even today, most of the territories of the area are covered with forests, which can not but affect its economic specialization. But if in the first third of the 19th century the forest was mainly perceived as an «enemy» of the development of arable lands and pastures, which inevitably led to ruthless felling, uprooting or burning of trees, then in the middle of the 19th century the «war» with forests has finally moved to an industrial basis and continues to this day.

Analysis of recent research. Scientists of Chernivtsi University have paid a lot of attention to the study of formation and development of forest industry in the region from the first sawmills appearance in 1786 to World War I. In particular, it is worth noting the collective works «Bukovina: historical essay»¹ and «Khotyn region: Historical essay»². However, they have almost no mentions about the situation of logging, sawmilling, furniture, and pulp and paper industries in the period between the two world wars. Therefore, taking into consideration the actuality of the problem, **the aim of our article** is to study the conditions of forest industry functioning, establishing of the total number and characteristics of production capacity of its individual enterprises, determination of the directions and amounts of wood production in Northern Bukovina and Khotyn region during 1918–1940.

Presenting main material. A kind of starting point of our study became A. Râșcanu's³ work. After all, in details it describes almost all existing enterprises in the forest industry in the early 1920s (is indicated their specialization, current and maximum production capacity, number of workers, management, equipment capacity, is analyzed the current situation and prospects of development). Researchers G. Brânzescu⁴ and I. Roceric⁵ described the peculiarities of industry functioning during the global economic crisis. The then guidebook «Un album al Cernăuțului»⁶ («An album of Chernivtsi») and the reference books «Enciclopedia României: Țara românească»⁷

(«Encyclopedia of Romania: The Romanian Country»), «Dicționarul statistic al Basarabiei»⁸ («Statistical Dictionary of Bessarabia») have also significant historiographical value. They contain brief but useful information about main enterprises of forest industry in the region. Some aspects of the functioning of a number of enterprises were clarified with the help of archival documents from the funds of the State Archives of Chernivtsi Region⁹ and the National Archives of Romania (Suceava Directorate)¹⁰.

Since the end of the 19th – beginning of the 20th century in the territory of Northern Bukovyna, which was apart of the Austro-Hungarian Empire and in the Khotyn County, which belonged to Russia, along with handicrafts, manufacturing began to emerge, on the basis of which the industry of the region was gradually formed.

Unequal natural resources of Northern Bukovyna and Khotyn region, diverse economic policies and legislation (due to their being a part of different states in the past) led to various degrees of development of certain parts in the area at the time of joining the Kingdom of Romania. The highest positions in the development of industry were occupied by the counties of Northern Bukovyna. Although both territories were the agricultural outskirts of two empires, from which raw materials or semi-finished products were exported.

However, World War I interrupted industrialization and destroyed the lion's share of the industrial potential of the area. A new stage in the development of industry in Northern Bukovyna and Khotyn region was the interwar period, which included, firstly, difficult reconstruction processes, which were more or less observed in all existing branches of industry before 1914 and, secondly, the modernization of old and the emergence of new ones¹¹.

From the general tendencies of development practically of all branches of industry of studied territories in 1918–1940 is obvious the cyclical nature of their functioning, which is well traced in the economies of most countries between the two world wars. In Northern Bukovyna and Khotyn region is also clearly observed a period of prosperity in the mid-1920s, followed by difficult years of the Great Depression (late 1920s – first third of the 1930s), a new economic boom, which occurred in 1935–1937 again led to the crisis of the late 1930s.

The forest, food, textile and chemical industries were the most actively developed¹². The vast majority of enterprises were factories. As Romanian laws defined, they included those that employed 20 or more workers and used machine labor with a capacity of 5 hp. Steam, water, wind, gasoline and electric engines were used¹³.

Before proceeding to consider the situation of forest industry in the region after World War I, it should be noted that statistics for 1918–1920 are almost completely absent. After all, the Industrial Inspectorate in Chernivtsi was established only on May 1, 1920¹⁴, and before that there was no body in the General Secretariat of Industry and Trade of Romania that would collect statistics in this area. There was nothing like this in the counties' prefectures. Therefore, only as of 1921 was it possible to collect the necessary data.

Having identified the general tendencies in the industry development of the region, we turn to consider the condition of the forest industry. Unfortunately, it is not always possible to separate from the available materials data that apply only to northern Bukovynian counties. However, the general statistics for the whole of Bukovyna, which are available, are also very revealing. In particular, in the forest sector, in all of Romania it was the most developed in the counties of Bukovyna. Here 50% of the forests belonged to the Religious Fund, 37% to private owners, 12.7% to communities, and 9.3% to the state. As the largest owner of forest lands, the Religious Fund had at its disposal plots in 32 forestries, a large number of well-trained engineering and labor personnel. It provided excellent care and reproduction of forests. In general, it was an example for other owners. It sold wood to both commercial firms and small buyers for various needs¹⁵.

Before World War I, Bukovyna produced 1.6 million cubic metres of forest. A part was sent to Galicia, and the most were processed on site (sawed into boards, shingles). There were also 4

furniture factories, the products of which were practically irrelevant against the background of the general indicators of the forest industry. However, there was no factory for the production of paper and pulp. Thus the forest industry produced mainly semi-finished products¹⁶.

As of 1921, there were 108 factories in the forest industry in Bukovyna with a capacity of 6,006 hp. and a staff of 4,190 people. The cost of production was 265.5 million lei, despite the fact that the industry produced 620 thousand cubic meters of products and worked at half capacity due to difficulties in transporting timber¹⁷. Of the 150 sawmills that existed in woodworking factories before 1914, 75% were operational in 1921 (they were quickly restored). Also during 1918–1922, 25 new sawmills were built¹⁸.

But despite all efforts, the industry as a whole was on the verge of collapse. It was necessary to improve the transport network, purchase additional carriages and establish sales abroad¹⁹. There were problems with cheap lending to forest producers and traders²⁰. Due to the lack of vehicles, the Bukovynians tried to process more wood on site, which caused new problems: the need for expensive foreign equipment for woodworking and qualified specialists, who were in short supply. The fight against competition in the domestic market of finished wood products was also considered important, as imported products were cheaper and had to be stopped. Of all that was required in the early 1920s to improve the functioning of the forest industry, the state reduced only transport costs. In general, taking into account the outlined problems and incomplete reconstruction after the hostilities of 1914–1918, the forest industry worked at 50% of its capacity²¹.

As for the northern counties, in 1921 there were 29 enterprises in this industry. They used equipment with a capacity of 1,665 hp and a staff of 1,039 people. The total value of their products was about 75 million lei, as they also worked on half of their production capacity²². Khotyn County in 1922 had only 3 sawmills²³.

Among the 55 largest woodworking factories in Bukovyna (those, which had the equipment with a capacity more than 15 hp), 20 were in its northern part. In Chernivtsi County: Joint-Stock Company f. Wood Industry «Goetz» (Societatea pe acțiuni p. industria lemnului «Goetz»); Storozhynets County: E.H. Friedmann, Engel & Glasberg Sawmill (E.H. Friedmann, Engel & Glasberg fereastră), Wood Factory Coșciuia (Fabrica de lemn Coșciuia), Timber Factory Budineț (Fabrica de cherestea Budineț), «Rarăul» Sawmill («Rarăul» fereastră), «Romanian Forest» Sawmill («Pădurea Românească» fereastră), Steam Sawmill Rudich Brothers (Ferestreu cu aburi Frații Rudich), Steam Sawmill M. Margulies (Ferestreu cu vapori M. Margulies), Steam Sawmill Achner Brothers (Ferestreu cu aburi Frații Achner), Sawmill Harth, Mechel & Co. (Ferestreu Harth, Mechel & Co.), Brunstein & Jahr Steam Sawmill (Brunstein & Jahr Ferestreu cu aburi), Mendel Gottesmann Sawmill (Mendel Gottesmann fereastră), Steam Sawmill Simon Auslender (Ferestreu cu aburi Simon Auslender), Ana and Ștefania Grigorcea, Sawmill (Ana și Ștefania Grigorcea, fereastră), Mendel Deligdisch, Sawmill (Mendel Deligdisch, fereastră); Vyzhnytsia County: «Forestiera» («Forestiera»), Sawmill Karl Bilgry & Co. (Ferestreul Karl Bilgry & Co.), Sawmill Marcu Fischer (Ferestreul Marcu Fischer), Karl Greif Sawmill (Karl Greif fereastră); and Kitsman County: Eng. Abel & Saul Suchestov, Sawmill (Ing. Abel & Saul Suchestov, fereastră)²⁴.

Inclusively until 1929, the forest industry in the region was generally developing successfully. The number of sawmills has doubled compared to 1921. But due to the global economic crisis, the demand for lumber and various wood products fell sharply, so in 1930 the number of existing sawmills fell by three times. And then, they worked part-time. All warehouses were clogged with lumber as Germany, a major importer of Bukovynian timber, experienced a construction crisis and a large amount of cheap Soviet timber appeared in European markets²⁵.

In the following years, the tendency to reduce sawmills continued, as the price of one cubic meter of forest in 1931 compared to 1914 fell by 2 times, to the crisis in Germany was added to the crisis in Greece. Thus, the traditional European markets for sale of Bukovynian forest were actually lost. Instead, the active search for new markets in 1931 opened the export of boards to

France²⁶. In the second half of 1933 the situation in the forest industry improved²⁷. The number of working sawmills began to reach pre-crisis levels²⁸. And in 1935 all enterprises of the industry worked in full²⁹.

In 1936, things were going well in the forest industry of Northern Bukovina, as well as throughout Romania³⁰. Among the large factories in Storozhynets County, there were 22, and in Chernivtsi County – 4. The main supplier of logs remained the Religious Fund, which began to raise forest prices, which could again lead to lower profitability and reduced woodworking enterprises³¹. This trend persisted until the end of Romanian rule in the region³². In Chernivtsi, the forest industry included a woodworking factory, 6 furniture factories, a wooden barrels factory, 2 wooden nails factories, 2 cardboard factories and 2 factories of various paper products³³. Then in Chernivtsi County there were 4 woodworking factories (2 in Nyzhni Lenkivtsi, 1 in Stara Zhuchka and Adlersberg Brothers Timber Factory (Fabrica de cherestea Frații Adlersberg) in Nepolokivtsi, a box factory in Luzhany, and a cardboard and paper factory in Nyzhni Lenkivtsi³⁴. Storozhynets County had the best indicators in this regard: 25 wood processing factories (3 largest in Storozhynets), a furniture factory in Banyliv and a plywood factory in Krasnoilsk³⁵. Khotyn County had only 3 woodworking factories³⁶.

One of the oldest woodworking factories operating in the region in 1918–1940 was the Joint-Stock Company f. Wood Industry «Goetz». It has operated as P. & C. Goetz & Co (P. & C. Goetz & Co) since the 19th century. At that time, brothers Paul and Carol founded woodworking enterprises in Chernivtsi and Vatra Dornei. Chernivtsi factory had a convenient location on the bank of the Prut (raw materials came from the Cheremosh Valley through the Prut). Their products (mostly timber and boxes) had good reviews not only in the region but also abroad³⁷. In the early 1920s, the company expanded considerably: Chernivtsi factory already included 8 sawmills employing 500 people, and was opened a woodworking factory with 14 sawmills in Galați. In 1924 «Goetz» united with «Romanian Forest» («Foresta Română») society. And in June 1924³⁸ they entered industrial group «Rosenberg» («Rosenberg»)³⁹.

Chernivtsi also housed a central office of Spruce (Molidul) woodworking factory, a company founded by O. Kreindler, M. Kreindler and others, and Regional Bank (Banca regională) in 1920. Spruce sawmills were located in Câmpulung County and had 500 employees⁴⁰.

In the early 1920s, wood processing was carried out by «Bukovina» Joint-Stock Company («Bucovina» Societate pe acțiuni), which had sawmills in Câmpulung and Rădăuți counties, and its administration was located in Chernivtsi. It was one of the most important industrial enterprises not only in the region but in the whole of Romania.

The company was founded by M. cav. de Anhauch⁴¹ in the early 20th century, but Religious Fund also received profits, as «Bukovina» Joint-Stock Company leased its forest lands⁴².

The largest furniture factory of region «Ant» («Furnica») was located in Northern Bukovina. It was founded by M. Schindler and T. Prokopovici in 1919 as a limited liability company⁴³. During 1920, it bought an enterprise that existed before the war and on its basis developed further. Initially, on its equipment (woodworking machines) with a capacity of 33.5 hp 60 people worked⁴⁴. And in 1928 already were 115 hp and 100 employees. Parquet, various types of furniture, windows, doors and various carpentry products were made here. The total cost of products, which were valued for good quality and low price, in 1921 amounted to 2 million lei. «Ant» worked in both domestic and foreign markets, exporting wood products to Germany, Italy and Belgium⁴⁵.

A workshop «Ferdinand Motylewski in Chernivtsi» («Ferdinand Motylewski în Cernăuți»), founded in Chernivtsi in 1892, was one of the enterprises that processed wood in Northern Bukovina. It used a 2 hp engine and had an iron workshop. Carriages, carts for 500 thousand lei per year made 9 workers⁴⁶.

The old traditions of work in the industry, started in 1789, were continued in Romanian times by «Nikolaus Zajacskowski & Sons, Barrels Factory with Electric Power» («Nikolaus Zajacskowski

& Fii, fabric de butoae cu forță electrică»⁴⁷, 50 workers of which produced products for the needs of population of Romania and for export⁴⁸.

In 1926, a factory for the production of wooden nails «Astra» («Astra») was opened in Chernivtsi, which had a steam engine with 10 hp and 10 workers. The following year, after its opening, its income was 1.5 million lei⁴⁹.

Among the enterprises of the paper industry in 1921 in Chernivtsi was Wallpaper and Paper Bags Factory «Тара» Limited Liability Company in Chernivtsi (Fabrica de tapete și pungii de hârtie «Тара» societate cu garanție limitată în Cernăuți), the only one in Bukovyna, which produced wallpapers and paper bags. It has equipment for 5 hp and 17 workers who produced products worth 700 thousand lei a year⁵⁰.

In 1920 a paper factory «Biedermann and Kindler» («Biedermann and Kindler») was established in Chernivtsi, as of 1925, it had electrical equipment with a capacity of 16 hp and more than 50 workers⁵¹.

It should be noted that in almost all villages of the region, located near the forests, the peasants, depending on demand, produced shingles⁵².

Conclusions. Thus, the interwar period became a new stage in the development of industry of Northern Bukovyna and Khotyn region. The functioning of it under the rule of Kingdom of Romania is characterized by cyclical nature, which, despite certain peculiarities, consisted of repeated periods of rising development of almost all industries, which led to decline.

One of the most developed industries was forest one. In particular, after overcoming the consequences of World War I, in it was observed the expanding of production and increasing of enterprises number (for the study period from 32 to 48) related to the timber harvesting and its processing. Moreover, this growth related only to the northern Bukovynian counties – the number of forest enterprises in Khotyn County remained unchanged.

The most important enterprises of the logging, sawmilling, furniture, pulp and paper subsectors of the region, which worked during 1918–1940, included: Joint-Stock Company f. Wood Industry «Goetz», «Forestiera», E.H. Friedmann, Engel & Glasberg Sawmill, furniture factory «Ant», «Nikolaus Zajacskowski & Sons, Barrels Factory with Electric Power», factory for the production of wooden nails «Astra», paper factory «Biedermann and Kindler», Wallpaper and Paper Bags Factory «Тара» Limited Liability Company in Chernivtsi.

¹ Буковина: історичний нарис [Bukovyna: Historical Essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.

² О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан, *Хотинщина: Історичний нарис* [Khotyn Region: Historical Essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, 464 с.

³ A. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial* [Bukovyna from an Industrial Point of View], Cernăuți, Institutul de arte grafice și editura «Glasul Bucovinei», 1922, 139 p.

⁴ G. Brânzescu, *Industria Românească în timpul crizei* [Romanian Industry during the Crisis], in «Aspectele crizei românești în cadrul crizei mondiale. Comunicări făcute la asociația generală a economiștilor din România», București, Tip. «Bucovina» I.E. Torouțiu, 1937, p. 215–258.

⁵ I. Roceric, *Meseriile și mica industrie* [Crafts and Small Industry], in «Aspectele crizei românești în cadrul crizei mondiale. Comunicări făcute la asociația generală a economiștilor din România», București, Tip. «Bucovina» I.E. Torouțiu, 1937, p. 486–554.

⁶ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului* [An Album of Chernivtsi], Cernăuți, Luceafărul, 1928, 224 p.

⁷ *Enciclopedia României: Țara românească*, [Encyclopedia of Romania: The Romanian Country], Vol. 2, 756 p.

⁸ *Dicționarul statistic al Basarabiei* [Statistical Dictionary of Bessarabia], Chișinău, 1923, 670 p.

⁹ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 16 Префектура Кіцманського повіту, оп. 1, *спр. 213 Списки власників промислових підприємств по комунах повіту*, 4 арк; ДАЧО,

ф. 311 Чернівецький окружний інспекторат промисловості, оп. 1, *спр. 29 Статистичні звіти про діяльність трикотажної фабрики «Герман Агатиштейн», панчішної фабрики «Гефнер Ісак» і заводу з виготовлення цвяхів «Астра», 30 арк; ДАЧО, ф. 311 Чернівецький окружний інспекторат промисловості, оп. 1, *спр. 17 Статистичні звіти про діяльність паперової фабрики «Бідерман і Кіндлер» та типографії «Ганиці Ф.» у м. Чернівці за 1925 р.*, 6 арк.*

¹⁰ Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava (ANR.DS), f. 10 Administrația Fondului Bisericesc Ortodox a Bucovinei, inv. 35, d. 29 *Corespondență contract de vânzare cumparare de material lemnos incheiat între Fondul bisericesc și Mechel Fuchs din Storojineț*, 52 p.

¹¹ О. Руснак, *Промисловість Чернівців у 1918-1940 рр.* [Industry of Chernivtsi in 1918–1940], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2010, Вип. 514–515, с. 43.

¹² О. Руснак, *Промисловість Чернівців у 1918-1940 рр.*, с. 43–44.

¹³ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 112.

¹⁴ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 4.

¹⁵ ANR.DS, f. 10 Administrația Fondului Bisericesc Ortodox a Bucovinei, inv. 35, d. 29 *Corespondență contract de vânzare cumparare de material lemnos incheiat între Fondul bisericesc și Mechel Fuchs din Storojineț*, p. 1, 19.

¹⁶ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 18.

¹⁷ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 20.

¹⁸ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 22.

¹⁹ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 23.

²⁰ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 24.

²¹ А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 25.

²² А. Рâșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 26.

²³ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, p. 341, 343; О. Руснак, *Економічний розвиток Хотинщини у міжвоєнний період* [Economic Development of Khotyn Region in the Interwar Period], in «Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.) / Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.)», Хотин, ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013, с. 175.

²⁴ ДАЧО, ф. 16 Префектура Кіцманського повіту, оп. 1, *спр. 213 Списки власників промислових підприємств по комунах повіту*, арк. 3.

²⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930* [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, p. 19.

²⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931* [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, p. 18.

²⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933* [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, p. 20.

²⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 21.

²⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935* [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, p. 25.

³⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936* [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, p. 21.

³¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 22.

³² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938* [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, p. 20.

³³ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 595.

³⁴ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 129.

³⁵ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 425.

³⁶ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 219.

³⁷ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 20.

³⁸ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 21.

³⁹ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 22.

⁴⁰ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 23.

⁴¹ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 8.

⁴² I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 9.

⁴³ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 13.

⁴⁴ A. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 26.

⁴⁵ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 15.

⁴⁶ A. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 28.

⁴⁷ A. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 28.

⁴⁸ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*.

⁴⁹ ДАЧО, ф. 311 Чернівецький окружний інспекторат промисловості, оп. 1, *спр. 29 Статистичні звіти про діяльність трикотажної фабрики «Герман Агатиштейн», панчішної фабрики «Гефнер Ісак» і заводу з виготовлення цвяхів «Астра»*, арк. 9, 18.

⁵⁰ A. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 29.

⁵¹ ДАЧО, ф. 311 Чернівецький окружний інспекторат промисловості, оп. 1, *спр. 17 Статистичні звіти про діяльність паперової фабрики «Бідерман і Кіндлер» та типографії «Ганіцкі Ф.» у м. Чернівці за 1925 р.*, арк. 4.

⁵² A. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 30-31.

References

1. Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava (ANR.DS), f. 10 Administrația Fondului Bisericesc Ortodox a Bucovinei, inv. 35, d. 29 Corespondență contract de vânzare cumparare de material lemnos incheiat între Fondul bisericesc și Mechel Fuchs din Storojineț, 52 p.
2. G. Brânzescu, *Industria Românească în timpul crizei* [Romanian Industry during the Crisis], in «Aspectele crizei românești în cadrul crizei mondiale. Comunicări făcute la asociația generală a economiștilor din România», București, Tip. «Bucovina» I.E. Torouțiu, 1937, p. 215–258.
3. Bukovyna: istorychnyi narys [Bukovyna: Historical Essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
4. DАChO, f. 16 Prefektura Kitsmanskoho povitu, op. 1, spr. 213 Spysky vlasnykiv promyslovykh pidpriemstv po komunakh povitu, 4 ark.
5. DАChO, f. 311 Chernivetskyi okruzhnyi inspektorat promyslovosti, op. 1, spr. 17 Statystychni zvity pro diialnist paperovoi fabryky «Biderman i Kindler» ta typohrafii «Hanitski F.» u m. Chernivtsi za 1925 r., 6 ark.
6. DАChO, f. 311 Chernivetskyi okruzhnyi inspektorat promyslovosti, op. 1, spr. 29 Statystychni zvity pro diialnist trykotazhnoi fabryky «Herman Ahatshtein», panchishnoi fabryky «Hefner Isak» i zavodu z vyhotovlennia tsviakhiv «Astra», 30 ark.
7. Dicționarul statistic al Basarabiei [Statistical Dictionary of Bessarabia], Chișinău, 1923, 670 p.
8. O. Dobrzhanskyi, Yu. Makar, O. Masan, *Khotynshchyna: Istorychnyi narys* [Khotyn Region: Historical Essay], Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2002, 464 s.
9. *Enciclopedia României: Țara românească*, [Encyclopedia of Romania: The Romanian Country], Vol. 2, 756 p.
10. I. Gronich, *Un album al Cernăuțului* [An Album of Chernivtsi], Cernăuți, Luceafărul, 1928, 224 p.

11. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930 [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, 28 p.
12. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931 [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, 32 p.
13. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933 [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitului Silvestru, 1934, 36 p.
14. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935 [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, 45 p.
15. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936 [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, 45 p.
16. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938 [Report on the Progress of Trade and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry in 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, 35 p.
17. A. Râșcanu, Bucovina din punct de vedere industrial [Bukovyna from an Industrial Point of View], Cernăuți, Institutul de arte grafice și editura «Glasul Bucovinei», 1922, 139 p.
18. I. Roceric, Meseriile și mica industrie [Crafts and Small Industry], in «Aspectele crizei românești în cadrul crizei mondiale. Comunicări făcute la asociația generală a economiștilor din România», București, Tip. «Bucovina» I.E. Torouțiu, 1937, p. 486–554.
19. O. Rusnak, Ekonomichnyi rozvytok Khotynshchyny u mizhvoiennyi period [Economic Development of Khotyn Region in the Interwar Period], in «Khotynshchyna u skhidnoevropeiskii istorii (do 340 richnytsi Khotynskoi bytvy 1673 r.) / Mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Khotyn, 8 lystopada 2013 r.)», Khotyn, DIAZ «Khotynska fortetsia», 2013, s. 166–180.
20. O. Rusnak, Promyslovist Chernivtsiv u 1918-1940 rr. [Industry of Chernivtsi in 1918–1940], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh statei. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny», Chernivtsi, Chernivetskyi nats. un-t, 2010, Vyp. 514–515, s. 43–47.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 96–105
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 96–105
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.96-105>
hj.chnu.edu.ua

УДК 37(091) (477.81)«1939/1941»

© Валентина Доброчинська* (Рівне)

РАДЯНІЗАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ РІВНЕНЩИНИ (1939–1941 рр.)

У статті висвітлено радянську практику організації освітнього процесу в Ровенській (тепер Рівненській) області в першій період утвердження та діяльності комуністичної влади на західноукраїнських землях. Проаналізовано реорганізацію початкового, середнього, професійного шкільництва та з'ясовано її особливості в умовах насадження тоталітарного режиму. Простежено створення й роль першого вищого навчального закладу – Ровенського державного вчительського інституту – в підготовці місцевого кадрового потенціалу.

Показано, як в освітній галузі областей Західної України відбувалася уніфікація змісту, завдань і методів навчання згідно із системою, що існувала в УРСР. Обґрунтовано сутність радянського виховання у шкільництві, ключовими засадами якого стали комуністична ідеологія, інтернаціоналізм та атеїзація. Простежено встановлення більшовицького контролю в навчальних закладах і наведено конкретні приклади карально-репресивних дій щодо вчителів.

Досліджено мережу загальноосвітніх, професійних і вищих навчальних закладів у Ровенській області. На прикладі ровенських шкіл проаналізовано їхню структуру за національною ознакою й доведено кількісне зростання російськомовних навчальних закладів у міському середовищі на противагу декларованій українізації.

Ключові слова: Західна Україна, Ровенська область, радянська освіта, навчальний заклад, вчитель, учень.

Valentyna Dobrochynska (Rivne)

SOVIETIZATION IN THE EDUCATIONAL SPACE OF THE RIVNE REGION (1939–1941)

Abstract. The article is devoted to the transformation of the education system in the western Ukrainian lands after the fall of Polish statehood in 1939 and their annexation to Soviet Ukraine. On the example of one of the six new administrative-territorial entities – the Rivne region, the Sovietization of education: the creation of a network of secondary and vocational schools, Ukrainization, the elimination of illiteracy, and the development of communist ideology was studied.

Unification of the educational process in the western regions of Ukraine following the current in the USSR and the quantitative growth of schools required the training of teachers with

* к.і.н., доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Rivne State Humanities University.

orcid.org/0000-0002-6625-5108

e-mail: dobrochynskav@gmail.com

established Marxist-Leninist worldviews. To provide educational institutions with skilled workers, the Soviet leadership has created three pedagogical schools in the Rivne region – in Ostroh, Dubrovysia, Derman; the first higher educational institution – Rovno State Teachers' Institute; Rovno Institute for Teacher Training for retraining local staff, as well as has organized the arrival of teachers from the central and eastern regions of Soviet Ukraine.

The atmosphere of Soviet everyday life, the working conditions of teachers during the years of the totalitarian regime are highlighted, the specific examples of punitive and repressive actions against teachers and students are shown. Educational work was an important component of the educational process in educational institutions, which was based on political and ideological principles, the core of which was the formation of communist beliefs, internationalism, atheism, and militarism in students.

During the first period of Sovietization, education was reorganized, the number of schools and students in the cities and villages of the Rivne region increased. The structure of the general educational institutions of Rivne, which took into account the national composition of student youth, was analyzed, and therefore most subjects were taught in the native language. Attention is drawn to the assimilation policy of the Soviet government, which instilled the Russian language in urban schools, while the declared Ukrainization concerned more rural schools in Ukraine.

Keywords: *Western Ukraine, Rivne region, Sovietization, education, educational institution, teacher, student.*

Друга світова війна, розв'язана 1 вересня 1939 р. нападом нацистської Німеччини на Польщу, спричинила геополітичні зміни у Європі. Вже 17 вересня частини Червоної армії вступили на територію Західної України, яка майже двадцять років перебувала у складі Другої Речі Посполитої. Нова влада з перших днів почала втілювати в західних областях України стратегію соціалістичного будівництва, котра була апробована в УСРР/УРСР. Поряд із політичними та економічними перетвореннями комуністичне керівництво значну увагу зосередило на культурі, зокрема важливій її складовій – освіті, яка мала відповідати радянським стандартам і виховати нового громадянина зі стійкими ідеологічними переконаннями.

В українській історіографії є чимало праць, присвячених висвітленню зміни політичного режиму в Західній Україні 1939 р., серед яких варто згадати монографії В. Барана і В. Токарського¹, М. Кучерепа², М. Литвина і К. Науменка³. Проблема трансформації освіти на Рівненщині, яка в адміністративно-територіальному вимірі складала одну із шести західних областей, не була об'єктом наукового пошуку. Окремі питання розвитку освіти в Рівненській області висвітлені в роботах авторки⁴.

Мета статті – комплексно дослідити реорганізацію польської системи освіти й запровадження радянської освітньої моделі на Рівненщині. Для її досягнення потрібно розв'язати такі завдання: проаналізувати розвиток загальноосвітнього та професійного шкільництва; з'ясувати зміни в навчальному та виховному процесі; дослідити структуру навчальних закладів Ровно; показати російську асиміляційну політику на прикладі міських шкіл; обґрунтувати особливості радянської освіти.

Місцеве населення Рівненщини неоднозначно зустріло прихід «червоних визволителів», особливо стримано й насторожено до них ставилася інтелігенція. Зміну політичного режиму відтворила в спогадах Наталя Ішук (рідна племінниця першого міністра закордонних справ УНР О. Шультіна): «Пам'ятаю день у вересні 1939 року в Рівному на Волині. Тоді ми побачили через вікно, як проходить якесь військо у зношених шинелях, понуре і мовчазне... Впродовж неповних трьох тижнів вивезено з Рівного усе з склепів на схід у тягарових автах. Пригадую розбиті великі вітрини, де був склеп з чеським взуттям, а також розбиту елегантну цукерню з різнобарвною халвою, у приміщенні із дзеркалами і круглими столиками для

гостей. ... Життя було сірим і мовчазним. У місті відбувалися мітинги партійців, на які мушили йти всі. Коли згадувалося ім'я Сталіна, всі мушили плескати в долоні»⁵.

Трансформація освіти відбувалася згідно з партійно-більшовицькими директивами. Зокрема, у доповідній записці Наркомату освіти УРСР ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 30 вересня проаналізовано польське шкільництво міжвоєнного періоду й обґрунтовані етапи його реорганізації у Західній Україні. Зокрема, запроваджувалася єдина система шкільної освіти: початкові школи з 4-річним навчанням; неповні середні школи з 7-річним навчанням (1–7 класи) та середні школи (1–10) з 10-річним навчанням. Професійні школи перетворювали на технікуми, а однорічні навчальні заклади – на школи ФЗУ (фабрично-заводського учнівства). Педагогічні семінарії реорганізовували в педшколи, а окремі навіть у педагогічні інститути. Найбільшим соціалістичним здобутком було те, що навчання ставало безплатним і обов'язковим⁶.

На Рівненщині (з 4 грудня 1939 р. – Ровенська область) партійне керівництво запустило потужну пропагандистську кампанію, спрямовану на утвердження більшовицької політичної свідомості, водночас намагаючись прибрати все, що нагадувало польську державу. Приміром, радянська влада через обласний відділ освіти зобов'язала керівників усіх шкіл зняти польські вивіски та державну символіку. Що ж стосується шкільного одягу учнів міських гімназій, то його дозволили носити, але без знаків розрізнення номера навчального закладу на рукавах, а гудзики з польським гербом мали замінити на інші. Першим радянським святкуванням стала демонстрація з відзначення 7 листопада 22-ї річниці так званої «Великої жовтневої соціалістичної революції», що відбувалася за звичним сценарієм, до якого залучали й учнівську молодь⁷.

Ідеологічному вишколу підлягали всі, починаючи з адміністрації навчальних закладів і закінчуючи батьками учнів. У жовтні 1939 р. директори шкіл переглянули радянську кінострічку «Молоді капітани», а 5 грудня – в день ухвалення сталінської конституції, вчителі проводили тематичні виховні бесіди з учнями та їхніми батьками. У навчальному процесі відбувалися кардинальні зміни: з'явилися нові предмети та термінологія (урок замість лекція, завпед та ін.); змінилася система оцінювання; скасовувалося викладання релігійних дисциплін. Наприкінці листопада припинили викладання історії Польщі, географії Польщі, філософії, логіки, психології, польської мови як іноземної та латинської мови⁸.

Ще одним нововведенням стало запровадження атеїстичного виховання, що непросто давалося як місцевим учителям, так і учням, котрі виховувалися в сім'ях, де панували глибокі релігійні традиції, незалежно від віросповідання. На уроках української мови, природознавства та географії вчителі шукали слушні моменти для проведення антирелігійного виховання, а задля отримання належного результату атеїзації вчителі на батьківських зборах одночасно мали проводити відповідні бесіди з батьками учнів⁹. Процес атеїзації промовисто описала вчителька рівненської української школи № 1 Надія Ішук: «Політичний нагляд над учнями мала так звана «комсорг», яка підслухувала розмови та доносила. Коли учні перед Різдвом заспівали колядку, то вона кинулась до них і почала допитуватись, хто почав та хто співав. До одного учня причепились, що він обвів олівцем дні Великодня у своєму кишеньковому календарі. На перший день Великодня всіх учнів і вчителів відправили на «суботник» чистити якісь брудні вулиці. До кожного з нас, старих вчителів, були приставлені приїжджі учні (діти присланих партійних), які мали за нами слідити і на нас доносити»¹⁰.

У 1939/40 н. р. у Ровенській області (станом на 1 січня 1940 р. 29 районів і обласний центр м. Ровно) реорганізували 1115 шкіл (817 початкових, 256 семирічних, 42 середні). Українською мовою школярі навчалися у 935 закладах, переважно сільських. Динамічний розвиток навчальних закладів на Рівненщині впродовж 1938–1941 рр. показано у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість шкіл і учнів на Рівненщині за польської та радянської влади

Школи	1938/39	1939/40	1940/41
Початкові	706	817	818
Семирічні	234	256	289
Середні	17	42	55
Разом шкіл	957	1115	1162
Учні	133 879	172 427	190 914

Джерело: ДАРО, ф. 400, оп. 1, спр. 2, арк. 46¹¹; ф. Р-2, оп. 2, спр. 3а, арк.¹²

На потреби освіти в Рівненській області 1940 р. збільшили фінансування до 46925,5 тис. крб, що в 15 разів більше від попереднього року, а це дало змогу не лише реорганізувати, а й відкрити нові навчальні заклади. У 1940/41 н. р. функціонувало 1162 школи, а професійним навичкам навчали в 16 закладах: інституті удосконалення кваліфікації учителів, учительському інституті, трьох педагогічних школах/училищах, трьох спецшколах, трьох технікумах, двох школах ФЗУ/ФЗО, двох музичних школах та одній фельдшерсько-акушерській школі¹³.

Зростання мережі шкіл потребувало збільшення кількості педагогічних працівників. У перші місяці нестачу кадрів вирішували за допомогою вчителів із центральних та східних областей. Приміром, для підготовки учителів 1–4 класів для західних областей України відкрили курси при Київському міському відділі народної освіти¹⁴. Приїжджі вчителі потребували облаштування побуту, а це обтяжувало місцеву владу. Для них окремі кімнати в сільських школах переобладнували під квартири. Приміром, у Рівненському районі в с. Колоденка у невеликій неповній середній школі обладнали дві вчительські квартири з кухнею¹⁵.

На початку січня 1940 р. в Рівненській області працювало 3388 учителів (2450 осіб у початковій школі (1–4 класи) та 938 учителів 5–10 класів)¹⁶. Водночас в області розгорнули широкомасштабну кампанію поширення освіти серед дорослих, адже станом на 1 січня 1940 р. зареєстрували 141 236 осіб неписьменних і 87 827 осіб малописьменних. Для цієї категорії населення організували 540 шкіл (навчалось 30 484 особи) з ліквідації неписьменності та 390 шкіл (18 828 осіб) із ліквідації малописьменності. Згодом додатково відкрили ще 39 вечірніх неповносередніх і три середні школи для дорослих, де навчалось 1874 особи. Для дошкільнят на Рівненщині створили 20 садочків, де було 1200 дітей і 60 працівників дошкільних установ. У 1940/41 н. р. потрібно було додатково залучити до педагогічної праці 1600 учителів. Для розв'язання проблем із кадрами організували місцеві п'ятимісячні вчительські курси¹⁷.

У Рівненській області відкрили три середні професійні педагогічні школи: в Острозі, Домбровиці (нині Дубровиця) та Дермані. Однією з перших підготовку радянських учителів розпочала Острозька педагогічна школа в 1939 р., яку створили на базі польського педагогічного ліцею, що значно прискорило її діяльність за радянським взірцем. Перший випуск 46 осіб в Острозькій педагогічній школі відбувся уже наступного року¹⁸.

Першим вищим педагогічним навчальним закладом став Рівненський державний учительський інститут, організований 1940 р. в просторому цегляному п'ятиповерховому приміщенні, зведеному 1936 р. для польської державної гімназії. Тут розмістилося три факультети: фізико-математичний, мовно-літературний (українське й російське відділення) та історичний. Вступити до вишу могли громадяни СРСР віком від 17 до 40 років¹⁹. Першого року тут навчалось 210 студентів²⁰.

Для перепідготовки місцевих педагогів наказом обласного відділу народної освіти від 21 лютого 1940 р. створили педагогічний кабінет, а 9 лютого згідно з наказом народного комісара освіти УРСР «Про організацію обласних інститутів удосконалення вчителів» перейменували в Ровенський інститут удосконалення вчителів. Окремого приміщення заклад не мав і до червня 1941 р. розміщувався в будівлі обласного відділу освіти²¹.

Середнє шкільництво за польської влади зосереджене було лише в містах, така ж ситуація збереглася і в перші роки радянської влади. Розглянемо освітній простір обласного центру – Ровно. В 1939/40 н. р. тут функціонувало 17 реорганізованих навчальних закладів, інформацію про які подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Школи м. Ровно станом на 1 січня 1940 р.

№ школи	Назва вулиці, будинок	Мова навчання	Кількість учнів	Кількість учителів	Прізвище директора (ініціали не вказані)
СШ 1	Свердлова, 7	українська	1100	33	Бібко
2	Дубецького, 4	російська	679	28	Гориславець
3	Сенкевича, 13	російська	251	17	Попов
4	Сталіна, 30	російська	902	35	Безпалько
5	Червоної армії, 30	єврейська	668	30	Бритва
6	Східна, 21	польська	780	39	Євдокименко
НСШ 7	Соборна, 5	польська	462	21	Саутер
8	Золота, 11	єврейська	462	15	Спектор
9	Домбровського, 34	єврейська	934	31	Фенстер
10	Ожешкової	українська	326	9	Москалець
11	Леніна, 77	(нерозбірливо)	377	15	Денисюк
12	Крива, 20 а	польська	431	16	Гоффман
13	Підгорна, 3	єврейська	535	15	Камерман
15	Легіонів, 3	єврейська	332	14	Меламед
16	Скорупки, 11	польська	723	25	Пехович
17	(адреса не вказана)	чеська	52	4	Лешнер
Початкова 14	(адреса не вказана)	польська	166	10	Домбровський
Всього			9180	357	

Джерело: ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, спр. 62, арк. 23.²²

Наступного 1940/41 н. р. в Рівному працювало вже 15 шкіл без відокремлених початкових (із них – 6 середніх, решта неповні середні). За національною структурою – дві українські, три російські (усі середні), чотири єврейські, п'ять польських і одна чеська. Звітна документація за третю чверть навчального року висвітлює стан шкільництва щодо освітнього цензу педагогів, кількості учнів та їх забезпечення навчальними матеріалами. З огляду на це ми бачимо, що професійний рівень педагогів був невисокий. Серед учителів початкових класів педагогічну освіту мали 87 осіб, 10 – середню, 10 – незакінчену середню, 6 – вищу, 3 – неповну вищу. У вчителів 5–7 класів вища освіта була в 49 осіб, у 34-х – незакінчена вища, у 2-х – середня педагогічна, в 9-ти – середня. У 8–10 класах працювало

48 осіб з вищою та 6 осіб із неповною вищою освітою. Загалом освіту здобував 7371 учень, однак через хвороби і відсутність взуття відвідуваність становила 89 %. Шкільним приладдям школи забезпечили в повному обсязі, однак підручників не вистачало. Російські та єврейські школи забезпечувались підручниками рідною мовою, хоча єврейських букварів отримали лише 9, тоді як підручників з історії народів СРСР – 335²³.

Реорганізація навчання в єврейській гімназії «Тарбут», за словами колишньої її учениці Хаї Мусман, відбувалася так: «Наша гімназія була перейменована в «єврейську школу № 5». Питання про те, якою мовою будуть вестися заняття, вирішувалося на загальних зборах батьків. Враховуючи, що учні не знали російської мови і навіть російського алфавіту, батьки вирішили, що навчання мало відбуватись мовою ідиш. За винятком викладачів російської та української мов, решта вчителів залишились ті самі. Рівень викладання був дуже високий, і вимогливість з боку педагогів не знизилась. Новий директор Бритва, що змінив Райза, і вчителька російської мови, а також піонервожата, які усі приїхали з СРСР, різко відрізнялись від наших викладачів за рівнем культури і знань. Одного разу мені довелося спостерігати, як піонервожата прочищала ніс без допомоги носовичка, притуляючи палець до кожної ніздрі по черзі. Такого дикунства я ніколи раніше не зустрічала»²⁴.

Партійне керівництво навесні 1940/41 н. р. перед школами ставило три ключові завдання: боротьба за загальнообов'язкове навчання (у першому півріччі 1083 учні зовсім не відвідували школу, загальна відвідуваність становила 93 %); боротьба за 100 % успішність та наведення «справжнього більшовицького порядку»²⁵.

Міський відділ освіти особливо ретельно перевіряв середню українську школу № 1 (реорганізовану Рівненську українську приватну гімназію), котра у міжвоєнні роки була однією із найкращих за якісним фаховим складом у Волинському воєводстві. Радянські шкільні інспектори виокремлювали ряд «недоліків», на які вчителі повинні були передусім звернути увагу. Серед них: неналежна політико-ідеологічна робота; ігнорування п'ятибальної системи оцінювання (учителі послуговувалися старою системою оцінювання – задовільно, добре, дуже добре); активізація роботи класних керівників з батьками; посилення антирелігійної роботи. В школі запроваджувалися соціалістичні змагання між учителями, класами та учнями, діяла піонерська (240) та комсомольська (40 осіб, із яких 25 приїжджі) організації. Показовим став контроль шкільної адміністрації, яку зобов'язали влаштовувати щоденні перевірки відвідування учнями уроків, зошитів, щоденників, класних журналів, підготовку учителя до уроку, щоденні плани вчителів. Директор і завпед кожного дня відвідували не менше ніж два уроки, із письмовим їх аналізом, щоб домогтися «вірного комуністичного виховання»²⁶.

Повсякдення педагогів української школи відтворила Н. Іщук: «Формальних вимог до вчителів було сила: треба було писати плани і на чверть року, і на кожний тиждень, і на кожний день. Це, розуміється, було зовсім зайвим, а забирало багато часу. Я, маючи щодня 6 годин лекцій, окрім цих планів, розуміється, як завжди, мусила поправляти всі контрольні. До тої степені не ставало мені часу, що часом і три доби не лягала спати і на хвилину. ... До того час переставлено на дві години раніше і до школи ішли як ще було зовсім темно. За спізнення на кілька хвилин учитель міг потрапити в тюрму. Колись у нас звичайно і так ніхто з учителів не спізнювався, але коли це трапилось, то ніхто на це не звертав уваги. Жити і працювати було неймовірно тяжко»²⁷.

За порушення трудової дисципліни вчителем, наприклад, запізнення на урок, карали доганою або усним попередженням, однак у більшості випадків запроваджували матеріальні стягнення. У школах завели журнали, де фіксували робочі години. Контролювала учителів шкільна адміністрація – директор і завуч (завпед), у яких не могли бути одночасно уроки, бо саме вони пильнували учнів і вчителів. Приміром, коли вчителька української мови СШ № 4 Е. Луцик запізнилася на урок, то з неї в судовому порядку стягнули 25 %

заробітної плати та призначили 3 місяці примусових робіт. За 14 запізньень учитель цієї ж школи Блажко отримав судовий вирок – 6 місяців примусових робіт із вирахуванням 25 % зарплати до державного бюджету. Окремі директори, зокрема чех В. Лешнер, приховували від інспекторів запізнення, що пізніше зазначили у його характеристиці: «Лешнер має свої педагогічні принципи і не можна його переконати, що вже час помиритися з фактами і вимогами радянської педагогіки»²⁸.

Заробітну платню нараховували згідно з новою тарифікацією. Працю в дореволюційний час на посадах класних наглядців та викладання предметів із релігійних дисциплін до педагогічного стажу не зараховували. Найвища тарифікація – 400 крб – була у викладачів російської мови²⁹. На прикладі неповної середньої школи № 16 ми проаналізували заробітну плату вчителів за березень 1940 р., яку нараховували згідно з тарифною ставкою, педагогічним стажем і дипломом про освіту. Найменша платня серед 12 вчителів становила 316 крб 25 коп., а найбільшу – 475 крб – отримував учитель російської мови І. Ковальчук (21 рік стажу, учительський інститут) та 484 крб – учителька іноземної мови Е. Дембська (27 років стажу, учительська семінарія). Вирахували прибутковий податок і культурний збір³⁰.

Пропагування мілітаризму в тоталітарному суспільстві не оминуло й навчальних закладів, бо молоде покоління готували до боротьби з ворогами СРСР. У 1940 р. в школах вводили військово-фізкультурну підготовку, щоб розвивати фізичну витривалість та військові навички. Задля посилення готовності до оборони країни в школах Рівно створили гуртки ТСОВІАХІМу (військова повітряна оборона), Червоного Хреста та гурток з вивчення гвинтівки й гранат. Учні, прослухавши теоретичний курс, закріплювали військові практичні навички й отримували спеціальну розпізнавальну символіку – значки ГСО («Готовий до санітарної оборони»), БГСО («Будь готовий до санітарної оборони») та ППХО («Протиповітряна хімічна оборона»). Такі гуртки створювали чи не в кожній школі, зокрема школа № 4 звітувала про п'ятимісячну підготовку учнів та отримання ними 120 значків ГСО першого ступеня і 28 – другого. Загалом у школі після відповідного навчання стали членами ТСОВІАХІМу 220 учнів³¹.

Отже, внаслідок короткочасного більшовицького панування в освітньому просторі Рівненщини закладалися підвалини радянської школи, яка формувала нове покоління з комуністичною ідеологією, готове реалізовувати партійно-державні проєкти. В освітньому процесі радянська влада покладала на вчителя завдання передати основи знань й виховати громадянина СРСР. У тоталітарному суспільстві педагоги змушені були транслювати комуністичні переконання як у школі, так і в позашкільному житті. Особливістю цього періоду є те, що трансформована за радянським взірцем система освіти в містах зберегла структуру навчальних закладів за національною ознакою, але з новим змістовим наповненням. Чітко простежується асиміляційний вплив, що проявився у збільшенні російських середніх шкіл у міському середовищі на протигагу декларованій українізації.

¹ В. Баран, В. Токарський, *«Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* [«Zachistka»: Political Repressions in the Western Regions of Ukraine in 1939–1941], Львів, 2014, 455 с.

² М. Кучерепа, *Історія Волині: 1939–1941 рр.: навч. посіб.* [History of Volhynia: 1939–1941: Textbook], Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2006, 456 с.

³ М. Литвин, К. Науменко, *Сталін і Західна Україна. 1939–1941* [Stalin and Western Ukraine. 1939–1941], Київ, 2010, 80 с.

⁴ В. Добровичинська, В. Яковенко, *Педагогічні училища (1939–1980-і рр.)* [Pedagogical Schools (1939–1980)], in «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи

розвитку. Рівненська область», Київ, Знання України, 2010, с. 181–199; В. Доброчинська, *Періодичні видання Волинської та Ровенської областей (1939–1941) як джерело до вивчення трансформації освіти* [Periodicals of Volyn and Rovno Regions (1939–1941) as a Source to Studying the Transformation of Education], in «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія», Чернівці, Чернів. ун-т, 2020, № 1, с. 97–103; В. Доброчинська, *Радянська практика професійної підготовки вчителя в Острозькому педагогічному училищі (1939–1941, 1944–1956 рр.)* [Soviet Practice of Teacher Training in the Ostroh Pedagogical School (1939–1941, 1944–1956)], in «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»». Серія «Історичні науки», Острог, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020, Вип. 30, с. 36–41.

⁵ *Спогади Наталії Ішук (Пазуняк)* [Memories of Natalia Ishchuk (Pazuniak)], матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Ішук-Варварів (США), надані авторці.

⁶ *Культурне життя в Україні. Західні землі* [Cultural Life in Ukraine. Western Lands], Документи й матеріали, т. 1 (1939–1953), Київ, Наукова думка, с. 52–56.

⁷ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-2, оп. 2, *спр. 3 Копії указів про організацію навчально-виховної роботи у школах області*, арк. 2, 8.

⁸ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 3 Копії указів про організацію навчально-виховної роботи у школах області*, арк. 17.

⁹ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 12 Програмні матеріали по предметах*, арк. 10.

¹⁰ Н. Шульгина-Ішук, *Про українську гімназію в Рівному на Волині* [About the Ukrainian Gymnasium in Rivne in Volyn], матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Ішук-Варварів (США), надані авторці.

¹¹ ДАРО, ф. 400, оп. 1, *спр. 2 Протокол I-ї обласної партійної конференції (23–25 квітня 194 р.)*, арк. 46.

¹² ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 3а Доповідна про стан народної освіти в Ровенській області*, арк. 1–2.

¹³ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 3а Доповідна про стан народної освіти в Ровенській області*, арк. 2.

¹⁴ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 2*, арк. 23.

¹⁵ ДАРО, ф. Р-329, оп. 1, *спр. 1б*, арк. 10, 13.

¹⁶ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 62 Відомості про реорганізацію шкіл Ровенської області 1940 р.*, арк. 28.

¹⁷ ДАРО, ф. 400, оп. 1, *спр. 2 Протокол I-ї обласної партійної конференції (23–25 квітня 194 р.)*, арк. 47–48.

¹⁸ В. Доброчинська, *Радянська практика професійної підготовки вчителя в Острозькому педагогічному училищі (1939–1941, 1944–1956 рр.)*, с. 38.

¹⁹ О. Прищепа, *Вчительський (педагогічний) інститут (1940–1960-і рр.)* [Teacher's (Pedagogical) Institute (1940–1960)], in «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область», Київ, Знання України, 2010, с. 208–209.

²⁰ ДАРО, ф. 400, оп. 1, *спр. 2 Протокол I-ї обласної партійної конференції (23–25 квітня 194 р.)*, арк. 46.

²¹ Т. Гавлітіна, *Рівненський інститут удосконалення вчителів (1940–1980-і рр.)* [Rivne Institute for Teacher Training (1940–1980)], in «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область», Київ, Знання України, 2010, с. 199.

²² ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 62 Відомості про реорганізацію шкіл Ровенської області 1940 р.*, арк. 23.

²³ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 42 Звіти про роботу шкіл м. Ровно (1940–1941 рр.)*, арк. 1, 6, 15, 19, 24.

²⁴ Х. Мусман, *Місто моє розстріляне* [My Shot City], Рівне, Волинські обереги, 2019, с. 86–87.

²⁵ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 28 План роботи шкільного сектора Ровенського обласного відділу народної освіти (1940–1941 рр.)*, арк. 18.

²⁶ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 125 Акт обстеження української середньої школи м. Ровно*, арк. 2, 4, 8, 23, 24, 28, 29, 31.

²⁷ Н. Шульгина-Ішук, *Про українську гімназію в Рівному на Волині*.

²⁸ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 42 Звіти про роботу шкіл м. Ровно (1940–1941 рр.)*, арк. 16, 33–35.

²⁹ ДАРО, ф. Р-2, оп. 2, *спр. 16 Постанови та інструкції Ради народних комісарів УРСР, народного комісаріату освіти УРСР про підвищення заробітної плати учителям і інші питання за 1940 р.*, арк. 1, 4.

³⁰ ДАРО, ф. Р-329, оп. 2, *спр. 3 Відомості на видачу заробітної плати учителям м. Ровно*, арк. 34.

³¹ В. Добровичинська, *Періодичні видання Волинської та Ровенської областей (1939–1941) як джерело до вивчення трансформації освіти*, с. 101.

References

1. V. Baran, V. Tokarskyi, «Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. [«Zachistka»: Political Repressions in the Western Regions of Ukraine in 1939–1941], Lviv, 2014, 455 s.
2. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO), f. R-2, op. 2, spr. 3 Kopii ukaziv pro orhanizatsiiu navchalno-vykhovnoi roboty u shkolakh oblasti, 45.
3. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 2, 23 ark.
4. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 3a Dopovidna pro stan narodnoi osvity v Rovenskii oblasti, 51 ark.
5. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 12 Prohramni materialy po predmetakh, 67 ark.
6. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 16 Postanovy ta instruksii Rady narodnykh komisariv URSR, narodnoho komisariatu osvity URSR pro pidvyshchennia zarobitnoi platy uchyteliam i inshi pytannia za 1940 r., 58 ark.
7. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 28 Plan roboty shkilnoho sektora Rovenskoho oblasnoho viddilu narodnoi osvity (1940–1941 rr.), 74 ark.
8. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 42 Zvity pro robotu shkil m. Rovno (1940–1941 rr.), 57 ark.
9. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 62 Vidomosti pro reorhanizatsiiu shkil Rovenskoï oblasti 1940 r., 30 ark.
10. DARO, f. R-2, op. 2, spr. 125 Akt obstezhennia ukraïnskoï serednoi shkoly m. Rovno, 31 ark.
11. DARO, f. R-329, op. 1, spr. 16, 58 ark.
12. DARO, f. R-329, op. 2, spr. 3 Vidomosti na vydachu zarobitnoi platy uchyteliam m. Rovno, 53 ark.
13. DARO, f. 400, op. 1, spr. 2 Protokol I-yi oblasnoi partiinoï konferentsii (23–25 kvitnia 194 r.), 104 ark.
14. V. Dobrochynska, Periodychni vydannia Volynskoi ta Rovenskoï oblasti (1939–1941) yak dzherelo do vyvchennia transformatsii osvity [Periodicals of Volyn and Rovno Regions (1939–1941) as a Source to Studying the Transformation of Education], in «Naukovyi visnyk Chernivetsoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istorii», Chernivtsi, Cherniv. un-t, 2020, № 1, s. 97–103.
15. V. Dobrochynska, Radianska praktyka profesiinoï pidgotovky vchytelia v Ostrozkomu pedahohichnomu uchylyshchi (1939–1941, 1944–1956 rr.) [Soviet Practice of Teacher Training in the Ostroh Pedagogical School (1939–1941, 1944–1956)], in «Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»». Serii «Istorychni nauky», Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2020, Vyp. 30, s. 36–41.
16. V. Dobrochynska, V. Yakovenko, Pedahohichni uchylyshcha (1939–1980-i rr.) [Pedagogical Schools (1939–1980)], in «Vyscha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Rivnenska oblast», Kyiv, Znannia Ukrainy, 2010, s. 181–199.
17. T. Havlitina, Rivnenskyi instytut udoskonalennia vchyteliv (1940–1980-i rr.) [Rivne Institute for Teacher Training (1940–1980)], in «Vyscha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Rivnenska oblast», Kyiv, Znannia Ukrainy, 2010, s. 199–202.
18. M. Kuchepa, Istorii Volyni: 1939–1941 rr.: navch. posib. [History of Volhynia: 1939–1941: Textbook], Lutsk, Volynska oblasna drukarnia, 2006, 456 s.
19. Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli [Cultural Life in Ukraine. Western Lands], Dokumenty y materialy, t. 1 (1939–1953), Kyiv, Naukova dumka, 747 s.

20. М. Lytvyn, К. Naumenko, Stalin i Zakhidna Ukraina. 1939–1941 [Stalin and Western Ukraine. 1939–1941], Kyiv, 2010, 80 s.
21. Kh. Musman, Misto moie rozstriliane [My Shot City], Rivne, Volynski oberehy, 2019, 130 s.
22. О. Pryshchepa, Vchytelskyi (pedahohichniy) instytut (1940–1960-i rr.) [Teachers (Pedagogical) Institute (1940–1960)], in «Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Rivnenska oblast», Kyiv, Znannia Ukrainy, 2010, s. 203–228.
23. N. Shulhyna-Ishchuk, Pro ukrainsku himnaziuu v Rivnomu na Volyni [About the Ukrainian Gymnasium in Rivne in Volyn], materialy pryvatnoho arkhivu Dory Vynnytskoi i Marii Ishchuk-Varvariv (SShA), nadani avtorski.
24. Spohady Natalii Ishchuk (Pazuniak) [Memories of Natalia Ishchuk (Pazuniak)], materialy pryvatnoho arkhivu Dory Vynnytskoi i Marii Ishchuk-Varvariv (SShA), nadani avtorski.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 106–112
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 106–112
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.106-112>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.8):338.43.025.26

© Степан Борчук* (Івано-Франківськ)

© Марія Санкович** (Івано-Франківськ)

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ПРИКАРПАТТІ У ПЕРІОД ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті проаналізовано соціально-економічне становище західноукраїнських земель, зокрема Прикарпаття, у період другої радянської Західної України. Розкрито основні аспекти створення колгоспів, проаналізовано форми та методи боротьби радянської системи з вільними господарями.

Висвітлюються особливості політики радянської влади на західноукраїнських землях. В аграрній сфері основний акцент було зроблено на ліквідації великої земельної власності, націоналізації земельних та лісових угідь, а також ліквідації міцних господарств у формі «розкуркулення». Знищувалися традиційні форми господарювання, натомість утворювалися колгоспи і радгоспи.

Описано всі спектри колективізації на Прикарпатті у досліджуваній період. Переведення сільського населення на трудові, заборона працювати на власній землі, яка згодом була вилучена, а всіх незгодних депортували до Сибіру чи Мордовії. Також відзначається, що населення краю по-різному ставилося до приходу радянської влади: безземельне населення вірило, що нарешті отримає землю та реманент, тому часто допомагало совітам розкуркулювати заможних господарів.

Охарактеризовано заходи більшовиків у сфері культури, спрямовані на ліквідацію осередків «Просвіти», закриття храмів та насадження «соціалістичної» культури.

Ключові слова: Прикарпаття, друга радянська, економіка, сільське господарство, колективізація.

* д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Doctor of History, Professor, Department of World History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0000-0001-7494-7369

e-mail: borchuk_s@ukr.net

** аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Postgraduate Student, Department of World History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0000-0002-3094-5238

e-mail: mariya_sankovih@ukr.net

Stepan Borchuk (Ivano-Frankivsk)
Maria Sankovych (Ivano-Frankivsk)

COLLECTIVIZATION IN PRYKARPATTIA DURING THE SECOND SOVIETIZATION OF WESTERN UKRAINIAN LANDS

The article analyzes the socio-economic situation of Western Ukrainian lands, in particular Prykarpattia during the second Sovietization of Western Ukraine. The main aspects of the creation of collective farms are revealed, the forms and methods of struggle of the Soviet system against free owners are analyzed. The process of deportation of the Ukrainian population has begun.

The article reveals the main aspects of the arrival of Soviet power in Western Ukraine and Prykarpattia in particular. When they came to power, the new owners began to actively implement their management system. The largest owners in the villages were dispossessed, collective farms and state farms were formed. Elements of the substitution of concepts of culture when churches, houses of culture and «Enlightenment» were closed are revealed.

The process of economic transformation is analyzed, when the industry began to work on industrialization and collectivization. The article describes all spectra of collectivization in the Carpathians in the period under study. The rural population was transferred to working days, the ban on working on their own land, which was later withdrawn, and all those who disagreed were sent to Siberia or Mordovia. It is also noted that the region's population reacted differently to the arrival of Soviet power: the landless population believed that they would finally receive land and equipment, so they often helped the Soviets to dekulakize wealthy landlords. The process of collectivization was rapid, so that Western Ukraine did not lag behind Central and Eastern Ukraine. The memories of the local population show us that the whole process of collectivization was painful and without taking into account the interests of the population.

Keywords: Prykarpattia, second Sovietization, economy, agriculture, collectivization.

Проблема другої радянської західноукраїнських земель досліджувалася незначним колом науковців. В основному вивчалися процеси на всій західноукраїнській території. Процес радянської в окремо взятих регіонах залишається недостатньо опрацьованим. Варто відзначити праці Т.Гунчака й А.Григор'єва, які у своїх комплексних дослідженнях присвятили окремі розділи саме процесу радянської Прикарпаття. Слід згадати і доробок місцевих дослідників – В.Грабовецького, І.Боднара, П.Андрушка, які, пишучи історію окремих населених пунктів, відображали у спогадах очевидців досліджувані процеси. Та все ж вказана проблема потребує подальшого ґрунтовного і комплексного дослідження.

30 червня 1945 р., у зв'язку з підписанням договору між Чехословаччиною і СРСР про Закарпатську Україну й завершенням повного возз'єднання українського народу, О.Довженко так прокоментував цю подію у своєму щоденнику: «Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир. Усі тепер будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші і культурніші од нас. Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорстокосердні «несамостоятельні» люде, не європейські й не азійські, «отдельні», як казав той дядько. Узнаємо Закарпатську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми принаймні «великі» українці. Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку, в бушлат землянистий...»¹

І це прагнення тоталітарного режиму вдягнути, за О.Довженком, «в бушлат землянистий» західноукраїнські землі виразно простежується у повоєнний період, коли кремлівське

керівництво прагнуло уніфікувати життя регіону з рештою території СРСР і якнайшвидше реалізувати тут власну й апробовану у попередні роки політику «індустріалізації, колективізації та культурної революції», доповнивши її ще й неофіційною четвертою складовою – «русифікацією».²

7 травня 1945 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР ухвалили постанову «Про заходи з відбудови і подальшого розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.».³ Документ проголошував курс на реконструкцію й розвиток як традиційних для регіону галузей промисловості (нафтовидобувна, газова та ін.), так і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна тощо). Упродовж четвертої п'ятирічки з великих промислових підприємств Радянського Союзу до Західної України було прислано 2 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. До 1950 р. чисельність робітників, зайнятих у промисловості західних областей УРСР, зростає з 138 до 284 тис. осіб. Особливість індустріалізації регіону полягала в тому, що темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях республіки. Якщо питома вага індустрії західних областей в усій промисловості України у 1941 р. становила 4,7 %, то в 1948 р. вже 12,6 %.⁴

Отже, радянська влада як на території Західної України, так і зокрема на Прикарпатті, мала великий потенціал для реалізації своїх планів. Прискорена індустріалізація, як і в Східній Україні, супроводжувалася водночас повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, що виробляли товари для населення. Ще більш негативні наслідки викликала розгорнута за більшовицькими стандартами колективізація, яка здійснювалася форсовано-примусовими методами. Більшість колгоспів було створено в 1948-1949 рр. Якщо на початку 1946 р. в Західній Україні було 158 колгоспів, то на 1 листопада 1949 р. – 198. До середини 1951 р. понад 95 % селянських господарств примусово об'єднані в більш ніж 7 тис. колгоспів. До 1950 р. центральне керівництво прислало сюди 15 тис. працівників у галузі сільського господарства. Політичний контроль забезпечували політвідділи МТС, для роботи в котрих направили 1,7 тис. партійних функціонерів.⁵

Буденним явищем під час проведення колективізації стали порушення законності. Так, у Станіславській області лише за перше півріччя 1947 р. офіційно зареєстровано 32 випадки таких порушень (серед них – побиття громадян, вилучення у них майна, незаконні арешти, погроза зброєю та інші.). Ситуація ускладнювалася тим, що процесові колективізації протидіяли УПА й підпілля ОУН. У свою чергу, це стимулювало репресивно-каральну активність комуністичної системи із переселення так званих «куркулів» та їхніх родин.⁶

Примусово колективізоване селянство зіткнулося зі значними проблемами. Так, у 1949 р. 4 % прикарпатських колгоспів зовсім не видавали зерно на трудодні, а 21 % господарств не виплачували грошей. Тому селяни всіляко ухилялися від праці у колгоспах: у 1950 р. в регіоні 45 % колгоспників (ледь не кожен другий) не відробили обов'язків щодо мінімуму трудоднів. Тим часом комуністична пропаганда всіляко вихваляла «переваги» колгоспного ладу.⁷

По-різному ставилися до більшовиків представники різних соціальних верств населення Прикарпаття. Малограмотні селяни та біднота вірили в отримання дармового прибутку за рахунок заможного сусіда. Деякі щиро вважали, що керування совітів подарує їм краще життя. Одразу ж після приходу Червоної армії, класифікувавши селян на куркулів (заможних), середняків та бідних, більшовики створювали комітети з сільської бідноти, а також тимчасові управління. Такі комітети допомагали насамперед бідним селянам, влаштовували їх на роботу, переселяли із підвалів та бараків до облаштованих будинків, розподіляли між ними поміщицькі та церковні землі. Почали працювати медичні пункти з безоплатним обслуговуванням пацієнтів. Дітей з бідних та малозаможних сімей відправляли навчатися в школи. На місцях провели збори з виборів голів сільрад. Аби

швидше радянізувати західноукраїнське населення та утвердити більшовицький лад, до різних соціальних верств «совіти» застосовували різноманітні методи агітації, які раніше були випробувані на жителях Центральної та Східної України. Відтак найбідніших агітували шляхом залучення до своїх лав, роздаванням награбованого у поміщиків та силоміць відібраного у заможніших господарів майна.⁸ Тих, хто першим вступив до колгоспу, а також брав участь в організованих більшовиками заходах, що засуджувалися місцевими громадами, наприклад – танцях у Страсну п'ятницю 1940 р. тощо, продавали мануфактуру, одяг та взуття. Цікавим є факт, коли 1940 р. в с. Гавриляк Обертинського району люди пішли до церкви на Великдень, а дівчата, які прихильно ставилися до нової влади, білили новостворений клуб. Підійшовши до церкви, вони почали глузувати – «а як же ж нам перехреститься, коли руки у вапні, може лівою...».⁹ Ці ж дівчата пробули всю нічну службу у церкві на колінах.

Отже, через залякування, шантаж, натравлювання, страх, заохочення та обіцянки, які в подальшому виявилися суцільним обманом, нова влада змушувала населення вступати у колгоспи. Деякі селяни, знаючи про колективізацію та Голодомор 1923 – 1933 років в Україні та боячись вислання в Сибір, відмовлялися від своїх статків, щоб вступити до лав комуністів та зайняти хоч абияку посаду.

Микола Ласійчук з Воскресінців згадував: «Людей скликали на мітинги... Пригадую, як вибирали крамарку до сільської кооперативи. Кандидатки на цю посаду мусіли прилюдно розказати про своє життя. Це вважали за демократію, але насправді це було облудою. Один із життєписів мені запам'ятався, а саме: «я дочка бідняків, працювала ціле життя на куркулів». Всі вибухнули сміхом. Всі знали, що її мама працювала перекупкою на коломийському ринку. Ця дівчина не працювала... влітку вигривалася на сонці біля Пруту».¹⁰

Проте не всі вітали прихід більшовиків однаково. Місцева інтелігенція, представники «Просвіти», національно свідомі та старші жителі ставилися з недовірою до нових окупантів. Користуючись різною забороненою інформацією, галицькою пресою та з відчитів, які проводили читальні «Просвіти», більшість з них знали про насильницьку колективізацію та штучно організований московською верхівкою Голодомор 1932 – 1933 років в Україні, що забрав мільйони життів. Наприклад, у селі Голоскова більшість селян були ознайомлені з діяльністю совітів в Україні, тому що хтось завіз альбом із 30 фотографіями більшовицьких комісарів під назвою «Кати України». Та й радянська влада недовго «загравала» із західноукраїнським населенням, аби заволодіти їхніми «головами та серцями». Водночас із «позитивними» зрушеннями для бідняків у селах Західної України розпочалися репресії, масові розкуркулення та депортації заможних родин. Представники більшовицької влади зі своїм атеїстичним світоглядом почали закривати читальні «Просвіти», церкви, відкривати клуби, створювати колективні господарства (колгоспи), артілі, МТС (машинно-тракторні станції). Запроваджений паспортний режим зробив неможливим переселення селян до міста чи у іншу частину країни.

У Західній Україні колективізацію почали проводити швидкими темпами, аби не відставати від УРСР.¹¹ По Станіславщині з вересня 1939 р. по 1940 р. було організовано 77 колгоспів, в які було примусово загнано 6000 господарств, а станом на 1 червня 1941 р. кількість колгоспів досягла 29515. Одним із перших у Західній Україні був створений колгосп «Нове життя» у с. Верхній Вербіж під Коломиєю в 1939 році. Правління розміщувалося у господарстві розкуркуленого та вивезеного в Сибір Миколи Ковбаснюка. Реманент, коні та худобу відбирали у господарів та звозили у новостворений колгосп. До колективізації 1939 р. західноукраїнське населення мало власні звичаї, традиції, вірування. Діти зверталися до своїх батьків за давнім українським звичаєм на «ви», а також говорили їм «nene» і «дядьо». То було ознакою високої культури та поваги. Після приходу совітів дітей учили вже казати «тато» і «мама» й звертатися до них на «ти».

Найбільший авторитет у селі мали вїт та священник, їх поважали як дорослі, так і малі. Наприклад, як були вечорниці в селі, і йшов хтось із цих людей, музики переставали грати, чекали, доки молодь привітається з ними. Вїт та священник заповідали їм, аби не набувалися (не вживали спиртного), не билися, не кривдили один одного й не ганьбили батьків своїх. Прихід «визволителів» та колективізація внесли свої зміни і в традиційне та культурне життя селян. Не можна було вітатися «Слава Ісусу Христу» та відповідати: «Слава навіки Богу»; нова влада вчила вітатися «Добрий день». Цьому навчали і дітей у школі, і колгоспників, і тих, хто вступив до лав комуністичної партії. Але багато людей між собою віталися за старими звичаями. Заборонено було вітатися у релігійні свята «Христос ся рождає!» та «Христос воскрес».¹² Равлюк Ганна Миколаївна, жителька села Гавриляк, розповідає: «На Великдень 1940 р. мама привіталася з партійцем «Христос воскрес», а він їм: «Что ты сказала?» і наставив обрєз. А мама кажуть «Добрий день», а він «Йди!».¹³

Грабуючи та висилаючи із прикарпатських сіл заможних господарів, більшовики не залишали в спокої і місцевих священників. Їхнє майно розбирали, а будинки забирали під гаслами, що це державна власність, а не приватна. В 1940-х рр. в селах Прикарпаття влада почала закривати церкви. Так, коли у селі Гавриляк закривали церкву, селяни розбирали та переховували у себе церковне начиння. Равлюк Ганна Іллівна, 1933 р.н., розповідала, що її тато заховав церковні книги, аби уберегти, а коли під час Другої світової війни людей з села «вакували» (евакуйовували), то книги залишилися схованими, після повернення додому все було перенишпорено і книг уже не було».¹⁴ Така ж доля спіткала більшу частину церковних цінностей, які селяни переховували, чекаючи кращих часів. Після закінчення війни у багатьох селах Прикарпаття храми почали знову відкривати, але лише Московського патріархату. Греко-католицька ж церква надовго перейшла у підпілля. Хоча частина церков і відновила свою діяльність, переслідування більшовиками «невірних» партії священників продовжувалася. Калин Анна Андріївна, 1929 р.н., з с. Чортовець Городенківського району розповідала, що церква була, але дітей хрестити ходили під вечір до священника додому, аби ніхто не бачив. Люди боялися доносів на них, а большевицьких сексотів (з російської «секретний сотрудник») на той час було багато. Та і до церкви, хоч і відновленої, люди боялися йти. Недовіра і страх почав оселятися в душах людей. Всі ще пам'ятають як роздавали поміщицькі та церковні землі, худобу і реманент, а через деякий час це все було знову відібрано у колективне господарство з негативними наслідками для тих, хто відмовлявся. Анна Андріївна переповідала, що «слюб» (шлюб) брали у клубі, хоча церква була відкрита, селяни боялися вінчатися, щоб не наражати себе на злість енкаведистів.¹⁵

Вражаючим моментом є те, що після таких маневрів із закриттям та відкриттям церков глибоко віруюче населення Прикарпаття перестало відвідувати поховальні церемонії. Люди намагалися бути лише на похованні дуже близької людини, оскільки не знали, чи молитися їм на похороні, чи ні, і як можна проводити небіжчика в останню дорогу без молитви. Страх не змушував хіба що дітей співати колядки та щедрівки на різдвяні свята. Гришук Марія Гаврилівна, 1929 р.н., з с. П'ядики Коломийського району розповідала: «Одні діти на одному кутку, інші на другому і бігаємо по селі, колядуємо... Ми на цій вулиці, а там уже гукають, що туди не йдїть, бо по тїй вулиці ходять більшовики».¹⁶ Повсюди відбувалися арешти «недовірливих» щодо радянської влади. Жителька села Іванівці Мочернюк Ганна, 1922 р.н., свідчила, що за «перших совітів» розкуркулили та заарештували кілька сімей, а перед самим приходом німців усіх людей зігнали в урочище «Луги» біля Пруту на розстріл. В цей час з'явилися німецькі літаки і відкрили вогонь по радянських машинах. Більшовицькі кати розбіглися.¹⁷

Підсумовуючи викладене, можна дійти таких висновків.

Після вигнання німців сталінський режим почав вдруге освоювати землі Прикарпаття. Розпочався другий період радянської. Про повернення більшовиків місцеві мешканці говорили: «Перші совіти були ліпші, бо вони прийшли і одразу пішли».¹⁸

Колективізація сільського господарства Прикарпаття, розпочата перед Другою світовою війною, була завершена в основному в кінці четвертої п'ятирічки. По Станіславській області (тепер Івано-Франківська) у 1950 р. були колективізовані майже усі селянські господарства – 96,7 %, у селян відібрано 99,1 % землі.

Активне відновлення створених до початку Другої світової війни органів влади і колгоспної системи супроводжувалося конфіскаційними заходами і тотальним примусом. Селян насильницькими методами змушували вступати до колгоспів. Відбирали худобу, реманент, цінні речі, одяг, залякували штрафами, арештами й виселенням в казахстанські степи та Сибір. Зі свідчень очевидців відомо, що варто було заарештувати та вислати кілька родин з неколективізованого села, як інші зі страху перед НКВС одразу вступали до новостворених колгоспів.

Прихід до влади совітів на Прикарпатті місцеві мешканці сприймали по-різному. Те населення, яке було безземельним, не мало що втрачати, плекало надію отримати землю, роботу. Однак такі сподівання себе не виправдали. Встановлювалися трудодні, за які надавалася мізерна виплата у вигляді зерна. Практикувалося накладання штрафів, яке згодом призводило до повної втрати заробітку. Працювати змушені були всі – і чоловіки, і жінки. Соціально-економічні програми радянської влади на селі не забезпечували задекларованого нею рівня життя.

Водночас нова влада активно впливала і на суспільну свідомість, намагаючись змінити звичаї та традиції місцевого населення. Антирелігійна політика виявлялася у переслідуванні греко-католицького духовенства і закритті храмів. Це у свою чергу викликало спротив людей сталінському режиму та підтримку українського національного підпілля.

¹ Т. Гунчак, *Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії* [Ukraine: the First Half of the 20th Century. Essays on Political History], Київ, 1993, с. 221 – 224.

² Т. Гунчак, *Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії*, с. 223.

³ А. Григор'єв, *Станіславська область (географічний нарис)* [Stanislav Region (Geographical Sketch)], Київ, 1957, с. 61 – 62.

⁴ *Сторінки історії України: ХХ століття: Посібн. для вчителя* [Pages of the History of Ukraine: 20th Century: Man. for the teacher], Київ, 1992, с. 106.

⁵ В. Онікієнко, Я. Жупанський, *Природа й господарство Станіславської області УРСР* [Nature and Economy of the Stanislav Region of the USSR], Чернівці, 1960, с. 46 – 47.

⁶ В. Онікієнко, Я. Жупанський, *Природа й господарство Станіславської області УРСР*.

⁷ В. Грабовецький, *Іванівці. Літопис села над Прутом* [Ivanivtsi. Chronicle of the Village on the Prut], Івано-Франківськ, 2001, с. 112 – 113.

⁸ В. Грабовецький, *Іванівці. Літопис села над Прутом*.

⁹ *Свідчення Петруняка Якова Ільковича 1933 р.н.* [Testimonies of Petruniak Yakiv Ilkovych, Born in 1933] з с. Гавриляк Обертинського району Івано-Франківської області.

¹⁰ І. Боднар, *Історія села Голоскова. Літопис рідного краю* [History of the Village of Holoskiv. Chronicle of the Native Land], Коломия, 2007, с. 27.

¹¹ *Коломия й Коломийщина. Історико-краєзнавче видання* [Kolomyia and Kolomyia Region. Historical and Local Lore Edition], Т. II, Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Наукове товариство ім. Шевченка, коломийський осередок, Філадельфія, Коломия, 2008, с. 283.

¹² *Коломия й Коломийщина. Історико-краєзнавче видання*.

¹³ *Свідчення Равлюк Ганни Іллівни 1930 р.н.* [Testimonies of Ravliuk Hanna Illivna, Born in 1930] з с. Гавриляк Обертинського р-ну Івано-Франківської області.

¹⁴ Свідчення Равлюк Ганни Іллівни 1930 р.н.

¹⁵ Свідчення Калин Анни Андріївни 1929 р.н. [Testimonies of Kalyn Anna Andriivna, Born in 1929] з с. Чортовець Городенківського району Івано-Франківської області.

¹⁶ Коломия й Коломийщина. Історико-краєзнавче видання.

¹⁷ М. Савчук, *Історія Марківки* [History of Markivka], Коломия, 2002. с. 41.

¹⁸ П. Андрушко, Ю. Феняк, *Історія Верхнього Вербіжа* [History of the Upper Verbizh], Коломия, 2007. с. 48 – 49.

References

1. P. Andrushko, Yu. Feniak, *Istoriia Verkhnoho Verbizha* [History of the Upper Verbizh], Kolomyia, 2007. s. 48 – 49.
2. I. Bodnar, *Istoriia sela Holoskova. Litopys ridnoho kraiu* [History of the Village of Holoskiv. Chronicle of the Native Land], Kolomyia, 2007, s. 27.
3. V. Hrabovetskyi, *Ivanivtsi. Litopys sela nad Prutom* [Ivanivtsi. Chronicle of the Village on the Prut], Ivano-Frankivsk, 2001, s. 112 – 113.
4. A. Hryhoriev, *Stanislavska oblast (heohrafichnyi narys)* [Stanislav Region (Geographical Sketch)], Kyiv, 1957, s. 61 – 62.
5. T. Hunchak, *Ukraina: persha polovyna XX stolittia. Narysy politychnoi istorii* [Ukraine: the First Half of the 20th Century. Essays on Political History], Kyiv, 1993, s. 221 – 224.
6. *Kolomyia y Kolomyishchyna. Istoryko-kraieznave vydannia* [Kolomyia and Kolomyia Region. Historical and Local Lore Edition], T. II, Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule. Naukove tovarystvo im. Shevchenka, kolomyiskyi osередok, Filadelfia, Kolomyia, 2008, s. 283.
7. V. Onikiienko, Ya. Zhupanskyi, *Pryroda y hospodarstvo Stanislavskoi oblasti URSS* [Nature and Economy of the Stanislav Region of the USSR], Chernivtsi, 1960, s. 46 – 47.
8. M. Savchuk, *Istoriia Markivky* [History of Markivka], Kolomyia, 2002. s. 41.
9. *Storinky istorii Ukrainy: XX stolittia: Posibn. dlia vchytelia* [Pages of the History of Ukraine: 20th Century: Man. for the teacher], Kyiv, 1992, s. 106.
10. Svidchennia Kalyn Anny Andriivny 1929 r.n. [Testimonies of Kalyn Anna Andriivna, Born in 1929] z s. Chortovets Horodenkivskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti.
11. Svidchennia Petruniaka Yakova Ilkovycha 1933 r.n. [Testimonies of Petruniak Yakiv Ilkovych, Born in 1933] z s. Havryliak Obertynskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti.
12. Svidchennia Ravliuk Hanny Illivny 1930 r.n. [Testimonies of Ravliuk Hanna Illivna, Born in 1930] z s. Havryliak Obertynskoho r-nu Ivano-Frankivskoi oblasti.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 113–123
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. № 2. 2021. pp. 113–123
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.113-123>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94.341.485(477.85)

© Микола Рубанець* (Чернівці)

ГАЗЕТА «РАДЯНСЬКА БУКОВИНА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1946–1947 РОКІВ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті вивчається питання щодо висвітлення газетою «Радянська Буковина» у 1946–1947 роках трагічних подій у краї, зокрема Голодомору. Висвітлюється її роль як друкованого інформаційного органу обласного комітету Комуністичної партії у втіленні політики радянського режиму.

З цією метою проаналізовано та узагальнено опубліковані тогочасні матеріали. На їхній основі здійснено спробу відобразити суспільно-політичний та соціально-економічний стан у краї, діяльність влади, становище населення, масштаби та наслідки трагедії. Також вивчається питання використання радянською владою голодомору для проведення колективізації у Чернівецькій області.

Ключові слова: газета «Радянська Буковина», Чернівецька область, голод, голодомор, хлібозаготівлі, колгосп, село, селяни.

Mykola Rubanets (Chernivtsi)

NEWSPAPER «SOVIET BUKOVYNA» AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HOLODOMOR OF 1946–1947 IN CHERNIVTSI REGION

Abstract. The Holodomor of 1946–1947 is the third by the Soviet government in Ukraine. This article analyzes the information that was covered during this period in the pages of the newspaper of the Chernivtsi Regional Committee of the Communist Party «Soviet Bukovyna». It was established that the printed medium was actively used by the leadership of the region to implement the policy of grain procurement and collectivization in the Chernivtsi region.

The tragic events that resulted from such a policy were deliberately silenced. Instead, the ideas of the benefits of the Soviet way of life and the new collective economy were imposed on the population. In order to break the established way of managing the countryside, to introduce total control and exploitation of the peasantry, the Soviet authorities actively pursued a policy of dividing society into «their» and «enemies» – the second were equated with wealthy Bukovynian peasants.

Despite the censorship at that time, the analysis of the publications shows the scale of the tragedy that engulfed the region.

Keywords: newspaper «Soviet Bukovyna», Chernivtsi region, famine, Holodomor, grain procurement, collective farm, village, peasants.

* директор Державного архіву Чернівецької області.

Director, State Archives of Chernivtsi Region.

orcid.org/0000-0002-1764-6356

e-mail: mikulasel@gmail.com

Постановка проблеми та її значення. Газета «Радянська Буковина» як інформаційний орган обласного комітету Комуністичної партії є одним із важливих джерел до вивчення Голодомору 1946-1947 років у Чернівецькій області. Під час опрацювання матеріалів, розміщених на шпальтах друкованого видання, дослідниками переважно зверталася увага на виявлення прямих повідомлень про голод у краї, яких того часу майже не зустрічається. Детальне і всебічне вивчення інших публікацій, зокрема щодо ходу хлібозаготівель, усуспільнення землі та проведення колективізації, пропагандистських акцій на селі, дає додаткові можливості для вивчення названої проблеми, а тому і надалі продовжує залишатися актуальним.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням Голодомору 1946-1947 рр. у Чернівецькій області займалися Василь Холодницький і Тетяна Долинянська¹, Іван Фостій², Петро Брицький³ та ін. Значний матеріал зібрано та впорядковано Чернівецьким обласним відділенням пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України»⁴. Висвітленню розглядуваного питання приділяли увагу дослідники історії окремих населених пунктів краю, зокрема Кузьма Хабуля і Борис Щербатий⁵, Гарафіна Маковіч⁶, Яків Гайсенюк⁷ та ін.

Мета статті – проаналізувати та узагальнити повідомлення обласної газети «Радянська Буковина», які прямо чи опосередковано відображають тогочасну трагедію та можуть бути використані при дослідженні Голодомору 1946-1947 років на Буковині.

Для досягнення вказаної мети автор ставить перед собою такі завдання:

- проаналізувати повідомлення про організацію та хід хлібозаготівель в області;
- використовуючи інформаційні матеріали, розглянути процес формування та функціонування у краї нових колективних господарств (колгоспів та радгоспів);
- на основі публікацій вивчити питання щодо проблем та організації в області посівної кампанії 1947 року;
- встановити рольову участь інформаційного органу обласного комітету Комуністичної партії газети «Радянська Буковина» у впровадженні нової політики радянською владою.

Виклад основного матеріалу. Чернівецька область є однією з тих, яка постраждала внаслідок Голодомору 1946-1947 років. Враховуючи посушливий 1946 рік та розуміючи, що врожай буде низьким і населення неохоче буде виконувати збирницькі хлібоздачі, радянське керівництво заздалегідь розробило ряд заходів, спрямованих на вилучення хліба у селян.

Для цього, першочергово, партійними органами було створено на місцях групи, які стежили за виконанням хлібоздач, молокопоставок тощо та займалися їхньою безпосередньою організацією⁸. На сторінках періодичного видання вказується, що згідно з постановою бюро Чернівецького обкому ЛКСМУ від 10 липня 1946 року, по всіх районах та селах області на допомогу партійному активу організовано комсомольсько-молодіжні бригади з вивезення хліба державі⁹. У Хотинському, Кельменецькому, Новоселицькому та Сокирянському районах села розбито на кутки, а деякі і похатно. В селах Селище та Шишківці Новоселицького району «до кожної 15-хатки прикріплений член сільської Ради та комсомолец»¹⁰, а в Сокирянському районі ряд громад поділено на «десятихатки»¹¹. Із статті «Актив села розгорнув роботу» довідуємося: «В с. Кельменці проводиться велика масова робота серед хлібодавців. Голова сільради тов. Лопатюк при допомозі уповноваженого райкому партії тов. Атамана зумів організувати навколо сільради міцний актив. Тепер понад 100 активістів проводять на кутках бесіди, мобілізуючи селян на дострокове виконання зобов'язань перед державою»¹². Як зазначається, завдяки добре організованій роботі «успішно проходить і виконання державних зобов'язань». До прикладу, вказується, що до 11 вересня 1946 року «село Селище вже виконало план хлібопоставок на 80%»¹³.

Керівництвом держави на офіційному рівні було задекларовано гасло: «Перший хліб державі!»¹⁴. Для виконання цього завдання обласним партійним керівництвом напередодні жнив на місця в села радянському партійному активу офіційно доведено настанови щодо

здійснення відповідних приготувань: «Треба негайно закінчити приведення в належний стан громадських токів, встановити ретельну охорону посівів. З перших же днів молотби необхідно приступити до виконання хлібопоставок державі»¹⁵. З самого початку кампанії місцевим партійним керівництвом було взято курс на її дострокове завершення «до 29 роковин Жовтня!»¹⁶, у зв'язку з чим було «розгорнуто політично-масову роботу» та «мобілізовано селян»¹⁷.

Із публікацій того часу довідуємося, що 6 липня 1946 року в області було організовано першу централізовану валку по задачі хліба¹⁸. Вказане супроводжувалося масовими пропагандистськими заходами. У статті І.Гнидюка «Червона валка з хлібом» вказується: «На підводі селянина Никифора Паламарюка із Керстенець майорить червоний прапор і лозунг: «Перший обмолот хліба – державі!»¹⁹.

Комуністичні пропагандисти вміло маскували злочинну політику радянської влади, подаючи це як велике прагнення народу. Ось як про це пише Б.Шуман у своїй статті «Перший хліб державі»: «По широкій, обсаженій деревами вулиці ім. Сталіна наближається до Хотинського пункту Заготзерна перша валка, прикрашена червоними прапорами, портретами вождя народів т. Сталіна та керівників радянського уряду. Це селяни села Ширівці, виконуючи свою священну заповідь перед державою, привезли перші сотні пудів хліба в рахунок поставок 1946 року. ... селяни з радістю душею здають перше зерно в рахунок поставок цього року. Організовано здавали хліб і селяни інших сіл. Всього за перший день здано на пункт заготзерна 2200 пудів зерна»²⁰. В іншому повідомленні говориться: «Днями актив с. Вартиківці організував червону валку з хлібом нового врожаю в рахунок хлібопоставок. Оздоблена червоними прапорами, з портретами вождів партії і уряду валка під звуки духового оркестру вирушила з села. На навантаженій мішками з зерном підводі, любовно тримаючи в руках портрет вождя народів великого Сталіна, селянка Олександра Горбатюк везла на пункт 450 кілограмів зерна. За нею їхало 15 підвод, очолювали валку голова сільської ради та земгромади. При в'їзді в Кельменці валку зупинили робітники та службовці і гаряче вітали трудящих селян, що сумлінно виконують свої зобов'язання перед державою»²¹.

Із повідомлень стає зрозуміло, що строки такого централізованого обмолоту були досить ранніми і хліб ще не скрізь доспів. Робота партійними органами була налагоджена так, що його забирали у селян прямо з поля, у міру його дозрівання, не даючи, таким чином, господарям забрати його додому та приховати. Ось що можна прочитати на шпальтах «Радянської Буковини» за 6 липня 1946 року: «Вже кілька днів триває вибіркоче збирання хлібів. Першими в районі (Глибоцькому. – Авт.) розпочали селяни с. Димка з жита... Селяни с. Горбово Герцаївського району весь час слідкують за дозріванням хлібів і, в міру їх вистигання, щоденно вижинають невеликі ділянки»²².

Звичайно, що опинившись у такій ситуації, селяни, аби зовсім не залишитися без хліба, почали його збирати ще на стадії дозрівання, у зв'язку з чим у подальшому змушені були зерно добре просушувати. Це простежується з міжрядків тогочасних публікацій. Так, у статті Б.Шумана «Сільська рада не керує хлібоздачею» вказується: «Сільрада с. Рингач Новоселицького району не очолила патріотичне прагнення трудівників села виконати першу заповідь – своєчасно здати державі хліб першого обмолоту. Тому й не дивно, що село, яке нараховує 440 дворів, здало державі лише 6 центнерів хліба. Селяни вже намолотили багато хліба. Скрізь у дворах можна бачити чимало зерна, що просушується на сонці. Селяни бажають якнайскоріше розрахуватися з державою, а сільрада до цього часу не організувала цю справу як слід»²³.

Аби забезпечити та виправдати непомірні дострокові задачі хліба державі, а іншими словами – насильницьке здирництво – офіційні пропагандисти комуністичної ідеології, використовуючи засоби масової інформації, наочну агітацію тощо, вдавалися й до

прийомів морального та психологічного впливу на селянина, подаючи це як «почесний обов'язок кожного хлібороба»²⁴, «зобов'язання»²⁵, «патріотичне прагнення»²⁶, дійшли й до святотатства, називаючи «першою заповіддю»²⁷, «священною заповіддю»²⁸. Ось, приміром, одне із повідомлень: «На будинках, на приміщенні сільради села Селища (Новоселицький р-н. – Авт.) – скрізь плакати і лозунги нагадують хліборобам про першу заповідь – виконання плану хлібопоставок. Масово-роз'яснювальна робота, яка підкріплюється наочною агітацією, дає добрі наслідки...»²⁹.

Під час збиральної кампанії, поряд з уповноваженими із заготівель, у села направлялися бригади культпрацівників для проведення агітації. Так, у замітці за 6 липня 1946 року значиться: «Цими днями до Новоселицького та Хотинського районів виїжджала культбригада обласного Будинку народної творчості, яка обслуговуватиме селян під час збиральної кампанії. В складі бригади співаки, танцюристи, баяніст, декламатори»³⁰, а в статті «Культбригада на жнивах» за 9 липня 1946 року йдеться про виїзд бригади культмасовиків до с. Мендиківці та Пів-Мандиківці Сокирянського району³¹. Аналізуючи та вказуючи на недоліки під час хлібозаготівель, Л.Федоряк зазначає: «Практика показала, що в селах, де добре поставлена масово-політична і роз'яснювальна робота, хлібоздача державі проходить успішно. І навпаки...»³².

Репресивна політика, виражена у надмірних хлібозаготівлях та податках, супроводжувалась ще й насильницькою колективізацією. Ми змушені констатувати, що у зазначений період фактично було підірвано основи буковинського села. Багатьох чесних, порядних і працюючих господарів – знищено та ліквідовано (фізично або шляхом примусового виселення у віддалені райони СРСР), а до влади по селах поставлено людей, у багатьох випадках некомпетентних у сільському господарстві та нездатних до керівних робіт. Нерідко – це були місцеві ледарі, особи аморальної поведінки, яких радянська ідеологія подавала як бідняків, знедолених. Саме такі селяни-бідняки охоче вступали в колгоспи, з них формувався актив артілей, їм, як говориться, «втрачати було нічого». І хоча офіційна пропаганда висвітлювала вказані процеси у вигідному для неї руслі, приміром: «Переконуючись у великих перевагах колективного господарювання над одноосібним, передові селяни Садгирського району стають на колгоспний шлях. Недавно в с. Слобода-Раранча створено ініціативну групу для організації колгоспу. Першими подали заяви об'єднатися в колгосп хлібороби... Таких заяв уже надійшло від 20 бідняцьких господарств»³³, ми знаходимо й інші факти.

Як вони господарювали, свідчать деякі повідомлення, вміщені на шпальтах газети «Радянська Буковина» за 1946 рік. Зокрема, це яскраво відображено у декількох статтях щодо створення та функціонування першого колгоспу в найбільшому населеному пункті Глибоцького району Чернівецької області селі Кам'янка. Так, у статті Л.Білого «Колгоспників треба вчити господарювати», опублікованої 25 вересня, вказується: «Навесні цього року в с. Кам'янка Глибоцького району організували сільськогосподарську артіль ім. Хрущова, 17 бідняцьких і середняцьких господарств вирішили господарювати колективно... Держава відпустила новоорганізованому колгоспу насінневу позику, МТС допомогла вчасно обсіятись... Але останнім часом в артілі почала занепадати трудова дисципліна. Почалося з того, що окремі колгоспники стали рідко виходити на роботу, і саме тоді, коли в колгоспі провадилась молотьба, розпочиналась сівба озимих... Колгоспники і члени правління недостатньо обізнані з веденням колективного господарства, потребують повсякденної допомоги і порад з боку досвідчених спеціалістів сільського господарства. На території Глибоцького району лише один колгосп. А організаційних неполадок у колгоспі дуже багато. Приміром, досі з державою не розраховалися по позиці, сівбу озимини почали по неугноєному ґрунті і т.ін.»³⁴, а вже в грудневій – «Розкрадачі колгоспного добра» – підготовленій О. Литвиненком, читаємо: «...У колгоспі ім. Хрущова (Кам'янка)

Глибоцького району рахівник артiлі тов. Федорюк обмолотив жито, що належало артiлі, і зерно привласнив. Бригадир цієї артiлі тов. Ткач украв з колгоспного поля 20 копиць ячменю, обмолотив і зерно забрав собі. Разом з цим, Ткач украв з колгоспного поля ще дві підводи сіна, яке потім продав і гроші привласнив. Але на цьому апетит не зупиняється. Він одержує насіння для посіву жита на 18 га, а фактично сівбу проводить на площі 15,5 га. Решту зерна Ткач забрав собі. В цьому колгоспі є чимало і інших фактів порушень. Розбазарювання трудоднів адміністративно-управлінським апаратом. Рахівнику артiлі Федорюку незаконно нараховано 17,2 трудодні, бригадиру Ткачу – 10, голові артiлі Федюку – 16 трудоднів і т. д.»³⁵. Тому й не дивно, що доборі господарі села не бажали усупільнюватись та вступати до такого колгоспу, що видно зі статті «Там де потурають саботажникам», в якій говориться, що «Василь Карлейчук з с. Кам'янка Глибоцького району тримає в селі Купка 13 га орної землі, яка була засіяна різними зерновими. Пройшло два місяці. З 13 га Карлейчук здав державі 4,30 центнера зерна, решту 36 центнерів вперто не здає. Його підтримують Олекса Олексюк, який не здав 21 центнер зерна, Домніка Шкряба – 14 центнерів»³⁶. Також на сторінках газети згадується про порушення з боку керівного складу, а саме голів та бухгалтерів новостворених колгоспів імені Леніна та імені Тимошенка Сокирянського району³⁷.

Такі безлади відбувалися майже в усіх новостворених колективних господарствах. Місцеві партійні активісти та їхнє вище районне керівництво, мало того що не вміли та не знали, як керувати великими господарствами, а й намагалися по максимуму мати зиску з усупільненої власності. Про це яскраво свідчать статті, розміщені з профілактичною метою, 21 вересня 1946 року у передовиці газети обласного партійного органу. Так, зі статті «Розкрадання громадських колгоспних земель» довідуємося, що «розкрадання громадських земель йде по лінії збільшення присадибних ділянок колгоспників, шляхом самовільних захоплень або незаконних прирізок з боку правлінь і голів колгоспів з метою роздування особистого господарства на шкоду громадському. Розкрадання громадських земель йде також по лінії незаконного відведення місцевим радянськими і земельними органами, а то й самочинного захоплення громадських земель колгоспів всілякими організаціями та особами під виглядом створення на колгоспних землях всілякого роду підсобних господарств та індивідуальних городів робітників і службовців. При цьому таке розкрадання громадських земель часто густо відбувається при потуранні правлінь колгоспів, голів сільрад і райрад...»³⁸. У статті «Розтягування колгоспного майна» вказується: «Встановлені факти зловживань, що виражаються у розтягуванні колгоспної власності з боку районних та інших партійно-радянських працівників. Розтягування колгоспного майна відбувається у вигляді взяття у колгоспів безплатно або за малу плату колгоспної худоби, зерна, насіння, кормів, м'яса, молока, масла, меду, овочів, фруктів тощо. Деякі радянсько-партійні і земельні районні працівники замість того, щоб суворо оберігати громадську власність, як основу колгоспного ладу, грубо порушують радянські закони і, зловживаючи своїм службовим становищем, незаконно розпоряджаються майном, натуральними і грошовими прибутками колгоспів, примушуючи правління і голів колгоспів видавати їм безплатно або за низькі ціни майно, худобу і продукти, які належать колгоспам. Ці факти говорять про те, що деякі відповідальні працівники, зловживаючи своїм становищем, стали на шлях свавілля і беззаконня по відношенню до колгоспів і без всякого сорому стали залізати в майно колгоспів, як у свою власну кишеню. Легко зрозуміти, що ці зловживання підривають основу добробуту колгоспу, розкладають керівні колгоспні кадри і штовхають їх у свою чергу на всякого роду беззаконня. Разом з цим, у практиці має місце безвідповідальне ставлення до розрахунків з колгоспами з боку ряду державних та інших організацій, коли гроші, що належать колгоспам за поставлювану і продавану колгоспами продукцію, або проведені колгоспами роботи своєчасно не виплачуються, що розхитує господарство колгоспів»³⁹. Як бачимо, в

цих статтях не йдеться про конкретних осіб та конкретні господарства, а вказується про масовість таких явищ, що характеризує загальний стан у колективних господарствах.

Звичайно, що були випадки, хоча й небагато, коли добрі господарі під ідеологічним впливом, а можливо, усвідомлюючи невідворотність вказаного процесу, добровільно вступали в колгоспи і навіть очолювали їх та намагалися налагодити ефективно виробництво. Однак вже досить скоро вони усвідомлювали облудність радянської ідеології та розчаровувались у колективному господарюванні. А як могло бути інакше, коли до колгоспів охоче вступали, в основному, лише місцеві ледарі, бездарі та злодюги, а завдання, які ставилися «зверху», були аморальними та злочинними. Місцеві «активісти» та вище районне керівництво дивилося на колгоспи, як на джерело власного прибутку. Через це добрі господарі-керівники досить швидко почали відмовлятися від займаних посад та усуватися від будь-яких керівних робіт. Такий випадок зафіксований в колгоспі імені Молотова Кіцманського району. Так, у повідомленні «Колгоспні збори», опублікованому 15 вересня 1946 року, значиться, що «голова колгоспу тов. Фівчук подав заяву про увільнення його від обов'язків. Причинами він назвав: «вказав про свою нервовість, яка іноді призводить до окремих непорозумінь з колгоспниками, говорив про відсутність організаторських здібностей і своє невміння як слід налагодити колгоспне виробництво»⁴⁰. А вже в наступному повідомленні від 28 вересня цього року, підготовленому від імені колгоспників М.Кантеміра, П.Задубрівського, В.Снятинчука, П.Савчука цього ж колгоспу «Ми почуваємо себе господарями артілі», вказується, що «...аж ніяк не можна миритися з тим, що окремі районні працівники дивляться на колгосп, грубо кажучи, як на дійну корову. Якщо комусь треба зерно, овочі – звертаються до колгоспу, потрібна солома, сіно, знову ж таки йдуть до артілі з вимогою відпустити безкоштовно, або по занижених цінах. Побоювання зіпсувати відношення примушувало часто правління артілі, без згоди на те колгоспників, свідомо йти на порушення Статуту сільськогосподарської артілі»⁴¹.

Варто зазначити, що на початкових етапах колективізації це не надто тривожило комуністичних вождів. Першочерговим завданням для них було сформувати «місцевий актив», за допомогою якого зламати традиційно усталений спосіб господарювання селян та позбутися «небажаних і ненадійних елементів» на селі. Для цього було кинуте всі сили радянської пропаганди для поділу селян на «своїх» та «ворогів». І якщо до перших влада проявляла лояльність, то останніх за найменші провини безжалісно карали, причому робилося це нерідко демонстративно. Про один з таких випадків, що відбувся в час, коли населення колишніх районів Бессарабії охопив страшний голод, йдеться в статті «Шахраї покарані: «Боротьба за хліб має величезне значення для нашої країни. Ні один кілограм зерна не повинен пропасти. Але є випадки коли окремі хлібодавці нечесно ставляться до свого обов'язку і ухиляються від здачі зерна державі, а деякі працівники системи Заготзерна в цьому їм допомагають. Виїхавши в Новоселицький район, Чернівецький обласний суд протягом трьох днів розглядав кримінальну справу по обвинуваченню групи куркулів та працівників Заготзерна Федори Тетю в підробленні документів про хлібоздачу. Шахрай Тетю викрадала чисті бланки квитанцій на зданий хліб, підробляла їх і вручала сфабриковані документи злісним не здавцям хліба Діонісію Баланюку, Миколі Ботичу, Семену Морару, Івану Келю, Олександрі Прокурат та іншим, за що одержувала від них «винагороду» зерном, борошном, грішми. Фальшиві квитанції шахраї пред'являли сільській Раді і уповноваженим Міністерства заготівель. Всього підроблено квитанцій на 6,5 тонн зерна. Облсуд згідно Закону від 7 серпня 1932 року, засудив: Федору Тетю і Діонісію Баланюка – до 10 років позбавлення волі кожного з конфіскацією майна; Миколу Ботича і Семена Морара – до 7 років з конфіскацією майна, Івана Келя, Олександру Прокурат – до 4 років; Надію Сиротян і Олександру Ботнар – до 3 років; Соломію Лаю до 2 років, а Леонтія Лисюк до 1 року»⁴².

Зі свого боку, прихильники та ставленики нової влади беззаперечно виконували її накази та настанови щодо «розкуркулювання», забезпечення оподаткування та хлібопоставок, нехтуючи як моральними, так і будь-якими християнськими нормами та принципами. Саме вони допомагали присланим партійним «діячам» забирати у односельчан останнє.

Наслідки такої політики проявилися дуже швидко і невдовзі призвели до масштабної трагедії в краї – страшного голоду, який супроводжувався масовою захворюваністю, смертністю, відтоком населення з сіл та районів області, переважно з теренів колишньої Бессарабії.

Потрібно сказати, що радянська влада вміла добре замаскувати сліди злочину. І робилося це, у багатьох випадках, досить простими способами – шляхом перекручування фактів, замовчування, подання в іншій інтерпретації, що значно ускладнює дослідження трагедії. Гортаючи тогочасні сторінки періодичного видання, не знаходиш жодного натяку на голод, проте майже в кожному номері розміщені замітки і звіти про хлібопоставки та підготовку до них, повідомлення про притягнення до відповідальності саботажників.

У лютому 1947 р. за спробу згадки про минулорічний неврожай новоселицька районна газета «Слово правди» була піддана жорсткій критиці з боку обласного друкованого органу Комуністичної партії краю газети «Радянська Буковина». При цьому увага від основної проблеми, а саме неврожаю, відверталася і спрямовувалася на обговорення питання щодо ходу весняної посівної кампанії. В статті «Газета, яка не бореться за врожай» вказувалося: «З поля зору газети зовсім випали найголовніші питання, що вирішують успіх сівби. Це – засипка і підготовка насіння, організація супряг, підготовка живого тягла... Газета «Слово правди» відірвана від життя сіл і колгоспів району. Вона відстає від важливіших завдань, що стоять тепер перед районною партійною організацією в справі боротьби за врожай. Терпіти такий стан далі неможливо. Рішучі, практичні висновки, спрямовані на корінну перебудову роботи газети, зобов'язаний негайно зробити райком КП(б)У, який безпосередньо відповідає за свою газету»⁴³. Наприкінці березня 1947 року роботу газети було визнано незадовільною⁴⁴. Тільки з другої половини 1947 – початку 1948 рр. в обласній газеті з'являються окремі згадки про засуху та неврожай 1946 року⁴⁵.

Але все-таки певні факти, які свідчать про масштаб трагедії, можна знайти й тут. Приміром, у повідомленні за 21 лютого 1947 року вказується, що «селяни Бояни-Легучини привчили своїх корів ходити в ярмах. Всього в період весняної сівби в полі працюватиме більше 20 коров'ячих супряг»⁴⁶, з чого видно, що голод у східних районах області набув таких розмахів, що селяни поз'їдали навіть коней, опинившись перед початком весняно-польових робіт без тягової сили. А у повідомленні за 15 березня 1947 року знаходимо наступне: «...минулий рік наслідками господарювання для багатьох селян Хотинського району був гіршим, ніж для селян Сторожинецького району. І ось тепер у ряді сіл Сторожинецького району розгортається благородний рух-допомоги друзям посівним матеріалом з власних ресурсів. З власних запасів селяни дають позичку по 20-40 кілограмів посівматеріалу. В с. Бобівці за короткий час надійшло до 200 пудів зерна... На зданий хліб оформлюється відповідний документ, який підписується представниками Хотинського району. Сільська рада, актив села продовжують на кутках масову роботу, розтращуючи куркульські теревені. Активно проходять позичання посівного матеріалу в с. Давидени. Тут селяни дали Хотинцям 1100 кг., водночас забезпечивши насінням господарства свого села»⁴⁷.

Про допомогу посівним матеріалом жителям східних районів краю вказується у статті за 26 березня 1947 року: «В порядку взаємодопомоги, селяни Вашківецького району організували збір насінневого зерна, яке вони позичають селянам Новоселицького району. За два тижні зібрано і відправлено 4300 кг. насіння. Новоселицький відділ сільського господарства вже приступив до розподілу насінневого зерна серед сіл району. Зокрема позичку одержали хлібороби сіл Ракитна, Синжер, Толбуряни, Негринці та інші»⁴⁸, а також

у статті за 5 квітня 1947 року, в якій йдеться таке: «Нещодавно селяни Путилівського (Путильського. – Авт.) району зобов'язались надати хліборобам Новоселицького району допомогу насінням картоплі. Свою обіцянку гірські хлібороби виконують. За кілька днів по селах району зібрано понад 30 тонн картоплі. Особливо чуйно поставились до цієї важливої справи господарі сіл Плоске, Довгополе, Яблониця та ряд інших...»⁴⁹.

Ось і офіційні факти трагедії. Що це, недогляд цензорів чи один з елементів пропагандистського забезпечення розгорнутої акції, спрямованої на залучення населення до участі у зборі насіння? Тепер це важко встановити. Але важливі факти – серед жителів передгір'я та гір масово збирається посівний матеріал для забезпечення весняно-польових робіт у рівнинних районах краю, де найродючіші ґрунти. Масштаб горя можна уявити, якщо зважити, що у найвисокогірнішому районі, Путильському, де земель, придатних під городництво мало, а врожаї картоплі дуже мізерні, збирають картоплю для посіву у Новоселицькому районі, який, небезпідставно, вважається «житницею області». При цьому потрібно звернути увагу, що в жодному із повідомлень не вказується реальна причина організованої акції, а саме, немає згадок про голод чи хоча б про засуху, а вживаються такі вирази, як: «за наслідками господарювання рік був гіршим», «в порядку взаємодопомоги організовано збір зерна, яке позичають», «надається допомога», що ще раз засвідчує приховування злочину тодішньою владою.

Хотілося б зазначити, що репресивні заходи радянської влади супроводжувалися й масовими т. зв. культурно-пропагандистськими акціями. Доходило до абсурду. У той час, коли люди пухли з голоду, по селах ходили агітатори й переконували людей у тому, що їхній добробут покращився. Для цього створювалися спеціальні агітбригади. У статті П.Соловщук «Успіхи новомамаївчан» зазначається, що «велику роль в успішному проведенні сівби хліборобів відіграли агітатори села... мобілізуючи селян на проведення польових робіт. В селі щоденно випускається стінна газета»⁵⁰. Люди масово помирили з голоду, а їм вкладали в голови, що вони стали щасливішими. Ось один із пропагандистських висловів-лозунгів агітаторки Ф.Високої, опублікований у місцевій пресі: «Спасибі Сталіну рідному! Від усього серця я дякую комуністичній партії і її керівникові рідному Сталіну за щастя, яке принесли вони трудящим Буковини»⁵¹. У той час, як слушно вказує Я.Гайсенюк, «у газетах і по радіо влада заявляла, що добробут населення значно поліпшився, що жити стало краще»⁵².

Вимучені недоїданням і голодом, настрашені репресіями люди змушені були записуватися до колгоспів, хоча відображалось це по-іншому. До прикладу, в повідомленні за 11 березня 1947 року значиться: «Селяни-одноосібники Кіцманського району з кожним днем все більше переконуються в тому, що колгосп – це єдино правильний шлях до культурного і заможного життя. Вони побачили всю вигідність колгоспної праці і тому з величезним бажанням об'єднуються в сільськогосподарські артіль. У зв'язку з Постановою Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період», потяг селян-одноосібників значно посилюється. Число заяв збільшується з кожним днем»⁵³. До кінця 1947 року і в подальшому цей процес набув масового характеру. Так, якщо на початку 1946 р. в області було 36 колгоспів, то вже на 1 січня 1947 р. їх стало 67, в яких було об'єднано 4600 селянських господарств⁵⁴.

Висновки. Отже, як ми бачимо, газета «Радянська Буковина» є цінним джерелом для вивчення Голодомору 1946-1947 років у Чернівецькій області. І хоча прямих повідомлень про тогочасну трагедію у краї на шпальтах видання не публікувалося, однак інформація щодо ходу заготівель зерна, усупільнення землі та проведення колективізації, пропагандистських заходів на селі проливає світло на приховуваний тодішньою владою злочин. Як видно, посуху 1946 року радянський уряд використав, щоб зламати у західних районах нашої держави селянина, в т.ч. й у Чернівецькій області, застосовуючи вже апробований у 1932-1933 роках механізм голодомору.

Газету «Радянська Буковина», як орган обласного комітету Комуністичної партії, його керівництво активно залучало до пропаганди своїх планів та контролю за їх втіленням. Газета постійно проводила моніторинг суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в області, висвітлювала пропагандистські акції, підкреслюючи переваги нового ладу. Через вмiло організовану інформаційну політику на сторінках газети «Радянська Буковина», на селян чинився й психологічний тиск, що значно підсилювало запроваджені новою владою суспільно-політичні та соціально-економічні зміни. При цьому умисно приховувалась дійсність, залишаючи поза увагою головне – голодування людей.

¹ В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирi 1946–1947 років* [Bukovina region in the famine of 1946-1947], in «Голод 1946-1947 років в Україні: Міжнар. наук. конф.», Київ, 27 трав. 1997 р., с.142-150; В. Холодницький, Т. Долинянська, *Голодоморна трагедія 1946-1947 років на Буковині* [The Holodomor tragedy of 1946-1947 in Bukovina], in «Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів», Чернівці, Зелена Буковина, 2008, с.350-373.

² І. Фостій, Репресії комуністичної влади проти заможного буковинського селянства у 1940-1947 роках [Repressions of the communist government against the wealthy Bukovinian peasantry in 1940-1947], in «Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів», Чернівці, Зелена Буковина, 2008, с. 374-383.

³ П.П. Брицький, *Голодомори в Радянській Україні* [Holodomors in Soviet Ukraine], Чернівці, Чернівецький нац. університет ім. Ю. Федьковича, 2013, 312 с.

⁴ *Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933, 1946-1947. Chernivtsi region: Articles, memoirs, documents, lists of victims of Holodomors], Чернівці, Зелена Буковина, 2008, 1088 с.

⁵ К.І. Хабуля, Б.В. Щербатий, *Колінківці: Сторінки історії* [Kolinkivtsi: Pages of history], Чернівці, 2006, 300 с.

⁶ Г.П. Маковій, *Золоте віно з бабусиної скрині* [Golden wine from grandmother's chest], in «Учбовий посібник», Чернівці, 1993, 104 с.

⁷ Я.С. Гайсенюк, *Рукишн і рукишинці* [Rukshin and rukshints], Чернівці, Букрек, 2005, 216 с.

⁸ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 181, 11 вересня, с.1.

⁹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 140, 16 липня, с.5.

¹⁰ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 181, 11 вересня, с.1.

¹¹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 162, 16 серпня, с.2.

¹² *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 158, 10 серпня, с.2.

¹³ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 181, 11 вересня, с.1.

¹⁴ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 133, 6 липня, с.7; *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 141, 17 липня, с.4.

¹⁵ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 132, 5 липня, с.1.

¹⁶ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 181, 11 вересня, с.1.

¹⁷ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 198, 5 жовтня, с.1.

¹⁸ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 135, 9 липня, с.7.

¹⁹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 135, 9 липня, с.3.

²⁰ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 135, 9 липня, с.7.

²¹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 135, 17 липня, с.4.

²² *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 133, 6 липня, с.4.

²³ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 141, 17 липня, с.4.

²⁴ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 181, 11 вересня, с.1.

²⁵ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 162, 16 серпня, с.2.

- ²⁶ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 141, 17 липня, с.4.
- ²⁷ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 141, 17 липня, с.4; *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 160, 13 серпня, с.2; *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 181, 11 вересня, с.1; *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 198, 5 жовтня, с.1.
- ²⁸ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 133, 6 липня, с.7.
- ²⁹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 160, 13 серпня, с.2.
- ³⁰ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 133, 6 липня, с.6.
- ³¹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 135, 9 липня, с.6.
- ³² *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 188, 21 вересня, с.2.
- ³³ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 143, 20 липня, с.3.
- ³⁴ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 191, 25 вересня, с.2.
- ³⁵ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 244, 10 грудня, с.3.
- ³⁶ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 190, 24 вересня, с.2.
- ³⁷ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 188, 21 вересня, с.2.
- ³⁸ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 188, 21 вересня, с.1.
- ³⁹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 188, 21 вересня, с.1.
- ⁴⁰ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 184, 15 вересня, с.3.
- ⁴¹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1946, н. 193, 28 вересня, с.1.
- ⁴² *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 6, 8 січня, с.4.
- ⁴³ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 36, 18 лютого, с.4.
- ⁴⁴ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 46, 26 березня, с.4.
- ⁴⁵ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 136, 11 липня, с.2.
- ⁴⁶ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 38, 21 лютого, с.2.
- ⁴⁷ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 53, 15 березня, с.2.
- ⁴⁸ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1967, н. 61, 26 березня, с.2.
- ⁴⁹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 68, 5 квітня, с.1.
- ⁵⁰ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 89, 5 травня, с.4.
- ⁵¹ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 18, 25 січня, с.3.
- ⁵² Я.С. Гайсенюк, *Рукишн і рукишніці*, с. 124.
- ⁵³ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 50, 11 березня, с.2.
- ⁵⁴ *Радянська Буковина* (Чернівці), 1947, н. 7, 10 січня, с.3.

References

1. P.P. Brytskyi, *Holodomors in Soviet Ukraine*, Chernivtsi, Chernivtsi National University. University Yu. Fedkovich, 2013, 312 s.
2. I. Fostii, *Repressions of the communist government against the wealthy Bukovynian peasantry in 1940-1947* [National book in memory of the victims of the Holodomor of 1932-1933, 1946-1947 . Chernivtsi region: Articles, memoirs, documents, lists of victims of the Holodomor], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2008, s. 374-383.
3. J.S. Gaisenyuk, *Rukshin and rukshintsi*, Chernivtsi, Bukrek, 2005, 216 s.
4. K.I. Habulya, B.V. Shcherbatyi, *Kolinkivtsi: Pages of history*, Chernivtsi, 2006, 300 s.
5. V. Kholodnytskyi, *Bukovyna region in the famine of 1946-1947* [The famine of 1946-1947 in Ukraine: International. Science. conf.], Kyiv, May 27, 1997, s. 142-150.
6. V. Kholodnytskyi, T. Dolynyanska, *The Holodomor tragedy of 1946-1947 in Bukovina* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932-1933, 1946-1947. Chernivtsi region: Articles, memoirs, documents, lists of victims of the Holodomor], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2008, s.350-373.
7. G.P. Makoviy, *Golden wine from grandmother's chest* [Textbook], Chernivtsi, 1993, 104 s.
8. *National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933, 1946-1947. Chernivtsi region: Articles, memoirs, documents, lists of victims of Holodomors*, Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2008, 1088 s.

9. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 132, July 5, s.1.
10. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 133, July 6, s.7.
11. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 135, July 9, s.7.
12. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 140, July 16, s.5.
13. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 141, July 17, s.4.
14. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 143, July 20, s.3.
15. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 158, August 10, s.2.
16. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 160, Aug. 13, s.2.
17. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 162, August 16, s.2.
18. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 181, September 11, s.1.
19. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 184, September 15, s.3.
20. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 188, September 21, s.2.
21. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 190, September 24, s.2.
22. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 191, Sept. 25, s.2.
23. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 193, September 28, s.1.
24. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 198, October 5, s.1.
25. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1946, n. 244, December 10, s.3.
26. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 6, January, 8, s.4.
27. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 7, January 10, s.3.
28. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 18, January 25, s.3.
29. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 36, February 18, s.4.
30. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 38, February 21, s.2.
31. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 46, March 26, s.4.
32. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 50, March 11, s.2.
33. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 53, March 15, s.2.
34. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1967, n. 61, March 26, s.2.
35. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 68, April 5, s.1.
36. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 89, May 5, s.4.
37. Soviet Bukovyna (Chernivtsi), 1947, n. 136, July 11, s.2.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія
Федьковича: Історія. № 2. 2021. С. 124–133
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. № 2. 2021. pp. 124–133
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.54.124-133>
hj.chnu.edu.ua

УДК 2-854(=161.2)-045.7(477.86)J050(092) «1970/1972»

© Богдан Паска* (Івано-Франківськ)

ДИСИДЕНТИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ НА СТОРІНКАХ САМВИДАВНОГО ЧАСОПИСУ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» (1970–1972 рр.)

У статті аналізується стан розкриття дисидентської активності на теренах Івано-Франківщини в публікаціях самвидавного часопису «Український вісник» за редакцією В'ячеслава Чорновола (1970–1972 рр.). Розглядаються документи, що описують громадську діяльність історика Валентина Мороза та судову розправу над ним у 1970 р. Досліджуються публікації, присвячені активності інших учасників шістдесятницького правозахисту – Раїси Мороз, Опанаса Заливаха, Василя Романюка, Ірини Сенік, Оксани Попович, Володимира Іванишина та ін. Вивчаються матеріали про судові та позасудові репресії, прояви українофобії на території Прикарпаття. Приділяється увага інформації часопису про боротьбу за свободу совісті та утиски греко-католицької церкви в краї. Автор робить висновок, що «Український вісник» є одним із ключових джерел інформації про дисидентський рух на Івано-Франківщині другої половини 1960-х – початку 1970-х рр.

Ключові слова: «Український вісник», український дисидентський рух, Івано-Франківська область, Валентин Мороз, Опанас Заливаха, Василь Романюк.

Bohdan Paska (Ivano-Frankivsk)

DISSIDENTS OF IVANO-FRANKIVSK REGION ON THE PAGES OF THE SELF-PUBLISHED MAGAZINE «UKRAINIAN HERALD» (1970–1972)

Abstract. The magazine «Ukrainian Herald», published in samizdat during 1970–1974, is considered one of the greatest achievements of the Ukrainian dissident movement. The editor of its first six issues was well-known journalist and publicist Viacheslav Chornovil. The magazine contained a considerable body of information on various manifestations of opposition to the policies of the Soviet regime, as well as on judicial and extrajudicial repression against dissidents. The subject of the proposed study is the state of disclosure of dissident activity in Ivano-Frankivsk region in the publications of the self-published magazine «Ukrainian Herald»

* к.і.н., асистент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.
orcid.org/0000-0002-5452-5254
e-mail: paskabogdan@i.ua

edited by V. Chornovil (1970–1972). This problem has not yet received a comprehensive study in modern Ukrainian historiography. At the same time, the content of the «Ukrainian Herald» is analyzed in the works of H. Kasianov, O. Obertas, V. Derevynskyi, and T. Baklashova.

The author concludes that the self-published magazine «Ukrainian Herald» is one of the key sources of information about the dissident movement in Ivano-Frankivsk region in the second half of the 1960s – early 1970s. The pages of the magazine pay a lot of attention to the public activity of the Precarpathian center of the Sixties human rights movement, which included Valentyn Moroz, Raisa Moroz, Opanas Zalivakha, Vasyl Romaniuk, Iryna Senyk, Oksana Popovych, Volodymyr Ivanyshyn and others. One of the central cross-cutting themes that runs through all issues of the magazine is the Soviet regime's massacre of Ivano-Frankivsk dissident leader V. Moroz in 1970 and the campaign for his protection. Thanks to the materials of the «Ukrainian Herald», it is possible to trace a large-scale picture of the growth of judicial and extrajudicial repressions, manifestations of Ukrainophobia in Ivano-Frankivsk region on the eve of the «second wave of arrests». There are also unique documents about the struggle for freedom of conscience and oppression of the Greek Catholic Church in Ivano-Frankivsk region. At the same time, the magazine has virtually no information about the activities of local nationalist underground organizations, except for a few pieces of information about the leaders of the Ukrainian National Front (UNF).

Keywords: «Ukrainian Herald», Ukrainian dissident movement, Ivano-Frankivsk region, Valentyn Moroz, Opanas Zalyvakha, Vasyl Romaniuk.

Часопис «Український вісник», який виходив самвидавним способом протягом 1970–1974 рр., вважається одним із найбільших досягнень українського дисидентського руху. Редактором його перших шести номерів був відомий журналіст та публіцист В'ячеслав Чорновіл. У журналі було вміщено значний масив інформації як про різні форми спротиву політиці радянського режиму, так і про судові та позасудові репресії проти дисидентів. Дослідник О. Обертас вказує на значну різноплановість видання, до якого було включено без узагальнень інформацію про порушення демократичних прав і свобод, порушення національної суверенності українського народу, акції протесту, становище українських політв'язнів у тюрмах і колоніях, а також публіцистичні та літературні твори самвидаву¹.

У 1960–1970-х рр. ключовими центрами українського дисидентства були міста Київ та Львів. Однак інтенсивність руху на території Івано-Франківської області теж була досить значною, тут проживали та проявляли громадську активність такі його учасники, як історик і публіцист Валентин Мороз, його дружина Раїса Мороз, художник Опанас Заливаха, священник Василь Романюк, колишні діячки Організації українських націоналістів (ОУН) Ірина Сенік та Оксана Попович, лідери Українського національного фронту (УНФ) Дмитро Квецко, Михайло Дяк та ін. Тому не дивно, що на сторінках «Українського вісника» можна знайти чимало цінної інформації про особливості дисидентського руху другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. на Прикарпатті та діяльність його місцевих учасників.

Предметом пропонованого дослідження є стан розкриття дисидентської активності на теренах Івано-Франківщини в публікаціях самвидавного часопису «Український вісник» за редакцією В. Чорновола (1970–1972 рр.). Ця проблема досі не отримала комплексного дослідження в сучасній українській історіографії. Водночас змістовне наповнення «Українського вісника» аналізується у працях Г. Касьянова², О. Обертаса³, В. Деревінського⁴, Т. Баклашової⁵. Основою джерельної бази статті є власне матеріали часопису «Український вісник».

Перші шість номерів «Українського вісника» виходили нелегальним шляхом за редакцією В. Чорновола у Львові протягом 1970–1972 рр. (Вип. I – у січні 1970 р., вип. II – у травні 1970 р., вип. III – у жовтні 1970 р., вип. IV – у січні 1971 р., вип. V – у травні 1971 р. та вип. VI – у березні 1972 р.). Допомогали журналісту під час підготовки часопису, збору

інформації для нього Алена Пашко, Людмила Шереметьєва, Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Оксана Мешко, Юрій Шухевич, Ніна Строката та ін. У створенні перших двох номерів активну участь брав Валентин Мороз з Івано-Франківська. Вип. VI побачив світ вже після арешту В. Чорновола стараннями М. Косіва, Я. Кендзьора та А. Пашко⁶.

Аналізуючи перші шість номерів часопису «Український вісник», можна виділити в його структурі наступні форми подачі інформації: 1) великі тематичні рубрики та підбірки документів, присвячені якійсь одній, достатньо значимій у середовищі дисидентства темі (наприклад, «Трагічна смерть А. Горської» та «До днів Василя Симоненка» у вип. IV); 2) менші тематичні статті, присвячені конкретній проблемі («Арешти й суди в Харкові» у вип. II, «Арешт Івана Сука в Донецьку» у вип. III); 3) документи українського самвидаву публіцистичного або літературного характеру (стаття Євгена Сверстюка «На свято жінки» у вип. III, поема Григорія Чубая «Вертеп» у вип. V); 4) хроніка судових та позасудових переслідувань з боку режиму (типові назви рубрики – «Інші суди, арешти, обшуки, допити», «Хроніка»); 5) рубрика про становище українських політв'язнів у тюрмах і колоніях. Відомості про дисидентський рух на території Івано-Франківщини наявні в усіх п'яти інформаційних блоках.

Одним із найбільш активних учасників національного руху, які проживали на Прикарпатті, був Валентин Мороз, який 1 вересня 1965 р. був заарештований, а в січні 1966 р. засуджений до 4 років позбавлення волі. У вересні 1969 р. він повернувся з ув'язнення до Івано-Франківська та відновив активну діяльність в руслі руху опору. Протягом дев'яти місяців перебування на волі він написав три самвидавні есе, нав'язав контакти із київськими (І. Дзюба, І. Світличний, Б. Антоненко-Давидович, М. Плахотнюк, О. Мешко, О. Сергієнко) та львівськими (В. Чорновіл, Ірина та Ігор Калинці, І. Гель, М. Осадчий) дисидентами, намагався активізувати діяльність руху як на місцевому, так і на загальноукраїнському рівні. Зусиллями В. Мороза в Івано-Франківську вдалось створити неформальний дисидентський гурток у складі Ірини Сенік, Оксани Попович, Любові Лемик, Любові Волянчук⁷. Громадській діяльності та судовій розправі над істориком присвячено значну частину матеріалів «Українського вісника».

Вже у вип. I журналу подається інформація про звільнення В. Мороза з ув'язнення 1 вересня 1969 р. та текст його заяви на адресу газети грецьких антидиктаторських сил «Лефтерія патріда», написаної у київському слідчому ізоляторі КДБ в жовтні 1968 р.⁸. У цьому ж випуску під заголовком «Знову камерні справи?» вміщено колективну заяву на адресу голови Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшка та Прокурора УРСР Ф. Глуха на захист політв'язня Святослава Караванського. Документ був написаний з ініціативи В. Мороза у відповідь на відкриття нової кримінальної справи проти С. Караванського, який перебував у Владимирській тюрмі та вже відбув сумарно 19 років позбавлення волі. У документі висувалися конкретні вимоги до радянського режиму: негайно звільнити з ув'язнення самого С. Караванського та інших засуджених на 25 років політв'язнів, які відбули по 15 років свого терміну; заборонити відкриття кримінальних справ проти політично репресованих в місцях позбавлення волі; забезпечити публічність усіх судових процесів за «політичними» статтями. У числі 16-ти осіб, які підписали це клопотання, були, крім власне В. Мороза, ще четверо прикарпатських дисидентів – І. Сенік, О. Попович, Л. Лемик та В. Іванишин⁹.

Серед публіцистичних творів українського самвидаву, які побачили світ на сторінках «Українського вісника», із дисидентським рухом на Прикарпатті тісно пов'язані есе В. Мороза «Мойсей і Датан» (огляд на цей твір розміщено у вип. II), «Хроніка опору» (вип. III) та «Серед снігів» (вип. V). Вони були написані публіцистом в Івано-Франківську наприкінці 1969 – на початку 1970 рр. Есе «Мойсей і Датан» не вдалося вмістити в журналі

повністю через його значний обсяг. У цьому творі, який за формою був відкритим листом до білоруської поетеси Євдокії Лось з приводу її статті «Безсила лють осліплює. Відповідь радіобрехунам із Мюнхена», автор різко засуджував шовіністичну політику радянської влади в національному питанні, цілеспрямоване культивування в українців та білорусів почуття національної вторинності перед росіянами. В. Мороз висміював русифікаторську тезу про «неминучість злиття націй», акцентував увагу на тому, що творити загальнолюдські цінності можна тільки кризь призму національних¹⁰.

Безпосередньо стосується Івано-Франківщини праця В. Мороза «Хроніка опору»¹¹. Темою цього есе є боротьба жителів с. Космач Косівського р-ну за повернення старовинного іконостаса із Довбушівської церкви, який після використання під час зйомок кінофільму «Тіні забутих предків» було без згоди сільської громади вивезено до київського музею. В. Мороз порівнював опір сучасних йому космачан, які протестували проти «викрадення» іконостаса, із боротьбою опришків за православну церкву в краї у XVIII ст. Публіцист вписував випадок із космацьким іконостасом у ширший контекст зневаги радянської влади до українських національних святинь, нищення старовинних церков та музейних експонатів у 1950–1960-х рр. Сакральна спадщина Гуцульщини трактувалася автором як вагомий чинник збереження національної пам'яті, який необхідно оберігати та відстоювати від посягань з боку радянської влади: «...боротьба за іконостас – це Опір! Опір нівелюючій, дегуманізуючій силі, яка залишає людину без обличчя, яка здирає з людини національну й культурну своєрідність і робить її робочою людиною-одиноцею...»¹² В есе звучав прямий заклик до українського суспільства не бути байдужими та проявляти громадянську активність в питанні захисту культурної спадщини нації.

Есе «Серед снігів» було реакцією В. Мороза на заяву одного з інтелектуальних лідерів українського дисидентського руху Івана Дзюби про відмежування від «українського буржуазного націоналізму». Ставлячись із повагою до самого І. Дзюби як автора одного із найпопулярніших творів українського самвидаву «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), В. Мороз жорстко критикував його «покаяльну заяву», закликав відмовитися від неї та повернутися до активної дисидентської діяльності¹³. Зважаючи на те, що есе В. Мороза було неоднозначно сприйняте учасниками національного руху та спровокувало світоглядний конфлікт у його середовищі, редактор «Українського вісника» В. Чорновіл довгий період часу протягом всього 1970 р. не розміщував його на сторінках журналу¹⁴. Зрештою, «Серед снігів» було опубліковано тільки в № 5 часопису, більше ніж через рік після написання.

У вип. II «Українського вісника» в рубриці «Інші арешти, суди, обшуки, допити» вміщено заяви В. Мороза та його близького знайомого В. Іванишина на адресу радянських органів влади із протестом проти брутальної поведінки працівників КДБ під час проведення обшуку у квартирі Морозів 29 квітня 1970 р. Володимир Іванишин, який «невчасно», під час проведення обшуку, прийшов до Морозів у гості, був безпідставно затриманий на сім з половиною годин¹⁵.

Другому арешту та судовому процесу над В. Морозом у 1970 р. присвячено три великі тематичні рубрики «Українського вісника» під назвами «Готується ще одна розправа над Валентином Морозом!» у вип. III, «Ганебне судилище в Івано-Франківську» у вип. IV та «Навколо особи й справи Валентина Мороза» у вип. VI.

У рубриці «Готується ще одна розправа над Валентином Морозом!»¹⁶ у редакторській статті подано коротку біографію дисидента, відомості про репресії проти нього до 1970 р. Наведено інформацію про провокацію представників влади проти В. Мороза під час святкування Великодня у с. Космач 26 квітня 1970 р. та текст заяви небайдужих космачан на підтримку дисидента. Описано арешт В. Мороза 1 червня 1970 р., серію обшуків у його друзів І. Сенік, Л. Лемик, О. Попович (Івано-Франківськ), В. Іванишина (с. Дуба Рожнятівського р-ну), О. Мешко (Київ), В. Чорновола (Львів). Важливою є інформація про

особливості перебігу слідства в справі В. Мороза, його безкомпромісну поведінку під час бесід зі слідчими, допити інших дисидентів. У рубриці також наведено тексти 7-ми заяв на підтримку ув'язненого на адресу вищих державних і партійних органів, керівництва КДБ та Спілки письменників України за підписами 19-ти учасників дисидентського руху, серед яких О. Мешко, В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба, В. Стус, М. Осадчий, М. Косів, Ірина та Ігор Калинці та ін.

Наступний, IV випуск «Українського вісника» побачив світ у січні 1971 р., вже після судової розправи над В. Морозом. Опублікована в цьому номері велика тематична рубрика «Ганебне судилище в Івано-Франківську»¹⁷ містила інформацію про перебіг процесу над дисидентом 17–18 листопада 1970 р. Описувалися спроби КДБ залякати і не допустити на засідання суду друзів та однодумців В. Мороза, сміливу поведінку підсудного та свідків І. Дзюби, В. Чорновола, Б. Антоненка-Давидовича, які відмовилися давати свідчення в умовах закритості процесу. Хід судилища описаний в журналі на основі розповідей трьох присутніх на ньому осіб (очевидно, насамперед свідків). Суворий вирок В. Морозу – 9 років позбавлення волі та 5 років заслання – викликав нову хвилю телеграм та заяв протесту, спрямованих на адресу Верховного суду УРСР. Тексти шести таких заяв авторства Ольги Горинь, Ірини та Ігоря Калинців, Оксани Мешко, Валентини Драбатої, Стефанії Гулик та Василя Романюка повністю наведені в рубриці. Подано також інформацію про спроби І. Дзюби, З. Франко та М. Плахотнюка вплинути на касаційний розгляд справи В. Мороза у Верховному суді, який, однак, повністю підтвердив вирок Івано-Франківського обласного суду. Зрештою, наприкінці рубрики вміщено підбірку віршів В. Мороза зі збірки «Прелюд», його поезію в прозі «Перший день», написану в івано-франківському слідчому ізоляторі КДБ, а також присвячені засудженому історичу вірші львівських поетів Ігоря Калинця та Григорія Чубая.

Ще цілий ряд документів, пов'язаних із судовою розправою над В. Морозом та кампанією його захисту, подані у вип. VI часопису. У рубриці «Навколо особи й справи Валентина Мороза»¹⁸ вміщено есе дисидента «Замість останнього слова», написане в камерах івано-франківського слідчого ізолятора КДБ влітку 1970 р. У цьому творі заарештований історик кидав прямий виклик політиці радянського керівництва, заявляючи: «Національне відродження є процесом, що має практично необмежені ресурси, бо національне почуття живе в душі кожної людини». Також було опубліковано чотири політичні заяви В. Мороза періоду першого ув'язнення, у яких він намагався переконати керівництво УРСР у недоцільності політичних репресій. У цій же рубриці містяться заяви М. Качмар-Савки, М. Войтович та П. Чемериса від листопада – грудня 1970 р. на адресу Верховного суду УРСР із проханнями скасувати жорсткий та несправедливий вирок історичу. Також тут було вміщено лист за підписами І. Дзюби, В. Чорновола та Б. Антоненка-Давидовича від 23 вересня 1971 р., спрямований проти початку кампанії компрометації В. Мороза в радянській пресі.

Рубрика «Хроніка» у вип. V журналу вміщувала досить об'ємний матеріал під назвою «Навколо розправи над Валентином Морозом»¹⁹, присвячений становищу засудженого політв'язня у Владимирській тюрмі та початку міжнародних кампаній на його захист. Також тут було опубліковано заяви протесту проти несправедливого ув'язнення історика авторства А. Волицької (Пашко), Л. Лемик та М. Плахотнюка.

Численні публікації про В. Мороза на сторінках самвидавного часопису відіграли значну роль у популяризації його імені як в середовищі дисидентського руху, так і серед української діаспори. Вони стали одним із ключових факторів, які підсилили міжнародні кампанії на захист В. Мороза, що тривали протягом усіх 1970-х рр. Саме на основі публікацій «Українського вісника» на еміграції було підготовлено та надруковано збірки творів В. Мороза «Бумеранг»²⁰ та «Есеї, листи й документи»²¹.

Завдяки публікаціям «Українського вісника» можна простежити посилення тиску з боку радянського режиму на початку 1970-х рр. на дружину ув'язненого історика Раїсу Мороз, інших учасників шістдесятницького правозахисту на Прикарпатті – Опанаса Заливаха та Василя Романюка. Зокрема, Р. Мороз намагалися залякати через погрози звільнення з роботи та виселення із кооперативної квартири²², образи працівниками міліції із використанням нецензурної лексики. На початку 1971 р. у її помешканні працівники КДБ встановили спеціальні апарати для підслуховування²³.

Прізвище О. Заливахи, який протягом 1965–1970 рр. перебував у мордовських колоніях, та коротка біографічна довідка про нього наведені в списку українських політв'язнів у вип. II журналу²⁴. У наступному випуску інформувалося про його звільнення з ув'язнення в серпні 1970 р., повернення до Івано-Франківська та перешкоди з боку місцевої влади у питанні отримання паспорта та прописки²⁵. Вип. IV повідомляв про встановлення над художником гласного нагляду із заборонаю виходити з дому в нічний час та обов'язковими відмітками в органах міліції раз на два тижні²⁶. Проти О. Заливахи використовувався також моральний тиск. Зокрема, за інформацією вип. V «Українського вісника», під час його весілля із Дариною Возняк 4 лютого 1971 р. працівник органів правопорядку капітан Мороз здійснив принизливий огляд квартири художника та учасників святкування²⁷.

Чимало уваги в журналі приділено також постаті священника В. Романюка, який на рубежі 1960–1970-х рр. був парохом у с. Космач. За інформацією «Українського вісника», на початку 1970 р. В. Романюка було на місяць відсторонено від виконання обов'язків священника за те, що під час проповідей він закликав людей берегти гуцульські традиції та проводити колядки²⁸. У травні 1970 р. працівники КДБ провели обшук у В. Романюка, пов'язаний зі справою В. Мороза. Було конфісковано значний обсяг літератури дорадянського видання та конспекти релігійного характеру²⁹. Після виступу священника на захист засудженого В. Мороза позасудові репресії з боку режиму посилювалися. У листопаді 1970 р. на В. Романюка здійснив напад п'яний дружинник, а невдовзі його було примусово переведено із с. Космач на Снятинщину. Вип. V часопису містить заяву священника на адресу голови Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1971 р. із вимогою припинити всебічний дискримінаційний тиск щодо себе³⁰. Проте реакцією влади було спочатку триденне затримання В. Романюка працівниками КДБ в Івано-Франківську (29 вересня – 1 жовтня 1971 р.)³¹, а згодом – його арешт у січні 1972 р. під час «генерального погрому» української інтелігенції³².

Важливою частиною усіх номерів «Українського вісника» була постійна рубрика із хронікою репресій та утисків українства на теренах УРСР. Цінними є відомості про політичні арешти та обшуки на території Івано-Франківщини. Зокрема, в рубриці «Інші суди, арешти, обшуки, допити на Україні» вип. I часопису подано дані про арешт у 1967 р. і трирічне слідство над колишніми вояками Української повстанської армії (УПА) Мирославом Симчичем із с. Верхній Березів та Петром Геником із с. Середній Березів (обидва Косівського р-ну). Там же повідомлялось про затримання у вересні 1969 р. та висунення звинувачення в «націоналістичній агітації» медичній працівниці із м. Коломиї Любові Настусенко³³. Згодом, як свідчить матеріал вип. III журналу, її відправили на примусове «лікування» у Харківську психіатричну лікарню³⁴. Під час обшуків у справі Л. Настусенко у жителя м. Коломия Кузика як «націоналістичну літературу» було вилучено дорадянські видання альманаху «Русалка Дністрова» та «Кобзаря» Т. Шевченка³⁵. У рубриці «Хроніка» у вип. VI повідомлялось про суд у червні 1970 р. у м. Снятині над трьома школярами місцевої середньої школи (Мардерович, Чепіга, прізвище третього не встановлене), які 9 травня цього ж року порізали портрети керівників партії та уряду в центрі міста та хотіли підпалити прапори, встановлені на честь Дня перемоги. Під час суду учень Мардерович відкрито виступив проти русифікації, утисків української мови та

засилля росіян на Прикарпатті. Школярі були засуджені умовно, а батька Мардеровича, який був учителем в с. Будилів Снятинського р-ну, звільнили з роботи³⁶. У вип. VI також повідомлялось про арешт поета Тараса Мельничука в с. Уторопи Косівського р-ну під час «генерального погрому» 1972 р.³⁷.

Яскравим прикладом позасудових репресій проти вільнодумства на території Івано-Франківщини була розкрита на сторінках вип. II і III «Українського вісника» історія тиску на викладача української мови й літератури школи-інтернату в м. Надвірна, очільника місцевого літературно-краєзнавчого гуртка Івана Скрипника. Після організації шкільного вечора пам'яті Т. Шевченка у березні 1970 р. його викликали на профілактичну бесіду у районне відділення КДБ та за участі представників місцевої влади намагалися схилити до звільнення з роботи «за власним бажанням»³⁸. Незважаючи на звернення педагога зі скаргами до Міністерства освіти УРСР та газети «Літературна Україна», педагога все ж було усунуто від викладання³⁹.

Значну увагу в часописі приділено питанню релігійного дисидентства та утисків греко-католицької церкви в Західній Україні. У статті «Дещо про свободу совісті» (вип. I) серед іншого описується випадок у м. Тисмениця Івано-Франківської обл., коли місцеве населення виступило на захист церкви, яку мали зруйнувати. За інформацією редакції журналу, люди «прогнали міліцію і три дні захищали церкву, закрившись у ній». Зрештою, церкву не вдалося зруйнувати, проте одного із організаторів оборони – Володимира Василика – було заарештовано і засуджено на початку 1968 р. за ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») до 7 р. таборів суворого режиму⁴⁰. Коротку біографічну довідку про В. Василика розміщено в рубриці «Список політв'язнів-українців» у вип. III журналу⁴¹. У тому ж році, за даними «Українського вісника», у м. Яремча (нині Яремче Надвірнянського р-ну) було засуджено на 2 р. ув'язнення греко-католицького священника, який читав дітям «Катехізис». У м. Коломия було заарештовано о. Романа Бахталовського, якого Івано-Франківський обласний суд репресував восени 1969 р. за проведення із трьома підлітками занять з теології і богослужіння та «проповіді антирадянського змісту»⁴².

Тематика боротьби за свободу совісті на теренах Івано-Франківщини продовжена у вип. V «Українського вісника» в тематичній статті «Судовий процес над гуцулом Миколою Супенюком (Запис із зали суду)». Цей матеріал являв собою протокол судового засідання у смт Верховина 27 червня 1969 р. над жителем с. Бистрець Верховинського р-ну М. Супенюком. Він звинувачувався за ст. 187–3 («розповсюдження завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») в організації зібрання жителів с. Бистрець 2 лютого 1969 р. «з метою самочинного відкриття церкви» та порушенні громадського порядку». Обвинувачений дійсно звертався до голови сільської ради з приводу відкриття церкви для богослужінь, проте мітинг з цього приводу мав стихійний характер. Незважаючи на відсутність доказів проти М. Супенюка та неявку кількох свідків на процес, підсудного було визнано винним та засуджено до 1 року позбавлення волі⁴³.

Зважаючи на те, що журнал «Український вісник» був продуктом середовища шістдесятницького правозахисту, а редакція вже в першому номері задекларувала, що це видання «в жодному разі не антирадянське й не антикомуністичне»⁴⁴, інформації про діяльність та учасників підпільних груп і організацій на сторінках його номерів небагато. Однак вже у вип. I журналу у списку українських політв'язнів наведено біографічні довідки про учасників Українського національного фронту (УНФ; 1964–1967 рр.) Зеновія Красівського, Дмитра Квецка, Михайла Дяка та Ярослава Лесіва, які були уродженцями Івано-Франківщини⁴⁵. В наступному номері повідомлялося про переведення Д. Квецка в лютому 1970 р. до Владимирської тюрми, а також його десятимісячне перебування в слідчому ізоляторі Івано-Франківського управління КДБ⁴⁶. У вип. V було розміщено передруковану

із російського самвидавного часопису «Хроніка поточних подій» інформацію про судову розправу над лідерами УНФ в Івано-Франківську в листопаді 1967 р.⁴⁷

Отже, самвидавний часопис «Український вісник», який виходив у 1970–1972 рр. за редакцією В. Чорновола, є одним із ключових джерел інформації про дисидентський рух на Івано-Франківщині другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. На сторінках журналу приділено чимало уваги громадській активності прикарпатського осередку шістдесятницького правозахисту, до якого належали В. Мороз, Р. Мороз, О. Заливаха, В. Романюк, І. Сенік, О. Попович, В. Іванишин та ін. Однією з центральних наскрізних тем, яка червоною ниткою проходить через усі номери часопису, є судова розправа радянського режиму над лідером івано-франківських дисидентів В. Морозом у 1970 р. та кампанія на його захист. Завдяки матеріалам «Українського вісника» можна простежити масштабну картину наростання судових та позасудових репресій, проявів українофобії на Івано-Франківщині напередодні «другої хвилі арештів». Наявні також унікальні документи про боротьбу за свободу совісті та утиски греко-католицької церкви на теренах Івано-Франківщини. Водночас в журналі практично відсутні відомості про діяльність місцевих націоналістичних підпільних організацій, за винятком нечисленної інформації про лідерів УНФ.

¹ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)* [Ukrainian Samizdat: Literary Criticism and Journalism (1960s - early 1970s)], Київ, Смолоскип, 2010, с. 177–178.

² Г. Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років* [Dissenting Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s], Київ, ТОВ «Видавництва «Кліо»», 2019, с. 146–148.

³ О. Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*, с. 176–181.

⁴ В. Деревінський, *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою* [Viacheslav Chornovil: the Spirit that Tears the Body to Battle], Харків, Віват, 2016, с. 146–176.

⁵ Т. Баклашова, *Змістовне наповнення журналу «Український вісник» першого періоду видання як відображення світоглядної еволюції українського опозиційного руху 1970-х років* [Content of the Magazine «Ukrainian Herald» of the First Period of Publication as a Reflection of the Ideological Evolution of the Ukrainian Opposition Movement in the 1970s], in «Схід», 2013, № 2, с. 83–86.

⁶ М. Косів, *Від упорядника* [From the Compiler], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 14–20.

⁷ Б. Паска, *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства* [Valentyn Moroz: the Flag of Ukrainian Dissent], Івано-Франківськ, Фоліант, 2018, с. 105–111.

⁸ *Український вісник. Випуск I. Січень 1970* [Ukrainian Herald. Issue I. January 1970], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 148–149.

⁹ *Український вісник. Випуск I. Січень 1970*, с. 100–102.

¹⁰ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970* [Ukrainian Herald. Issue II. May 1970], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 257–260.

¹¹ *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970* [Ukrainian Herald. Issue III. October 1970], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 388–418.

¹² *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970*, с. 402.

¹³ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971* [Ukrainian Herald. Issue V. May 1971], in: В. Чорновіл, *Твори: У 10-ти т.*, Київ, 2006, т. 3, с. 673–698.

¹⁴ Б. Паска, *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*, с. 120.

¹⁵ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970*, с. 234–238.

¹⁶ *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970*, с. 285–309.

¹⁷ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971* [Ukrainian Herald. Issue IV. January 1971], in: В. Чорновіл, Твори: У 10-ти т., Київ, 2006, т. 3, с. 454–492.

¹⁸ *Український вісник. Випуск VI. Березень 1972* [Ukrainian Herald. Issue VI. March 1972], in: В. Чорновіл, Твори: У 10-ти т., Київ, 2006, т. 3, с. 852–876.

¹⁹ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 626–631.

²⁰ *Бумеранг. Твори Валентина Мороза* [Boomerang. Works by Valentyn Moroz], Балтимор, Париж, Торонто, Смолоскип, 1974, 303 с.

²¹ В. Мороз, *Есеї, листи й документи* [Essays, Letters and Documents], Мюнхен, Сучасність, 1975, 286 с.

²² *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 569.

²³ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 650–652.

²⁴ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970*, с. 270.

²⁵ *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970*, с. 371.

²⁶ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 568–569.

²⁷ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 650–651.

²⁸ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970*, с. 240.

²⁹ *Український вісник. Випуск IV. Січень 1971*, с. 569–570.

³⁰ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 645–650.

³¹ *Український вісник. Випуск VI. Березень 1972*, с. 917.

³² *Український вісник. Випуск VI. Березень 1972*, с. 777.

³³ *Український вісник. Випуск I. Січень 1970*, с. 121–128.

³⁴ *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970*, с. 368.

³⁵ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970*, с. 232.

³⁶ *Український вісник. Випуск VI. Березень 1972*, с. 917–918.

³⁷ *Український вісник. Випуск VI. Березень 1972*, с. 777.

³⁸ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970*, с. 241–242.

³⁹ *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970*, с. 351–352.

⁴⁰ *Український вісник. Випуск I. Січень 1970*, с. 107.

⁴¹ *Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970*, с. 370.

⁴² *Український вісник. Випуск I. Січень 1970*, с. 108–109.

⁴³ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 615–625.

⁴⁴ *Український вісник. Випуск I. Січень 1970*, с. 61.

⁴⁵ *Український вісник. Випуск I. Січень 1970*, с. 151–152.

⁴⁶ *Український вісник. Випуск II. Травень 1970*, с. 267.

⁴⁷ *Український вісник. Випуск V. Травень 1971*, с. 752–754.

References

1. T. Baklashova, Zmistovne napovnennia zhurnalu «Ukrainskyi visnyk» pershoho periodu vydannia yak vidobrazhennia svitohliadnoi evoliutsii ukrainskoho opozytitsiinoho rukhu 1970-kh rokiv [Content of the Magazine «Ukrainian Herald» of the First Period of Publication as a Reflection of the Ideological Evolution of the Ukrainian Opposition Movement in the 1970s], in «Skhid», 2013, № 2, s. 83–86.
2. Bumerang. Tvory Valentyna Moroza [Boomerang. Works by Valentyn Moroz], Baltymor, Paryzh, Toronto, Smoloskyp, 1974, 303 s.
3. V. Derevynskiy, Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Viacheslav Chornovil: the Spirit that Tears the Body to Battle], Kharkiv, Vivat, 2016, 496 s.
4. H. Kasianov, Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissenting Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s], Kyiv, TOV «Vydavnytstva «Klio»», 2019, 248 s.
5. M. Kosiv, Vid uporiadnyka [From the Compiler], in: V. Chornovil, Tvary: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 13–57.

6. V. Moroz, Esei, lysty y dokumenty [Essays, Letters and Documents], Miunkhen, Suchasnist, 1975, 286 s.
7. O. Obertas, Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) [Ukrainian Samizdat: Literary Criticism and Journalism (1960s - early 1970s)], Kyiv, Smoloskyp, 2010, 300 s.
8. B. Paska, Valentyn Moroz: prapor ukraïnskoho dysydentstva [Valentyn Moroz: the Flag of Ukrainian Dissent], Ivano-Frankivsk, Foliant, 2018, 366 s.
9. Ukrainskyi visnyk. Vypusk I. Sichen 1970 [Ukrainian Herald. Issue I. January 1970], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 59–166.
10. Ukrainskyi visnyk. Vypusk II. Traven 1970 [Ukrainian Herald. Issue II. May 1970], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 167–282.
11. Ukrainskyi visnyk. Vypusk III. Zhovten 1970 [Ukrainian Herald. Issue III. October 1970], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 283–431.
12. Ukrainskyi visnyk. Vypusk IV. Sichen 1971 [Ukrainian Herald. Issue IV. January 1971], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 433–602.
13. Ukrainskyi visnyk. Vypusk V. Traven 1971 [Ukrainian Herald. Issue V. May 1971], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 603–770.
14. Ukrainskyi visnyk. Vypusk VI. Berezen 1972 [Ukrainian Herald. Issue VI. March 1972], in: V. Chornovil, Tvory: U 10-ty t., Kyiv, 2006, t. 3, s. 771–940.

IN MEMORYIUM

© Василь Холодницький* (Чернівці)

ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ПАВЛОВИЧА БРИЦЬКОГО (1931–2020)

20 вересня 2020 р. після тяжкої хвороби помер один із відомих українських вчених-істориків, колишній вчитель, заступник директора Вижницької районної загальноосвітньої заочної середньої школи, директор школи-інтернату, викладач, доцент, професор кафедри історії України, член спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член правління Чернівецької обласної організації товариства «Знання», член редколегій ряду наукових видань та науковий редактор Чернівецького обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», фундатор кафедри політичних наук (політичної історії, політології та соціології) **Петро Павлович Брицький**.

Народився Петро Павлович 5 лютого 1931 р. на Поділлі, у селі Лисанівці Меджибізького району Хмельницької області в родині сільських трударів. Батько Павло Олексійович після церковнопарафіяльної школи закінчив бухгалтерську школу, зібрав чималу домашню бібліотеку, у якій, окрім українських класиків: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Мирного, П. Грабовського та ін., – були твори Ф. Купера, М. Твена, М. Ріда, Д. Свіфта та ін. До мудрого слова і думки цих та багатьох інших літературних корифеїв долучав також і своїх дітей. Мати Мотря Степанівна не здобула освіти через певні обставини, але вміла читати й писати. Трьох синів і доньку подружжя виховувало в повазі до старших, до людей праці.

Відмінне навчання в початкових класах місцевої школи, яке розпочалося для Петра Брицького з 1938 р., переплелось із сімейною трагедією – арештом та стратою дядька Йосипа Олексійовича, рідного брата батька, колишнього сотника армії УНР. Петро одразу отримав клеймо племінника ворога народу, адже проживав із дядьком під однією стріхою. Дитинство було також перерване війною з нацистською Німеччиною і важкими роками окупації. Після звільнення села Червоною армією 1944 року на плечі юного Петра лягли обов'язки старшого годувальника сім'ї, оскільки батько був мобілізований на фронт, де загинув у тому ж таки 1944 р., а старший брат Григорій, який до війни працював учителем, спочатку вважалось, що пропав на фронті безвісти, але, як згодом з'ясувалося, з 1942 р.

* к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-3146-5391

e-mail: v.kholodnytskyi@chnu.edu.ua

перебував у німецькому концтаборі смерті Бухенвальді та повернувся до села інвалідом аж у 1946 р.

Узагалі весняно-польові роботи 1944 р. лягли на плечі дітей довоєнного покоління. Чотирнадцятилітній Петро у цей час працював у відновленому колгоспі їздовим. А з 1 жовтня цього ж таки року пішов до школи і одразу до 5-го класу, оминувши 4-й клас, оскільки програму останнього опанував самотужки під час окупації. Сім'я жила дуже сутужно. Ситуацію ускладнив повоєнний голод. Щоб вижити, у грудні 1946 р. хлопець полишає навчання в 6-му класі і вирушає до «життедайної» Галичини. У Львові потрапив до дитячого розподільника, а звідти був направлений до школи ФЗН, у якій упродовж року опановував професію столяра, по завершенні якої за розподілом отримав направлення на шахти Донбасу. Проте двобічне запалення легень звільнило юнака від обов'язкового дворічного відпрацювання за цим направленням. Хворим повернувся в рідне село 1948 року.

Попри всі життєві перипетії, Петра Брицького не полишає велике бажання опанувати професію вчителя за прикладом старшого брата, на що потрібно було витратити 4 роки. Хлопець екстерном складає іспити за семирічку і отримує відмінне свідоцтво та Похвальну грамоту «За відмінне навчання та зразкову поведінку». Але хвороба матері та старшого брата, яким потрібна була постійна медична допомога, привела Петра до трирічної фельдшерської школи в тодішньому Станіславі (сьогодні Івано-Франківськ). 1951 року одночасно з дипломом із відзнакою отримав направлення на навчання до Станіславського медінституту, але матеріальна скрута сім'ї змусила молодого фельдшера відмовитися від такої перспективи і вирушити за направленням до дільничної лікарні в с. Динівці Новоселицького району Чернівецької області. А вже в грудні Петро був призваний до армії, де потрапив спочатку на однорічні курси авіатехніків при окружній військовій школі в м. Чорткові. Невдовзі його, як підготовленого фахівця-медика, перевели до медсанбату, а згодом він стає фельдшером батальйону окремого полку зв'язку у Львові. Тут хлопець, виконуючи обов'язки фельдшера, одночасно вступає до вечірньої середньої школи і отримує атестат зрілості.

Після демобілізації в грудні 1954 р. Петро Брицький перебирається в смт Берегомет Вижницького р-ну Чернівецької області, де на той час мешкав брат-інвалід, який потребував його допомоги. Спочатку працював фельдшером Берегометської лікарні, згодом перейшов на цю ж посаду в сусіднє село Лопушна.

Однак прагнення до історичних знань, яке не покидало його з дитячих років, 1955 року приводить Петра Павловича на історичний факультет Чернівецького держуніверситету, де він провчився на заочному відділенні до 1961 р., отримавши диплом історика, учителя історії. Водночас із 1957 по 1959 р. за сумісництвом викладав історію у місцевій школі. Саме тут зустрів свою долю – юну медсестричку Галину Бойко, з якою побрався 1958 р. У щасливого молодого подружжя народилося двійко дітей: син Павло (1959 р.), а згодом донька Євгенія (1963 р.).

Через якийсь час молодий і перспективний викладач історії потрапляє в поле зору партійних органів. У квітні 1960 р. Петро Павлович обійняв посаду завідувача парткабінетом Вижницького райкому партії, а через два роки – інструктора обкому партії. Проте незабаром був звільнений із цієї посади за станом здоров'я і з червня 1962 р. переведений спочатку на посаду заступника директора, а згодом директора Вижницької районної загальноосвітньої заочної середньої школи. З 1967 по 1973 р. – працює як директор Вижницької загальноосвітньої школи-інтернату. Проте вимога райкому партії відкрито виступити проти автора «Собору» О. Гончара та дисидента-віолончеліста М. Ростроповича не відповідала моральним засадам Петра Брицького. Це призвело до серйозного конфлікту та звільнення з посади директора. Одночасно загострилася давня хвороба шлунка.

Згадані обставини, разом узяті, остаточно переконали Петра Павловича в необхідності подальшого наукового зростання. Цьому сприяла й робота на посаді лектора товариства «Знання», до якої долучився з 1963 р. (виступав з лекціями на історичну тематику, з міжнародних проблем). Виїзди на республіканські та всесоюзні семінари лекторів-міжнародників, контакти з науковцями все більше переконували в необхідності зайнятися науковими дослідженнями, які відкривали для нього нові горизонти й перспективи. Петро Брицький самотужки здійснює перші наукові дослідження. У грудні 1975 року вступає до однорічної аспірантури при Інституті історії Академії наук Української РСР. На основі попередніх напрацювань Петро Павлович усього за 8 місяців в основному завершив роботу над кандидатською дисертацією «Інтернаціональний характер антифашистського руху Опору в гітлерівських концтаборах (Бухенвальд, Маутхаузен, Міттельбау-Дора)», яку успішно захистив у березні 1977 року в спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР. На той час він був уже викладачем кафедри історії КППС Чернівецького державного університету (із січня 1977 р.), де активно працював на науково-педагогічній ниві. Відбувається подальший кар'єрний ріст Петра Брицького. Спочатку він обіймає посаду викладача, згодом старшого викладача, доцента, а з 1988 року очолює кафедру історії КППС, яку, за його ініціативою, у січні 1990 року реорганізовано в кафедру політичної історії, а в грудні – у кафедру політичних наук (політичної історії, політології та соціології).

Незважаючи на те, що Петро Павлович працював на кафедрі історії КППС, коло його наукових уподобань завжди і насамперед мало стосунок до всесвітньої історії. Перші наукові публікації, дотичні до цієї проблематики, з'явилися ще 1975 року, коли він став аспірантом. У статтях «Страхітливі злочини фашизму проти дітей», «Злодеяння фашизма в окупованих славянських країнах в роки Другої світової війни», у брошурі «Інтернаціоналізм, скріплений кров'ю», а згодом у монографії «Інтернаціональна солідарність в боротьбі з фашизмом» Петро Брицький довів, що боротьба в'язнів концтаборів була успішною там, де вона була організована за принципом інтернаціоналізму, що, власне, завдяки інтернаціональній солідарності вдалося зберегти життя багатьом полоненим.

Упродовж 1982-1984 рр. за направленням університету Петро Брицький навчається в докторантурі при Інституті історії АН УРСР, під час якої опановує тематику підготовки кадрів країнами соціалістичного табору для країн, які звільнилися від колоніальної залежності. З-під пера науковця виходить низка статей, присвячених цій проблемі, та монографія «Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств» (Львів, 1986). 1987 року Петро Павлович успішно захищає докторську дисертацію з обраної тематики у спеціалізованій раді Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Однак через півтора року з'ясувалося, що дисертація «загубилася» у ВАК СРСР, у якому на той час відбувалися серйозні кадрові перестановки... Усе потрібно було починати спочатку. Оговтавшись від такої халепи, учений видозмінює тему нового дослідження, публікує низку статей та нову монографію «Научно-техническое сотрудничество СССР с развивающимися странами» (Москва, 1991) і 21 січня 1993 року на засіданні спеціалізованої ради Білоруського державного університету в Мінську вдруге захищає докторську дисертацію. Проте диплом доктора історичних наук, отриманий в іншій державі, потрібно було ще нострифікувати в Києві. Тому 25 лютого 1994 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії Академії наук України відбувся повторний захист дисертації, який підтвердив достовірність отриманого раніше документа.

В умовах незалежної України Петро Павлович з 1992 року працює на посаді доцента, а з 1993 року – професора кафедри історії України Чернівецького національного університету. 1994 року йому присвоєно вчене звання професора. Тривалий час він – член спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій. Позбувшись

адміністративної роботи, професор Брицький повністю віддається навчальній, навчально-виховній і особливо науковій праці.

Із роками коло наукових інтересів Петра Павловича значно розширилося. Окрім досліджень про співпрацю громадських організацій країн соціалізму, науково-технічну співпрацю СРСР із країнами, що розвиваються, з'явилися нові статті, монографії, навчальні посібники, серед яких «Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)» (Чернівці, 1995) зайняла особливе місце. Зокрема, уже обрані хронологічні межі говорили про те, що автор відійшов від усталених радянських традицій і показав трагічну долю народів України в роки Другої світової війни загалом, а не в часовому проміжку Великої Вітчизняної, як це було прийнято в радянській історіографії. Окремим розділом дослідник подає власне бачення історії ОУН та УПА. У 1996 році це дослідження було удостоєне премії фонду «Відродження» як кращий серед навчальних посібників.

Разом з іншими ученими Петро Павлович звертається до вивчення української тематики, пов'язаної з участю буковинців у боротьбі за українську державність періоду Української революції, дипломатичну діяльність краян за часів УНР і ЗУНР, серед яких: «Микола Чеботарів – один з головних діячів спецслужби УНР», «Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність», «Буковинець Осип Безпалко – міністр праці Української Народної Республіки», «Артем Галіп на дипломатичній службі Української держави», «До питання про існування Української Червоної армії», «Дипломат УНР Михайло Кочерган», «Буковинці у боротьбі за українську державність», «Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР» тощо, у яких розкриває внесок буковинських патріотів у боротьбу за незалежність України. Ці напрацювання згодом лягли в основу колективної монографії «Буковинці в боротьбі за українську державність» (Чернівці, 2007).

Захоплений буковинознавчою тематикою, П. Брицький першим в Україні повертає з небуття світлий образ буковинця, полковника армії УНР Петра Федоровича Болбачана, який відіграв визначну роль у становленні й захисті Української Народної Республіки (стаття «Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбачана» (Чернівці, 2005)). З ініціативи вченого цей борець за незалежність України був не тільки науково, але й морально реабілітований.

Професор П. П. Брицький був визначним краєзнавцем не лише Буковини, але й Поділля. Краєзнавча тематика знайшла відображення у доповідях на історико-краєзнавчих конференціях у Барі, Дунаївцях, Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Могилеві-Подільському, Хмельницькому, Чернівцях, а також у низці статей, надрукованих у наукових збірниках та журналах.

Долучився Петро Павлович і до дослідження багатьох інших проблем історії України, зокрема й радянських голодоморів в Україні. Переживши особисто голод 1932-1933 рр. та будучи очевидцем голоду 1946-1947 рр., він виклав свої думки, власні спостереження-переживання із залученням архівних матеріалів у монографії «Голодомори в радянській Україні» (2013).

Упродовж життя Петро Павлович тісно співпрацював із відділом всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України: це і рецензування наукових праць співробітників відділу, і відгуки на автореферати як молодих науковців, так і тих, хто захищав докторські дисертації. А ще обмін думками щодо актуальних проблем всесвітньої історії, обмін досвідом у висвітленні міжнародних відносин української держави як у минулому, так і сьогодні.

Багатопланову наукову роботу П. П. Брицький поєднував із педагогічною: у 1977-1990 рр. читав курс історії КПРС студентам Чернівецького державного університету, в 1990-1991 рр. – курс політичної історії країн Східної Європи, з 1991 і до 2017 року – курс історії

України. Багато поколінь студентів університету із вдячністю згадують про нестандартний виклад матеріалів з історії того чи іншого курсу. Упродовж десятків років студенти вважали за честь здійснювати свої наукові дослідження під керівництвом Петра Павловича, який ретельно працював не лише з рукописами своїх студентів, аспірантів і докторантів під час їхнього навчання, але й продовжував надавати всебічну допомогу та підтримку після закінчення термінів їхнього навчання. Він завжди готовий був обговорювати нові наукові проекти своїх колишніх учнів, читати їхні роботи, давати дружні, ненав'язливі поради. Його інтерес до професійного росту й особистого життя своїх учнів був щирим і непідробним, а батьківська турбота, готовність поділитися своїми знаннями завжди викликали глибоку повагу.

Професор Брицький дав путівку в життя багатьом молодим науковцям: підготував близько десятка кандидатів наук, здебільшого фахівців з історії України, які стали згодом талановитими вченими. Виступив рецензентом і опонентом близько 40 докторських та кандидатських дисертацій, узяв участь у роботі близько 60-ти наукових регіональних, загальнодержавних та міжнародних конференцій, був членом редколегій 13 наукових збірників. Виступав консультантом низки докторських дисертацій, науковим редактором 6 монографій та наукових збірників. Був редактором таких фундаментальних видань, як «Книга Пам'яті України. Чернівецька область» (1999), «Книга Скорботи України. Чернівецька область» (2005), «Реабілітовані історією. Чернівецька область. Книга перша» (2007), співавтором і членом редколегії «Національної Книги пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років в Україні. Чернівецька область» (2008). Його праця (в співавторстві) «Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII – XIX століттях» отримала високу оцінку провідних науковців і політиків.

Будучи на заслуженому відпочинку, Петро Павлович продовжував наукову діяльність, виступаючи як науковий консультант, рецензент. Уже важко хворий, опублікував брошуру «Лотоцький Олександр Гнатович (9.03.1870 – 2.10.1939 рр.)», основні тези якої мав намір виголосити на Подільській науково-практичній конференції у Вінниці навесні 2020 року. О. Лотоцький був земляком його покійної дружини Галини Федорівни, родом із Могилів-Подільського району Вінницької області. Петро Павлович прагнув відкрити меморіальну дошку видатному землякові в рідному с. Бронниця, а головне – «донести знання про цю видатну людину до його односельчан, щоб вони берегли пам'ять про свого знаменитого земляка, великого патріота України, на користь якої він працював усе своє життя». Та спалах коронавірусу, а також погіршення загального стану здоров'я (після нещодавньої смерті дружини) не дали можливості виступити на вінницькій конференції, думками про яку він жив останні дні свого земного життя.

Наукову і педагогічну роботу професор Брицький тісно пов'язував із громадською роботою. З 1963 року, коли доля звела його з товариством «Знання», і до останніх днів життя він був бажаним учасником різних зібрань у трудових колективах, громадських організаціях. Періодично виступав на радіо та телебаченні з актуальних проблем історичного минулого і сьогодення, був частим гостем у редакціях місцевої та республіканської преси. До його голосу, думок, роздумів прислухалися тисячі читачів, слухачів та телеглядачів.

«З любов'ю до України та правдою в серці» – таким було життєве кредо Петра Павловича. Йому були притаманні живий розум, чесність, інтелігентність, глибока порядність. Він був надзвичайно комунікабельною і гостинною людиною, цікавим співбесідником. Колеги знали і цінували його прекрасні якості: уважне ставлення до людей, вимогливість у поєднанні з доброчесністю, ретельне виконання своїх обов'язків, надійність у дружбі, невичерпний оптимізм.

Петро Павлович був зразковим сім'янином, своїми успіхами в житті і в роботі він був зобов'язаний підтримці дружини Галини Федорівни. Вони виростили двійко прекрасних

дітей, допомагали виховувати трьох онуків.

На якій би посаді Петро Павлович не перебував, він віддавався роботі весь, без останку, про що свідчать численні нагороди, відзнаки, які він отримував упродовж життя. За дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в Україні учений нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2007), медалями «За захист Вітчизни» (1990), «Ветеран праці», Грамотою Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ (1969) тощо. Та найвищою нагородою його буремного земного життя залишається світла пам'ять про нього у колег, товаришів і численної родини випускників Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, яким пощастило спілкуватися з Петром Павловичем.

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича:
Ч-49 Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2021. № 2. 140 с.
ISSN 2414-9012

Літературний редактор ***Ботушанський В. М.***
Комп'ютерна верстка ***Басараба А. Т.***

Підписано до друку 27.12.2021. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 16,3.
Обл.-вид. арк. 17,5. Тираж 50. Зам. 3-115.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.